

HÍD

IRODALOM · MŰVÉSZET
TÁRSADALOMTUDOMÁNY

PAP JÓZSEF, SLAVKO MIHALIĆ, ALI PODRIMJA ÉS
VASS ÉVA VERSEI
BORI IMRE REVICZKY-TANULMÁNYÁNAK
MÁSODIK RÉSZÉ
NEMETH ISTVÁN: MINDEN VILÁGOS
RÉSZLET BRASNYÓ ISTVÁN ÉS PAVAO PAVLIĆ
REGÉNYÉBŐL
HELLER ÁGNES TANULMÁNYÁNAK BEFEJEZŐ RÉSZÉ
A BUDAPESTI ISKOLÁRÓL (LUKÁCS GYÖRGY,
ZDRAVKO KUČINAR ÉS BODROGVÁRI FERENC ÍRÁSA)
SZOMBATHY BÁLINT: INNOVÁCIÓK A HETVENES ÉVEK
HORVÁT MŰVÉSZETÉBEN

KÖNYV-
KÉPZŐMŰVÉSZETI- KRITIKA

1982

Június

HÍD
IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
FOLYÓIRAT

Alapítási év: 1934
XLVI. évfolyam

SZERKESZTŐ TANÁCS:

Ács Károly, Andruskó Károly, Bányai János, Blahó József, Bordás Győző,
dr. Bori Imre, dr. Burány Béla, Burány Nándor, Deák Ferenc, Gál László,
Lackó Antal, Németh István, dr. Pap József, Pándi Oszkár, Petkovics Kálmán,
Sinkovits Péter, Sróder János, Szabó Ida, Szekeres László, dr. Szei István és
Vicsek Károly

A Szerkesztő Tanács elnöke: dr. Pap József
Fő- és felelős szerkesztő: Bányai János
Szerkesztő: Bordás Győző
Műszaki szerkesztő: Kapitány László

TARTALOM

<i>Pap József:</i> Leszámolás (vers)	701
<i>Bori Imre:</i> A költészet témája: a filozófia	702
<i>Németh István:</i> Minden világos (elbeszélés)	717
<i>Slavko Mihalić:</i> Az üres zseb dicsérete (versek)	729
<i>Ali Podrimja</i> versei	737
<i>Vass Éva</i> versei	744
<i>Brasnyó István:</i> Gyöngyöm, virágom (regényrészlet)	751
<i>Pavao Pavličić:</i> A nagy hamisító (regényrészlet)	760

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

<i>Heller Ágnes:</i> A szükségletek jelentősége és jelentése Marx gondolatrendszerében (VI.) (tanulmány)	772
<i>Hódi Sándor:</i> Eszmény és valóság (tanulmány)	785
Lukács György levele a Times irodalmi mellékletéhez	791

LESZÁMOLÁS

PAP JÓZSEF

Az a kisleány, ki én vagyok persze,
akármerről nézem, háttal áll nekem:
egyre csak téged bámul.
De te, még most is, elnézel fölöttem —
az én ösvényeim fürkészi szemed.
Te rám vadászol, már negyven éve,
azzal, hogy megszegyeníted társai előtt,
azzal, hogy belopalkodol éjszakáimba.
Őnző és gonosz vagy, tudd meg, lónal!
A kisleány arcát elfordítod tőlem:
már nem látom, csak érzem tekintetét,
a sóvárat, a szenvedelmest.
Repeső szerelmem bosszúval hálálod:
engem megloptál, őt megcsalod velem.

A KÖLTÉSNET TÉMÁJA: A FILOZÓFIA

(REVICZKY GYULA)

BORI IMRE

Reviczky Gyula volt, Horváth János szerint, aki a magyar irodalomban először „tette meg témájává a költészetnek a filozófiát”. És hogy éppen Schopenhauerre talált, akkor eszmei korszerűségét bizonyítja. Európa is éppen azokban az esztendőkből fedezi fel a német filozófust, amikor a fiatal Reviczky Gyula. Schopenhauerre találásának nyilván életrajzi okai is voltak, e filozófiával való megismerkedésének azonban főképpen költészeti a következményei. Eredetileg talán Reviczky számára a mentőöv volt, hiszen akkor vált fogékonyá Schopenhauer „igéinek” a befogadására, amikor megtudta, hogy ő nem az, akinek hitte magát, és identitás-válságot élt meg. A „tragikus megismerés” nem filozófiai spekuláció volt Reviczky számára, hanem életének valósága. Schopenhauer olvasása nem a világra nyitotta Reviczky szemét, hanem önszemléletét befolyásolta: az bontakozott ki a vele való találkozást követő tizenöt esztendőben, ami lehetőségként tudatvilágában már adott volt. Az irodalomtörténetírás negatív ítéletei is erre engednek következtetni. Horváth János szerint például „Schopenhauer akkor divatos pesszimista bölcsőlete, a szudományos materializmus, némi buddhista vonzalmak és Renan vallástörténeti felfogása olvadnak össze az ő fiatalon kialakított, mondhatni: rögtönzött világnézeti rendszerébe, melynek részleteit egész sereg ’kis értekezésében fejtegette”, míg Komlós Aladár a Reviczky-versekhez írott jegyzeteiben azt sugallja, hogy a költő, amikor a *Schopenhauer olvasása közben* című költeményét írta, még csak másodkézből ismerte a német filozófus nézeteit. Hogy mennyire kész volt egy olyan eszmevilág befogadására, mint Schopenhaueré, bizonyítja: elég volt a felszínes megismerés is számára, hogy irányt kapjon szemlélete, költészete pedig eszmei talpatát nyerje meg. Egyetérthetünk-e Horváth János megállapításával, amely szerint „világos, hogy egy ellentmondásokkal teljes, tanácstalanul rétovázó lírai kedély menekül itt saját nyugtalanító és lehangelő erélytelensége elől a biztos («egzakt») rámasztékot ígérő eleméletbe, mely egyszersmind határtalan becsvágyát is igazolhatja”? Szem-

pontunkból ugyanis nem az a fontos, hogy mit kapott az ember Schopenhauer filozófiájának a megismerésével, hanem hogy költészetét milyen módon határozta meg mind esztétikai, mind filozófiai (a létről való gondolkodás) vonatkozásában, főképpen hogy Reviczky költészete „tematikus”, ilyen módon a költő személyiségétől (egy adott mértékben) elidegenített költészet. Nem emberi magánügyekről van szó a költő „filozófiájával” kapcsolatban, hanem a szimbolista művészet eszmei alapjairól. Ezek pedig lényeges vonásaikban nem különböznek a szimbolizmus európai ideológiai alapjaitól. Egy, a magyar költészetben Reviczky fellépte előtt ismeretlen „új lelki állapot” szívja e televényből nedveit. Annak a külső, látható és érzékelhető világnak a jelentősége veszik el ebben a filozófiában, amelyről Rónay György beszél, amikor azt mondja, hogy a „hetvenes évek nemzedéke, Reviczky Gyula és Gáspár Imre a realizmus objektív valósága helyett a »belső valóság« speciális és hangulati igazságát hirdették”. Ehhez kellett szerte Európában Schopenhauer filozófiájának a „felfedezése” és időszerűsítése, és ezt végezte el esztétikai síkon s a magyar költészet történetében Reviczky Gyula.

Lukács György Schopenhauer-interpretációja világítja meg, hogy miért éppen a német filozófus gondolatai váltak 1848 után időszerűvé Európában, s a szimbolista „lelkiség” miért azokból gyűjtötte érveinek javát. Az 1870-es években nemcsak Nyugat-Európában éleződött ki a „burzsoázia társadalmi létének” a kérdése, hanem Magyarországon is: a polgárság ott is kapitulált a hatalmi harcok során. Schopenhauer pedig az első „tisztán polgári alapon” álló irracionalista volt, érthető tehát, hogy az ő pesszimizmusa miért avatta a XIX. század második felének vezető filozófusává. Tőle tanulták meg a polgárság vereség-élményétől szenvedők, hogy a politikai cselekvés értelmetlen, mert nem viszi előbbre az emberiség ügyét, ezért a haladás látszattá és csalássá devalválódik, mert ha a történelmi fejlődés eredménye az emberek szeme előtt létező nyomorúság, akkor a haladásba vetett hit teljesen hiábavaló, éppen ezért a társadalom és a történelem filozófiailag nem bír értékkel. Kézenfekvő lesz, hogy Schopenhauer, mint Lukács György mondja, „öncéllá fújja fel az egyént”, aki azzal emelkedik ki, hogy elzárkózik a társadalmi kötelezettségek elől olyan módon, hogy a maga számára még egy semmire sem kötelező vallást keres, s ezt találja meg a buddhizmusban, a természettel való közvetlen kapcsolatait pedig misztériummá változtatja át. Ebben a filozófiában tehát „csak az egyén marad meg, elszigetelve egy értelmetlen világban, mint végzetes terméke az egyénítés elvének”. Ez az egyén kozmopolita lesz és az okság elvét egy fatalisztikus-determinista felfogással cseréli fel, a „valóságot” pedig „álomra” váltoja át. Egy ilyen szemléleti rendszerben azután a művészet lehet-e más, mint „a dolgoknak az okság tételétől függetlenül való szemlélésmódja”? Ez pedig nyilvánvalóan azt jelentette, hogy a költő a költészetet és a világot egy-

aránt témaként foghatta fel, ha nem is elszigetelten, de mégis szorosabb kapcsolatok nélkül, függetlenül az „életrajztól”.

Ezekkel a schopenhaueri tanokkal a fiatal Reviczky Gyula ismerkedett meg, és nyomban kamatoztatta is őket mind elméleti szinten, mind a költői gyakorlat fokán. De még tíz esztendő múltán, az 1880-as évek derekán is, foglalkoztatja a pesszimizmus kérdése. Erre enged következtetni a verseken kívül Justh Zsigmond 1886-ban keltezett levele, amely mintegy köznapi szinten mutatja a pesszimizmus filozófiájáról való gondoskodás mértékét abban a szellemi körben, amelyben Reviczky Gyula is mozgott. Lényeges jegynek tartották a Nirvána utáni vágyat, a „semminék”, a néant-nak a megkívánását és a „percben élest”. De általánosabb érvényűek az önjellemzésésként leírt alábbi sorok is: „A fájdalom birodalma széles rengeteg, beláthatatlan, mindennap fedezhetünk fel benne újabb és újabb eddig ismeretlen, öntudatlan helyeket, s e felfedezéseknek még az a vigasza sincs meg (mert tapasztalatunk mást mond), hogy tán ez az utolsó volt. A végokok országútja e birodalmon megy keresztül s a határokhoz fordulnak tanácsért s a végtelenhez segélyért. Tanács! segély! Az a vége, hogy lehull a hályog; tudunk (újabb baj) s nyitott szemmel sötétségbe; a végtelenbe nézünk. Hol van a saját szenvedéseink, a vég okok könyörtelensége és a végtelen sötétegből a kiút? Ki adja vissza naivitásunk, boldogságunk napjait? Ki fog vigasztalni, miután barátaink is vigaszra szorulnak, mert hiszen azért barátaink.”

Reviczky Gyula pesszimizmuson alapuló költészetének rendszere tíz éven át készül, világnézetét gyorsabban, a felléptét követő két-három esztendőben határolja körül és térképezi fel abban a kilenc tanulmányban, amelyet *Az eszmék országából* cím alatt akart 1876-ban megjelentetni. Ha megjelenik, a kor magyar esztétikai gondolkodásának egyik kulcsfontosságú dokumentuma született volna meg. De így, lehetséges keretei nélkül is, értékelhetőek ezek a Reviczky-tanulmányok, s bizonyítják, hogy a költő nézetei életről és irodalomról jól körvonalazottak és rendezettek.

Nem hagy kétséget afelől, hogy a számára modern költészet leírásának, meghatározásának a kérdése a legfontosabb, amit a *humor filozófiája* segítségével igyekszik megragadni. Nem lép ki mesterének bűvköréből, hanem abban mozog, de nem szolgálai követőjeként: Schopenhauer tanításait a maga nézetei megfogalmazásának eszközeként kezeli. Nem leképezte, hanem alkalmazta azokat a tételeket, amelyek a maga számára jelentőséggel bírtak. Hogy vannak ellentmondásai, homályos helyei, terminológiai bizonytalanságai, s hogy nem is érzékeli problémája minden vonatkozását, természetes. Olyan kérdések megfogalmazására készül, amelyek újdonságuk miatt akkor jelentkeznek először, s ezért előképekre sem támaszkodhatott. Alapgondolatát azonban biztos kézzel rajzolja fel. Ezt tapasztaljuk, amikor korának hanyatló jellegéből kezd következtetni, s mondja:

„A humor a jövő költészete. A romlott emberek társadalma szülte ezt a korán érett, »altklug« gyermeket, kit mosolyogva, harag nélkül hallgatnak az enervált század fiai, mert azt hiszik, hogy gyermektől elviselhetik, ha szemükbe mondja az igazságot. Erkölcstelen köréből magába szívja a fényt, az illatot és a melegséget, s ezt sugározza ki szelíd lelkéből. A humor olyan virág, mely a szemétdombon nő, napsugár, mely a blázirtság tespedt pocsolójában ragyog...” (Humor és materializmus)

Ez a bizonyos enerváltság lényegében ugyanazt jelenti Reviczky számára, mint amit Verlaine-nek a „hanyatlásvégi Róma” (Tóth Árpád fordításában) kifejezés jelentett. Nem is vétovázik hát kijelenteni: „a humor par excellence a modern, a legújabb költészet hangja” (A humor pszichológiája). Ugyanakkor fő ismérveit is igyekszik felsorakoztatni költői magatartásnak és költészetnek. A költőt „önmagába mélyednek” neveti (A múlt költészete), s úgy tartja, hogy „sejtelmes, misztikus, ködös egy világban él” éppen világnézetéből következően (A humor pszichológiája). „A költészet — írja a *Humor és materializmus* című tanulmányában — nem állít fel hitágazatokat, nem boncolgat, hanem mindig a bizonytalanul hullámozó egyéni érzelmekből ered... A költő önalkotta eszmevilágban él”. Az a költészet, amit ő a humor költészetének nevez, a „legmélyebb, a legegényőbb költészet” (Humor és materializmus). Reviczky felfogás-rendszerében helye volt a költő és jelene kérdésének is. Abból a tételéből kell kiindulnunk, hogy a „humorista hamisítatlan, igaz képét adja az emberiségnek” (A humor pszichológiája), majd *A múlt költészete* című tanulmányának következő mondataira hivatkozhatunk a költőnek korához való viszonyával kapcsolatban:

„A jelen csak rendkívüli alkalmakkor képes lelkesíteni, mikor mintegy szent örület, rajongás szállja meg lelkünket és akkor is valami mélyebben keresendő, nem mindennapi érdekeknek kell lelkünket elragadnia. Az önmagába mélyedt költő csak kicsinyes küzdelmeket, nevetséges hánykolódásokat lát mindenütt.”

Költészeti ideállá a közvetlenséget teszi meg: ebben kell újra egyesülnie, ami a költészet világtörténetében már valahol az ókor végén elvált egymástól, helyreállítva az ember és világ valamikor fennállt összhangját, arra a korra emlékeztetve, amelyben az „emberek vallási rajongással eltelve, erősek és romlatlanok voltak”, s „velük maguk az istenek sem átalottak érintkezni”. A XX. századi krisztianista esztétikusok, köztük Sinkó Ervin, a költészet Édenének elvesztését még előbbre teszik, s már Homérosz korát elidegenült kornak nevezik, hiszen abban már a görög osztálytársadalom képe rajzolódik fel. Reviczky korában a formálódó szecessziós gondolkodás a preraffaelitákkal együtt viszont már a közép-kort is eszményinek látja, Tahiti szigete pedig még fel sem merült a művészi képzeletben a maga édenkert ígéretével.

Reviczky Gyula azt is „tudta”, hogy ez az új és megkívánt költészeti eszmény nem lehet meg bizonyos miszticizmus nélkül sem. A modern

költő, aki a humor világnézeti alapján áll, aki a humor közeget igényli, azt Reviczky szerint, két helyen találhatja: a „keresztény vallás legtisztább hamisítatlan alakjában, hirdetőjének ajkairól” és „Schopenhauer bölcsölete egész keserű kétségbeesésében” (Humor pszichológiája). Amíg az emberek „fenséges égi gyermekek voltak”, nem volt szükség misztikus jellegű kapcsolatteremtésre ember és világ között. A modern ember, a költő, akit az „általános és örökös kételkedés” kísér, nem lehet meg nélküle, ezért helyezkedik a „humor” alapjára is. A krisztianizmus eszméje Reviczkyknél elsősorban esztétikai formát kap, a schopenhaueri tanítás esztétikai következményekkel is járó etikai-ideológiai alakot ölt, és a költői magatartást befolyásolja. A humor, hirdeti *A humor pszichológiája* című tanulmányában, „nem a boldog emberek lelki tulajdona, de olyanoké, kik megismerték, megutálták először a világot s ezzel együtt önmagukat is: aztán elvesztették vagy jobban mondva az egész emberiségre átruházták egoizmusukat s a bűnnek szelédobb, az erénynek csúfolt köznapiságnak pedig szigorúbb bírái lettek s mindenekelőtt sokat éreztek, szenvedtek és gondolkodtak is”. Ebből már közvetlenül következik Reviczky frappáns meghatározása: a humorban „a pesszimizmusban tisztult emberszeretet kacagva sír”. Milyen költői-emberi magatartás jellemzi ezt a modern sírónevető Demokritoszt? „Alapszíne tehát a humornak s első ismérve a föltétlen őszinteség és igazságszeretet, mely a rútat a szépben is s a szépet a rútban is föltalálja, mert hiszen tisztán egyik sem létezik... mindenütt józanul, pápaszemenlenül látja az egész világot... ő az egyedüli ember, aki önmaga iránt is őszinte és saját gyöngéin is tud kacagni” (*A humor pszichológiája*). Ugyanitt írja a következőt is: „Így föltalálja minden humor a nagyban a parányokat s a kicsiben a végtelen mindenség részeit. Az egész világban csak füstöt s a füstben egy egész világot lát...” *A humor és materializmus* című tanulmányában pedig a „humor” forrásaira, Schopenhauer „legigazságosabb világnézetére” mutat. Ebből kiindulva akarja kimutatni, „hogy a humor a materializmus emlőiből veszi első táplálékát s azért kezd oly gyakori lenni, mert e morál forradalma csapkodja századunk eszmehullámait”. Mielőtt öt pontba foglalná fő tételeit, leszögezi:

„A materialisztikus bölcsélet anélkül, hogy elvonna a külvilágtól, megvilágítja egyéniségünket s az erkölcsi problémákat az Énből mint központból vizsgálja s ide vezeti vissza. A jó és rossz lét okát a természetben kutatja: egy emberélet egy darab természet, melynek tényei bármilyenek legyenek azok, szükségesek.”

Reviczky Gyula öt pontja ennek a „materializmusnak” a kiáltványa:

- A természet az Isten s az ember a természet képmása.
- A természet változik, de nem múlik el soha.
- Az agy a lélek.
- A vér a jellem.
- Az erény is egoizmus.

Ezeknek a fentebb szó szerint idézett állításoknak a kérge alatt mozdul azután a létért valló küzdelem elve, az élet átváltozásának, de meg nem semmisíthetőségének a buddhizmustól örökölt gondolata. „Minden halállal új élet kezdődik s minden élet egy halálba kerül...” Illetve: „Sohase születünk és soha se fogunk meghalni. Amit mi halálnak nevezünk az csak visszatérés a természet ölébe.” Felbukkan a természetre is kiterjesztett pánhumanizmus eszméje, és erős hangsúlyt kap az élet fátumszerűségének a hite: senki sem szabadulhat meg „születése átkától”, a tettek pedig nem akaratunk függvényei. Szánalom és a „belátás” erénye teszi elviselhetővé az emberi együttélést: ez az „új morál”, amelyet teljességgel költészetinek tarthatunk, hiszen lírai lecsapódásait kell figyelniünk. Nem nyomozzuk, hogy az ember kapott-e általa valamit is, a költő azonban bőven élt eszme-morzsáiból. Amilyen mértékben Reviczky „humorista” olyan mértékben volt „moralista” is, amikor egy adott gondolati szinten kifejelesztette tematikus versvilágát.

Az is bizonyos, hogy Reviczky Gyula nagyobbat szippantott a Schopenhauer eszméinek „éteréből”, mint legtöbb, a szimbolista irányt képviselő kortársa Nyugat-Európában. E filozófiai gondolat elfogadása jelentős eszmei erők összpontosítását eredményezte, hiszen Reviczky, láttuk, tételiesen is megragadható „világnézettel” bírt. De mintegy tételessége magyarázza azt is, hogy Reviczky miért maradt le a szimbolista költészet maradéktalan elfogadásához és gyakorlati képviseletéhez vezető úton — azaz: miért nem változtak át a megszerzett helyzeti energiák mozgási energiákká, s miért látjuk Reviczkyt sajátos holtpont-helyzetben az 1880-as években, képtelenül a szimbolizmus felé való továbblépésre, s a palinódiára irányuló erőtlén kísérletei közepette.

Amire maradéktalanul futotta erejéből, az az „elátkozott költő” lírai alakjának megformálása volt. Egy képzetbe tudta itt olvasztani a maga felnőtté válásakor szerzett megrázó élményét, a schopenhaueri filozófia tanítását a zseni kivételezett helyéről a világban és a krisztianizmus ebből kinagyított Jézus-alakját. Az 1876-os *Humor és materializmus* című tanulmányában, amelyben többek között azt bizonygatta, hogy Jézus volt az „első nagy humorista”, írta: „A bűnben fogant, törvénytelen születésű fia a népnek s az emberiség leendő megváltója; az ismeretlen, szegény, vendégszeretetből élő mesterember őse minden királyi nagyságnak...” A *Szenvedély és világfájdalom*, ugyancsak az évben keltezett tanulmányában a messiási sorsot kapott zsenit jellemzi, akiben a szenvedélyt és a melankóliát egyfelől a világnézet és egyéniség, másfelől a fantázia és a meggondoltság fogja közre. „Világnézet és fantázia nélkül — írja — nagyszabású tehetség nem képzelhető. Ennek nem szabad a tömeggel gondolkoznia; önalkotta világban él, szelleme a dolgok mélyére hat; amit ő lát és érez, arról másoknak sejtelmük sincs, költészete tehát szükségkép ezt a világnézetet árulja el. Az egyéniség tehát nem egyéb mint költészetbe öntött világnézet, azért nincs egyéniségük középszerű

poétáknak. Minthogy pedig a világnézet nem lehet kópia, vele jár az újdonszerűség is, azaz: minden genie új világot teremt, amennyiben a régít jobban leleplezi.” Reviczky Gyula költészetének kérdése éppen ez az „újdonszerűség” — most már nem elméleti, hanem gyakorlati vonatkozásában. A költő Schopenhauerre alapozott filozófiájának lírai elmélyítése ugyanis nem csupán a pesszimizmust hozta előtérbe, hanem a paszszivitást is, ami odavezetett, hogy a versformáláshoz tüntetően aktív viszonya nem alakult ki, legalább is nyugati kortársai mértékével mérve, akik a Schopenhauertól kapott hatásokat is nyomban esztétikumra változtatták át. Reviczky kitartott mellette, megmaradt a schopenhaueri „befogadó ember” (Fülep Lajos) magatartásánál pályája első víz esztendejében különösképpen, ezért „újszerűsége” elsősorban a témává vált filozófia költői előadásában szemlélhető. Ennek fényében válik érthetővé a nagy költőről adott meghatározása is: a nagy költő az, aki „éppúgy éli az életet, ezt a hiúságok hiúságát, aki nemcsak látja, de egyszersmind belátja az emberiség nyomorát, s azt is tudja, hogy ezen változtatni nem lehet” (Szenvedély és világfájdalom).

Reviczky „világnézete” szemmel láthatóan gyorsabban beért, mint költői gyakorlata, s mert első kötetére is egy évtizedet kellett várnia, azt megtervezhette, költői viszonyulását szabályozhatta márcsak azért is, mert a témaként kezelt költészet feltételezhető distancia-teremtő jellegével erre lehetőséget adott. Verseit leválni látjuk tehát az életrajz „fájáról”, noha neves irodalomtörténészek vallják ma is, hogy Reviczky „a direktén életrajzi költőnek, a naivan, szentimentálisan vallomámos embernek szinte üveg tisztán átlátszó példája” (Németh G. Béla). Reviczkynek nem volt megtervezett, a költészet szempontjait tisztelő biográfiája, de volt, miként azt első kötetének eszmei szerkezete bizonyítja, megtervezett költészete, mint előtte Baudelaire-nek is. Nyilván költészetileg használható elemeit — mint minden művész — ő is felhasználta és versvilágába építette (gondoljunk például „apai öröksége”, a törvénytelen születés problémájára, amely révén a messianizmussal kacérkodhatott), de azt is tudta, hogy az olyan típusú költészethez, mint amilyen az övé is volt, nem elegendő az életrajzból kibányászható élet- és hangulat-anyag. Reviczky már tudott az „önmaga előidézte állapotok” költői értékéről is (A jellemről). S éppen e kérdéshez való viszonyában volt kozmopolita: ő beszél az „ember- és világnézet, az érzelmek kozmopolizmusáról” *A jellemről* című 1875-ös írásában. „Valamely költő annál nagyobb műveket fog alkotni, mennél jobban kutatta végig az emberi szív minden redőzetét s minnél jobban ismeri annak bűnös és magasztos gerjedelmeit . . .” — írta ugyanabban a tanulmányában. Jelentősebb mértékben már ezért sem tapadhatott ihlete a maga élete tényekhez, azután pedig éppen az „életrajzban” ingott meg hite az identitása kapta tördöfással. Nem is lehet másképpen egy költő esetében, akinek a szeme előtt az ún. valóság, s abban bennfoglaltatik a magáé is, devalválódik, s *hangulat* és a

gondolat látszik még a legbiztosabbnak. Mezei József kifejezésével ezért lesz a „hangulat ennek a lírának a materializmusa”. Reviczky mintegy az okozatok világába költözött, az érdekelte költői szempontból, amit a világ előhívni tudott, de különösebben nem ihlette, ami a hangulatokat, érzelmeket kiváltotta. Előlép tehát a lírai én, lírai hőssé formálódik, akit a költő maga helyett szerepeltethet. Ezen a ponton pedig már alig bír jelentőséggel, hogy az *Ifjúságom* című kötetének ez a hőse Reviczky Gyula konkrét vonásait, Reviczky „álarcát” viseli-e vagy sem.

Ez a lírai hős pedig drámai vonásokat mutat, s minthogy Janusarcú, az „elátkozott költő” mellett az elátkozott, az életre ítélt embert is látjuk, ott a „minden” és a „semmi” vonzásának a kereszttüzében, egy nulla-ponton, hiszen egy filozófiai semleges térségen lép fel, amit joggal nevez Nirvánának Schopenhauer útmutatása nyomán. Evtizedekkel később Ady Endre interpretálja majd a Reviczky felvetette kérdéseket és életérzéseket, és nagy költészetet, költői drámát teremt, amihez természetesen Nietzsche katalizátori szerepe kellett, mert Schopenhauer már Reviczkynek sem volt elegendő. Az *Ifjúságom* című első kötetének drámai magjáról van szó, amely csak azon a költő emlegetette kozmopolita eszmei szinten az, esetlegességeinek előtérbe helyezése lényegétől fosztaná meg. A hősi belépő tragikus felhangú:

Nem akarnék-e újra telhetetlen'
Minden virágot koszorúmba fűzni?
Szellőtlen árnyékából nem szívesebben
Futnék-e napra, pillangókat űzni?
Unott gyönyörök kelyhét undorodva
Magamtul ismét nem lökném-e porba?...

Ah, úgy van! Ember vágya telhetetlen,
Az édenben természetünk a sátán,
Ott leskelődik ránk kígyó: mezben
Mindenbírási vágyak almafáján.
Jó, hogy kiűztek, kitagadtak innen:
Mert sose győzünk szenvedélyeinken!

(Tűnő ifjúság. I.)

A Reviczky-kötetet bevezető vers ilyen hangja Baudelaire-hez méltó lehetne, s talán még a paradoxona sincs messze a nagy francia eszmemene-téleletől, amikor a „jó, hogy kiűzetet” gondolatát veti papírra. A Tantalusz-képzet mezében látjuk később ezt a lírai hőst: a szívnek nem teljesülhetnek vágyai, „örökké szomjazó marad” (Nősülő barátomnak). Illetve: „Amire vágyol: kincseknek képeled; S amit elértél: már nem élvezet...” (Ne tudjon rólad a világ) Egészen salakmentesen majd az

1880-as években fogalmazza meg *Tantalusz* című versében ezt a problémát, nevezve lírai hőst az „üdv eltévedt vándorának”:

Talán mert mindig messze vágyom
S csak ép az nem kell, ami van;
Az árnyékból a fényt imádom,
S hol más sír, én járok vigan...

Megúnök mindent, mi enyém lett;
Csak vágyam nem pihen soha.
Csak sejtem, szomjazván az élvet,
Az üdv eltévedt vándora...

Előtérbe kerül, mintegy kivirágzik a gondolat, hogy a „valóság elérhetetlen” (A küzdelemben), a világ pedig megváltoztathatatlan (Jövendő évek), és kész a végkövetkeztetés is:

Csak buborék, mi más az élet!
Az ember nem több, mint a féreg.
Örömem, üdvem, jajgatásom
Egy percnyi lét, az is csak álom...

(Mentsvár)

A percnak, a pillanatnak, ennek a korai buddhizmus tanítása szerinti transzcendens tapasztalatnak is két arca van. Reviczky nemcsak álom-voltárról tud, hanem nyomasztó hangulati jellegéről is. S erről előbb énekelt, még első kötetében:

Ezek a pettyhüdt fáradt, lomha percek
Szivemre mint lidércek nehezednek,
Érzem, ahogy lassankint öldösik,
Csontombul a velőt kiszörpölik,
Hogy türelmetlenül és bosszusan
Gyakran könyörgök: Verj meg, óh, uram!

(Üres napokban I.)

Az egyéni, a magánemberi probléma tehát eleve korhangulatként fogalmazódik meg Reviczky költészetében. Ez az a líra, amelyet Asbóth János regényének hőse, Darvady Zoltán is a magáénak tudhatna. S Reviczky burkoltan hivatkozik is rá második kötetének bevezető versében. Ha fentebb az „üdv eltévedt vándora” volt, itt az „álmodó-jává” vált, a buddhizmus képzeletének versbevonásával pedig egyértelműen eszmei ihletének a forrásaira is rámutatott, de nem feledkezett meg a korról sem, arról a világról, amelyben „a virág is sárba’ nyit”, s „ahol

varangyot költenek ki óh égi nap, sugáraid". A *Magány* című költeménye tehát kétségtelenül kulcserve Reviczkynek. Ebben az utolsó négy szakasz önmegszólítóra átváltó közlésmódja az előző hét szakasz első személyűségével szemben az általánosítást, az eszmei „kozmpolitizmust” jelzi:

Csitt, gyöngé szív! Hiszen ha nézed,
Kik úsznak itt a felszínen:
Pusztába rejtőznél, úgy érzed,
Hogy ott élj vadmézen, vizen.
Pusztába, mert ott csúszva-mászva
Kutyák a koncot nem lesik;
Mert ott nincs sujtvá, megalázva,
Ki érző szívvel születik!

A földi vágyak, gerjedelmek
Lefoszlanának rólad ott;
Szennyüktől megtisztulva, lelked
Azt hinné, hogy csak álmodott.
Erős szívek nehéz erényét,
A lemondást gyakorlanád,
És Nirvánával így cserélnéd
Fel a kábító Szanzarát.

S majd egy nap eljövén az óra,
Mely egyszer üt mindenkinek:
Megtudnád, álmok álmodója,
Hogy élni szép, de halni szebb.
Nap szórna fényt haló szemedbe,
Rád hullna hervadó virág.
S a lombok közt szellő rebegne
Fölötted halkán gyászimát.

Eszmék párlatából készült ívként feszül a „valóság” fölé Reviczky költészete, amelynek kötőanyagát a költő érzékelését annyira jellemző bizonytalansági tényező adja. Az ő lírai hőse ugyanis a múltból jön és a jövő felé tart. De ez a múlt elsősorban *emlék*, egészen szubjektívizált tehát, aminek valóságos volta is kétséges lehet, jelene, az élete *álom*. „Éltem álom, álmom élet”-mondja *Altató* című versében, hogy az Emma-ciklus XXXII. darabjában kijelentse: „Egész életünk csak álom, semmiség . . .”), a jövő pedig a *halál*, aminek természetesen Reviczky felfogása szerint semmi köze a véghez, a megsemmisüléshez; hiszen a Schopenhauer-től örökölt buddhista elv szerint az ember élete tovább folytatódik, de teljességgel bizonytalan, hogy milyen alakot ölt. Nem szabad

azonban azt sem felednünk, hogy Reviczky ugyan nem volt filozófus, de olyan kategóriái, mint amilyen az *emlék*, az *álom*, a *halál* filozófiai kategóriák is, nem csupán költőiek, és ezért többlettel bírnak. Nem is ő értelmezte őket, hanem — mint tudjuk — Schopenhauer, s rajta keresztül a buddhizmus. Az emlék problémáját például Reviczky egészen a buddhizmus szellemében értelmezi. Azok az élet-események visszfénylenek költészetében, amelyek a „megismerés” pillanatai előtt játszódtak le, azaz, mielőtt megtudta származásának „titkát”, s mielőtt Schopenhauer filozófiáját megismerte. Ezért kerül a szerelem témája szinte teljes egészében az emlékezés kategóriájába, elmosódottan: a versek Emmája is árnnyá válik (Szerelmi epilóg). Nehéz is lenne megmondani, milyen a szerelem Reviczky költészetében. Amire emlékezik, az a „legelső édes hevülés”, a „legelső tiszta vágy” a maga testetlenségében (Első szerelem. VI.), elannyira, hogy nem az emlék, hanem az emlékezés kerül előtérbe:

Zenét hoz a kósza szellő,
 Jól ismert hangok, hallgatom.
 Tudom, megint emlékeimmel
 Lesz dolgom és nem alhatom...

(Első szerelem. V.)

Alighanem egyetlen egyszer szólal meg a testiség szava is ebben a költészetben az utolsó versek között, de akkor ártóri a konvencionális költői nyelv korlátait is. Az *Égess el!* című verséből íme egy kis szöszedet a merészen alkotott jelzős szerkezetekből: kéjes tűzhalál, szerelmi máglya, izzó csókparázs, tűzhányó öl, egybe sistergő ajkák. Az ugyaneből az időből való *Bűnhődés* címűben pedig ott a *színes kéjhab* szerkezet, Reviczky nyelvi merészségének bizonyítékaként. Feltűnő lehet ez, hiszen a kor művészetét a nemiség szinte elárasztotta, s ennek hiánya Reviczky költészetében „filozófiájával” magyarázható: az ő Nirvánája nem ismerte az ilyen szenvedélyt. Az álom-felfogás is Schopenhauertől ered: ő beszélt az „egyéni életnek az álommal való elismert hasonlóságáról”. (A látszólagos szándékosság az egyén sorsában), tanítva, hogy az „előre megállapított összhang erejénél fogva mindenki mégis csak azt álmodja, ami neki, tulajdon metafizikai irányításához képest megfelelő, és minden élet-álom oly művésziesen fonódik egymásba, hogy mindenki azt kapja, ami neki használ”. De gondolhatunk a buddhista tanításra is, amelyben élesen elkülönül az álom az emlékezettől. Abban az álom jelenidejű, s ha álom nélküli álmodról van szó, akkor az a tökéletes békességet és boldogságot adja, hiszen az érzékszervek ilyenkor nem közvetítenek „üzeneteket”, a „diszkurzív gondolkodás” is eltűnik. A halál pedig végső fokon a lírai én „rezignált joga”, ahogyan Schopenhauer megfogalmazta, ami azt jelenti, hogy ez a jog a készséggel, az örömmel, a szíviesen halást

biztosítja, azt, hogy az ember „nem kívánja az élet folytatását”, a „léte-t öntudatosan adja fel” (A halálról).

Ezek és a hozzájuk kapcsolódó tételek témák Reviczky költészetében: a vers a valóság tényei felett lebeg, de mégis elegendő szál köti a földhöz, elszakításáról a költő körében még nem lehetett gondolni. Az ok-sági kapcsolatok azonban már-már metaforikus jelleget kaptak: a költői mérleg nyelve a „világ csak — hangulat” elvének képviselőjével az okozatok felé billent el. Relativizálódás ez, ami az érzékelés felszabadulását ígérte, de csak a minden lehetőség két arcát mutatta meg: a költő a jelenségek, az események, az érzelmek, a gondolatok színével, visszajával egyaránt barátkozhat, s mind a kettőt „valóságként” foghatja fel. Költői állítások perelnek tehát egymással Reviczky Gyula költészetében anélkül, hogy a költő az ilyen módon állandóan kértkező ellentmondásokban problémát látott volna. De verstémává változtatta! Általában pedig egyensúlyi helyzetet teremtett ennek felfogásával — evvel kapcsolatban is azt a passzivitást tapasztalhatjuk, amely más vonatkozásokban is jellemzi schopenhauerizmusának-buddhizmusának egyenes következményeként. A *Magamról* című versének annyira közismert sorai a beszédes példa erre:

Hát ne fordulj vak hevedben
A világ és rendje ellen . . .
Ugy tekints az emberekre,
Hogy a föld se jó, se ferde;
Se gyönyör, se bú tanyája,
Csak magadnak képe, mása.
Ki sóhajtoz, ki mulat.
A világ csak — hangulat.

A költő azonban afelől sem hagy kétséget, hogy itt elsősorban költői önmagáról van szó, miként azt szép „öndicséretében”, a *Propria laus* című versében magyarázta is:

Ellentmondás van dalaimban.
Majd ragyogók, majd éjsötétek.
Onnan van ez, hogy poklot, üdvet
Gyorsabban, teljesebben érzek.

Örömré, búra oly fogékony
Szívem, hogy megrezdíti minden.
S mint érzékeny, művészi mérleg
A porszemtől is félrebillen . . .

Megismétli ezt *Életharmónia* című versében:

Innen van az, hogy dalaimban
 Napfény űz síró felleget.
 S pajkos szellő enyelgve illan
 A méla szív-romok felett.

Jó sorsom a fényt és az árnyat
 Bölcsen felosztá, rendezé . . .

Három sűrűsödési pontját ennek a témává vált költészetnek külön is jelölnünk kell: a verssé vált buddhizmust, a krisztianizmust és a pesszimizmust — s mind a hármat ellentéteinek egységében is. Általában tétélesebb, mint versei nagyobb hányadában, amikor ezeket a „teológiai” rételeket fejtegeti, a másik oldalon ugyanakkor áttöri vers-konvencióinak a „falát”, versteremtő kedve aktivizálódik nagyobb mértékben, formai ihlete lesz termékenyítő. Talán nem mellékes az sem értékelésük kapcsán, hogy az *Ijúságom* „tervében” ezek együtt vannak, a kötet eszmei csúcspontját képezve, ha nem is mértani középpontjában a verseskönyvnek. Előbb a krisztianus ima-hangja szólal meg, amely különben a kor költészetének legritkább hangja, a formát kapott keresetlen egyszerűség:

Urunk, atyánk, az ég lakója;
 A csillagoknak alkotója,
 Ki fentartod mindütt a rendet;
 Dicsőség a te nagy nevednek!

Az igazak, jók, akik élnek,
 Mindenha csak benned remélnek.
 Te vagy az ő buzgó imájok:
 Oh, jőjjön el a te országod!

(Miatyánk)

Krisztianista költészetét jobbára az ima-vers jellemzi, s egy Dosztojevskij típusú „vallásosság” lehetősége jelenik meg a magyar lírában ismét, a XX. század első felének krisztianista áhitatát előlegező módon. Nem konvenciókról van nála szó, hivatkozunk csak az *Imádságom* című versének alábbi soraira:

Ne érezzem sosem, sosem
 Poklát a gyűlöletnek!
 Kiket mindenki eltaszít,
 Azok szeressenek meg . . .

Reviczky ideológiai „szentháromságának” középső „szentsége” a pesszimizmus filozófusának, Schopenhauernek, a tétélessége. Itt a nem azo-

nosulás fokán látjuk a költőt, a filozófia büverejével való küzdelmek közepette lép elénk a lírai én. „Igazságnak” tartja őket, s „hisz” is bennük, „de úgy szeretne örülni mégis a világnak”, mert Schopenhauer tanítása éppen az örömforrásokat zárja el követője előtt. Mit tehet hát az ember, ha megtanulta, hogy a teremtés elhibázott, hogy az ember gép, az élet nagy bűnhődés, nyomorra, kínra jött a világra, minden fonák és ferde körülötte, sorsa előre ki van szabva, hiszen a körülmények és a vér uralkodik rajta, hiába gyötri vágy, „akarnia nem lehet”, bűneinek él az ember, rab és silány játékszer, gép, akit az jellemez, hogy bűneit erényként becézi, mindebből következően pedig nem lehet hinni a jóban és szeretetben, s legjobb meg sem születni és nem élni.

Ha eszmeileg leginkább Schopenhauer adója volt Reviczky Gyula, költészeti szempontból a krisztianizmus és a buddhizmus szerepe nagyobbak látszik, bár a „világ csak — hangulat” jelszava és a Reviczky-dal közötti összefüggés is nyilvánvaló. A buddhizmussal közvetlenül építkező költőt *A bolondok házából* című drámai monológjában érhetjük tetten. Reviczky miniatűr madáchi tragédiája ez a mindössze hetven soros vers — a történelmen végigvonuló metamorfózisokról, egy örült lázbeszédésként, tehát paradoxonokban, hogy kitessék a tragikus „anyag” örökkévalósága, amelynek első felvonása az ártatlan Ábel kiontott vére, az utolsó pedig a bolond agyvelő, amely kibeszéli ezt az örök múltat. Itt most az ünnepélyes hangú verskezdetet idézzük a buddhizmus tanításával, amely után az illusztrációk sorakoznak majd fel:

A végtelenséget belátom;
Kezdet sehol sincs énmegettem.
Átestem milyó változáson;
De nem tudom, mikor születtem.
Ezer halálom volt immár nekem
S születésimnek száma végtelen . . .

Kitűnő példája a buddhista gondolatban fogant költészetnek az 1877-es *Örök szerelem* című költeménye, amelynek több „adys” tónusú sorát emelhetjük ki, s túlrtságot kifogásolhatjuk:

Régi szeretőm vagy! Már mi régen
Megöleltük egymást számtalanszor.
Egyszer élünk minden ezer évben,
Férfi vagyok én s te mindig asszony.
Te enyém vagy, én tied vagyok,
S ha te meghalsz, én is meghalok.

— — — — —

Egymáséi vagyunk örökre, bárha
Száz alakot, száz helyet cseréltünk.
Suttogunk forró szerelmi lázba':
Hogy bolyongtunk, mik voltunk, hogy éltünk!
Változandó minden ideleenn,
Csak a mi szerelmünk végtelen.

— — — — —
Így töltöttünk mi már miljom évet . . .

Joggal merülhet fel Reviczky témává vált költészetével kapcsolatban a kérdés: milyen mértékben élte át esztétikumként ezt a schopenhaueri filozófiát. Kétségtelenül erős ösztönzéseket kapott éppen esztétikai szempontokból ettől a bölcelettől. De ugyanez a filozófia akadályozta is, hogy költészetében az új művészeti igények általánosabb érvénnyel és radikálisabban realizálódjanak.

MINDEN VILÁGOS

NÉMETH ISTVÁN

Úgy kezdődött, hogy a tagság már a harmadik hónapja csak cédulákat vitt haza. Hiába állt ott a cédulán, hogy Nagy Vincének ennyi meg ennyi tudodánja van, avval nem tömhettem be az éhes gyerekek száját. Pedig amikor még megvolt mind az öt, az egyik kicsi, a másik pici, és óbégatnak az anyjukkal együtt. Az asszony: Te vagy az oka, mert ha lenne egy csöppnyi sütnivalód, már rég otthagytad volna a Dózsát! Mért tudnak a téglagyárban fizetni az embereknek, mért tudnak a kendergyárban, mért nem tudnak csak abban a rohadt szövetkezetben?! Lesz ott is, csillapítgattam az asszonyt. Igen, lesz, de addigra éhen döglünk! Te kora reggel elmész hazulról, nem vagy itthon egész nap, nem hallod a gyerekek örökös macerálását: elsül a fejem, hogy mit adjak nekik enni. Ha az embernek a hat hold földje mellett éhen kell dögleni, akkor ott rohadjon meg az a szövetkezet! Nem kell azért éhen döglened. Bácskában még nem döglött éhen senki. Nem? Azt se tudom, hogy osszam be azt a kis darab szalonnát, hogy minden reggel tehessenek a tarisznyádba, de mi itthon már a harmadik hete lekváros kenyéren élünk!

Nemcsak otthon volt mindennapos a veszekedés, a Dózsában is zúgolódni kezdtek az emberek. Mért nem úgy intézte a vezetőség a dolgát, hogy inkább apróbb léptekkel haladjanak előre, de a tagságnak is jusson valami; legalább lenne meg a betevő falatja. Ezt az álláspontot képviseltem én is. Meg a tagság java része. Mindenki, akinek otthon nem volt tartaléka. Tele kamrája. Mert azok, akiknek tele volt, túrték, hallgattak. Tán még örültek is magukban. Lázonganak a koldusok. A saját szövetkezetük ellen lázonganak.

Az öreg Talpas Takács volt legjobban rajta, hogy a mindenféle, szedett-vedett gebék helyett traktorokat vegyen a szövetkezet. Hogy

ő, míg maga gazdálkodott a sajátján, soha nem vásárolt traktort, ez föl se tűnt a vezetőségnek, de azt hangos szóval kimondták a közgyűlésen, hogy a tagság soraiban vannak olyanok, akik nagygazdáknak számítottak, most mégis a haladás mellett foglalnak állást, viszont olyanok is, akik agrárproletár létükre csak hátramoszdítói a szövetkezetnek. Ebből én, ha akartam, érthettem. Az öreg Talpas Takács, a hétpróbás béresnyúzós, tapsol az új világnak. Én, a hótszegény, visszavárom a régiut. Az indulat csak hogy szét nem vetett.

Egy gebével meg hat hold „megtapsikolt” földdel léptem be a Dózsába. Jobban mondva a Proletárba. Itt tömörültek a rongyosok, akiknek a jövőbe vetett reményükön kívül úgyszólván semmijük se volt, amott a zsirosparasztok. Nemsokára a kettő fuzionált, és Dózsa lett a neve. Az igát mi húztuk benne, rongyosok, a régi gazdák elkényelmeskedték az időt. Abban reménykedtek, hogy ha veszünk traktorokat, a fényes szőrű lovaikat kikapják, vihetik haza? Legáltalában a lovaikat? Ki tudja, miben reménykedtek. Erről nem nagyon nyilatkoztak. De nem is voltak mind egyformák. Az Ádi Fabó például úgy dolgozott, annyit, mint egy igás ló. Meg a Sándor Jóska. Az öreg Szügyi. Kulkoricakapállásban kimérettek maguknak külön parcellát. A Nap még el se érte a Vér-dülő nyárfáinak hegyét, a tagság nótaszóval elindult hazafelé, csak a Hármas brigád folytatta a munkát, mintha nem is ugyanannak a szövetkezetnek a tagjai lettek volna. Még ki is csúfolták őket; elmondták őket vakondokoknak, güzüeknek meg mindennek, nem ért semmit, dolgoztak látástól valkulásig, gyűjtögették a tudodánt.

Az történt, hogy az új traktorok meg gépek nemhogy megkönnyítették volna az életünket, hanem végsőkéig megnehezítették: eladósodtunk az utolsó garasig. Már a harmadik hónapja nem kaptunk fizetést. Esténként szinte már nem mertem hazamenni. Megesz az asszony! Megfordult a fejemben, hogy kilépek a szövetkezetből, mert aki nagyon akart, kiléphetett, de amit behozott, azt vissza nem kaphatta, az maradt a szövetkezeté. Néhányan mégis rászánták magukat. A Nagy Kanesz, a Puhalák, a Segítség Kimondani. Igaz ő örökre. Ezeknek otthon nyolc—tíz gyerek; a Nagy Kanesz ötödmagával, a Puhalák hetedmagával dolgozott a szövetkezetben, de haza csak a cédulákat vitték, mert pénze a szövetkezetnek nem volt. Puhalák nyolc hold földdel, nyolc hold agrárfölddel meg két tehénnel lépett be, s mint az ujjam, úgy hagyta ott, visszament a kubilra, amikor már ázni kezdték a DTD-csatornát. A

Segíts Kimondani nagy, mállé ember volt, mint aki kettőig se tud számolni; ő úgy lépett ki a szövetkezetből, hogy egy este hazament és fölalkasztotta magát. A vizsgálat során kiderült, nem azért követhette el a tettet, mert nem tudott még lekváros kenyeret se adni a gyerekeinek; lekváros kenyeret, igaz, nem adhatott nekik, de málléból elegendőt. Ezt is csak azért, mert már hosszabb ideje rendszeresen fosztogatta a szövetkezetet: esténként öt-hat cső kukoricát rejtett el a tarisznyájába, a szövetkezet baktere régóta figyelte, de nem szólít senkinek. Aznap, amikor a tragédia történt, Segíts Kimondani a bakter szeme láttára csúsztotta tarisznyájába a kukoricacsöveket, nem azért, hogy ezzel a baktert maga ellen hergelje, hanem mert már a kukoricacső a kezében volt és a tarisznya szája is nyitva volt, amikor a bakter váratlanul megjelent a tett színhelyén. Segíts Kimondani még eldobhatta volna a kukoricacsövet, zavarában vagy egyéb ok miatt mégse dobta el, hanem a tarisznyába csúsztatta. Sőt nemcsak azt, amit éppen a kezében tartott, gyors egymásutánban még négy csövet. Ezután a tarisznya száját bekötötte, s mint aki jól végezte dolgát, rákacsintott a bakterra, mire a bakter rosszalóan megcsóválta a fejét, és szó nélkül otthagyta a tolvajt. Mint aki nem jó szemmel nézi ugyan Segíts Kimondani cselekedetét, de aki azt is tudja, hogy kicsoda ez a szerencsétlen, mállé ember, meg azt is, hogy evvel a néhány cső eltulajdonított kukoricával nem lesz szegényebb a szövetkezet. Csakhogy abban az időben már nem egyedül a Segíts Kimondani dézsmálta a szövetkezet vagyonát. Hazafelé menet legtöbbször tarisznyájában ott lapult néhány cső kukorica. Megmondom őszintén, az enyémben is. Később, amikor elkészítették ellenem a vádiratot, a huszonnégy vádpont közül ez volt az egyetlen rámbizonyítható... No, szóval a bakter mégis meggondolta magát, talán mert ő is begyulladt addigra: mielőtt hazaszéledtünk volna, talán, hogy minket, többieket is figyelmeztessen, hogy sejt valamit: Segíts Kimondanival mindnyájunk szeme láttára kifordította a tarisznyáját.

Akkor már megfordult az én fejemben is, hogy otthagynom, kilépek a Dózsából. Otthagynom azt a gebe lovamat, aki elég szépen kipendült a szövetkezetben, nem úgy, mint a volt gazdája. Otthagynom a hat hold földemet is. Úgyse nőtt még össze vele a köldököm, nem is nőhetett, alighogy kiosztották, beléptem vele a szövetkezetbe. Sőt másokat is beléptettem, rábeszéltem a belépésre, mert meggyőződéssel hittem, hogy a közösen jobb lesz, könnyebb lesz. Alapító tagnak számítottam. Most viszont nagyon el voltam

keseredve. Otthon már csakugyan nem lesz mit enni adni a gyerekeknek, nem volt eddig se semmink, de mostanra végkép mindenünk elfogyott. A kulálkok még tartották magukat. Látszólag nyugodtak voltak. Közülük meg se kísérelte senki a kilépést. Jól lehet legszívesebben fölrobbantották volna az egésztestet. Igaz, akaratuk ellenére kényszerítették bele őket.

Ha elmennék a kendergyárba vagy visszamennék a kubikra, legalább odahaza békében hagynának. Ekkor hívták össze a közgyűlést, amitől, ha nem is sokat, de legalább annyit reméltünk, hogy ötvenszázalékos fizetést kapunk. Bejelentették, hogy valamicskét még összébb kell húzni a nadrágszíjat.

Valamicskét? Mennycskét? Elvesztettem az önuralmammat. Fölálltam, nemcsak a helyemről, ahol ültem, hanem föl, a padra, föl a zúgolódó tömeg fölé, és ott, az emberek feje fölött kérdeztem meg, hogy ugyan mennyit húzhat összébb a nadrágszíjon az, akinek már így is a hátához száradt a hasa? Mennyit még? Mennycskét? Itt van, ez lett a túlzott beruházások eredménye, eladósodtunk az utolsó garasig. Csúnyául összecsapunk. Kiűtött a káosz. Láttam én, hogy a tagság egy része, a zsírosparasztok csak úgy ragyognak, de nem törődtem se velük, se mással, kimondtam, odakiáltottam a közgyűlésnek: végül az az oktalán állat, az a koszos disznó is kitor az ólból, ha napokig koplaltatják!

Ez mintha csak afféle jeladás, előre megbeszélt dolog lett volna, a tagság java része fölugrik, és törtet kifelé a teremből, törtet kifelé, mint a megvadult sertéshorda. Nem lehetett őket megállítani, visszatartani. Vallaki elkiáltotta magát: Elég volt a csajkarendszerből! Zúgnak. Dőlnek a padok, csattognak a székek. Szepesi Jóska, az elnök veri az asztalt. Ordít. Lehurrogják: a Falcionok többre becsüldék a cselédséget, mint ti bennünket! A terem még ki se ürül teljesen, már ott a milícia. Engemet rögtön lekapcsoltak.

*

Akkor még Szukola Feri állt a falu élén, evvel a Szukola Férivel én a magyar időben egy pantiban kubikoltam. Gyallázatosan fizettek bennünket. A kubikmunka sose volt lakodalom, de most igazi gatyarohasztó munka volt. Ha azt akartuk, hogy haza is vigyünk valamit, túnni kellett a sarat az orrunkikal is. Egy szerb mérnök vezette a munkálatokat, azt mondta: Emberek, én beírok több köbmétert, mint amennyit kidobtak, de egy szót se! Értettük.

Még így is csak a felét tudtuk megkeresni annak, mint amit békeidőben kaptunk. Pedig a hajtás még erősebb volt, mint azelőtt. Éppen hogy csak derengeni kezdett, már bújtunk ki a subából. A vacsorafőzésre mindig sötétedésben került sor. Az utolsó kanál tarhonya már kiesett a kezünkéből. Szukola Feri mégis minden este órákat akart tartani néhányunknak. Tartott is. Szerette volna bennünk ébresztgetni a munkásöntudatot. Én már akkor sejtettem, hogy ha egyszer valóban eljön az a világ, amiről ő beszélt nekünk, Szukola Feriből még nagy ember lehet. Már úgy könyörögtünk neki: nem látod, hogy leragad a szemünk a fáradságtól?! Valóban leragadt. Szukola Ferié nem! Ha éjfélleg hallgattuk volna, ő mondta volna az övét éjfélleg. Tán úgy ránk is virradhatott volna. Ő soha nem volt fáradt, soha nem volt álmos. Legalábbis nem mutatta. Szóval ő kezdett oktatni engemet a bátor szóra, a Szukola Feri. Olyan világban, amikor megpisszenni se volt ajánlatos.

Most a „fölrobbantott” szövetkezeti közgyűlés után engemet még ott a helyszínen lekapcsoltak. Átkísértek a községházára, és ott vártam a további sorsomat. A feleségem megrémült. Szaladgált fűhöz-fához, amit mondtak neki, avval nemhogy megnyugtatták volna, hanem még jobban megrémítették. A Vincédnek ez még a fejébe kerülhet! Ilyeneket mondtak neki. Voltak kárörvendők is: a Vincéd nagyon buzgólkodott a szövetkezet csinálásban, most egye meg! Valakinek eszébe jutott, hogy én együtt jártam kubikra Szukola Ferivel, akinek most döntő szava van a faluban, menjen el hozzá a feleségem, próbáljon vele beszélni. Szaladt is rögtön. Szukola Feri hímölt-hámölt. Ő itt bizony nem sokat tehet. Miért nem vigyáz az urad jobban a szájára? Becsukjálk? Örüljön, hogy annyival megússza. Erre a feleségemből kitért a ikeserűség: hát mit csinált az én uram?! Megmondta, annyit nem tudnak keresni abban a rohadt szövetkezetben, hogy a családjukat ellássák kenyérrel. Ezt mondta. Hát nem így van? Erre Szukola Feri is fölemelte a hangját: Dolgozzanak rendesen, akkor majd lesz nekik! Csak húzzák-nyúzzák a munkát. — Az én uram húzza-nyúzza? Olyannak ismered őtet, aki csak húzza-nyúzza? Lököpette magát a szövetkezetért, most meg lecsukatjátok? Mondott még mást is, mondott mindent, amit csak egy végsőkig elkészeredett asszony tud mondani, aztán rávágta az ajtót Szukola Ferire.

Rögtön, azon melegében, ahogy engemet lekapcsoltak, fölvették a jegyzőkönyvet. Az elsőt. Mert később gyártottak még néhányat. Ezt az elsőt a Púpos Blaskovics vette föl, aki a magyar világban

Beládinak hívatta magát, de meggyvennégy végén gyorsan visszabújt a régi bőrébe. Villágéletében tintanyaló volt. És mindig azoknak a szolgája, akik éppen jöttek. Mindig azoknak a törvényét fújta. Különben a légynek se ártott. A nép nehezen tanulta meg az új nevet, továbbra is Blaskovics urazta. Türelmesen mindenkit kijavított, Béládi, kérem; Béládi vagyok. Lassan, mire hozzászoktak volna a Béládi úrhoz, újra Blaskovics lett. Most meg az a baj, hogy Béládi úrnak szólították. Türelmesen megint kijavította az ügyfeleket: Blaskovics, kérem; Blaskovics vagyok. Hát ő vette föl az első jegyzőkönyvet, a faluban a legfőbb törvénytudó. A szöveget, persze, mások diktilálták neki, de ezt ő fogalmazta át értelmes mondatokká. Így lettem én bujtogató, aki az elégedetlen kulákság élére álltam.

Hazudtok! — vágtam a szemükbe rögtön ott, ahogy a jegyzőkönyvet fölvettek és fölolvasták, hogy velem is aláírassák. Én ezt sohase fogom aláírni, mert én a kulákság élére nem álltam, és nem is fogok, míg a világon leszek. Semmi szín alatt nem fogok azoknak az élére állni. Az is hazugság, szemenszedett hazugság, hogy én robbantottam föl a közgyűlést. Hogy a szövetségi tagságot megvadult disznósürhéhez hasonlítottam volna. Meg a többi. Nem is emlékszek már mindenre, amit az a Púpos Blaskovics összeírkált ellenem abban a jegyzőkönyvben. „Vince bácsi, lehet, hogy nem éppen ezekkel a szavakkal, de factó mégis ezeket mondta” — mentegőzött a kis púpos, pedig ő itt csak egy fiika senki volt.

Aztán lett még jegyzőkönyv, nem is egy!

Rögtön másnap összehívták újra a szövetségi közgyűlést, ahova én már nem kaptam meghívót, mert letartóztatásban voltam, s kedves jó gyerekkori cimborám, az Acsai Jani örködött rám a községháza egyetlen rácsos ablakú szobájában. Alkikor még rendőr volt az egykomám. Szörnyen röstellte, hogy töltött fegyverrel örködik rám, éppen énrám, és éppen ő, egyik nincstelen a másik nincstelenre, és éppen alkikor, amikor a nincstelenek világát kezdjük építeni, de hát mit csináljunk, ha így van, el lesz ez biztos gereblyézve, nem fog neked a hajad szála se meggömbülni, Vince. Ilyeneket mondott. Így vigasztalgatott. A rendőr a rabot.

A közgyűlésen a tagságnak előadták, hogy mi történt tegnap, a tegnapi közgyűlésen, amit Nagy Vince és a nagyvencék káoszba akartak fullasztani. Úgy adták elő ezt a tagságnak, mintha nem ugyanez a tagság ült volna tegnap is itt. Mintha az a tegnapi egy egészen más közgyűlés lett volna egy egészen más tagsággal. Egye-

sek itt ellenséges magatartásukkal meg szeretnék bénítani a szövetkezet munkáját. Hát ez nem fog sikerülni nekik! A forrófejűeknek, a vaktában elégedetlenkedőknek, a bujtatóknak, a fölforgatóknak meg kell mondanunk, meg kell mondanunk világosan és határozottan, hogy nem a sopánkodás a célunk, hanem a munka. Az odaadó, fegyelmezett munka, mert csak így tudunk kilábalni abból a nehéz helyzetből, amibe az objektív körülmények taszítottak bennünket. És a fölforgató nagyvencéket a leghatározottabban el kell ítélni! Ez az egyetlen feladata ennek a közgyűlésnek. Ennek a közgyűlésnek állást kell foglalni. Így beszélt Szepesi Jóska, az elnök. Mert később visszamondtak nekem mindent.

Az öreg Talpas Talkács kért szót. Nem voltam ott, nem láthatam a pofáját. Pedig egy vak lóért nem adtam volna, ha alkör a pofájába nézhettem volna. Abba a nagy ló pofájába. Alkíró ott a közgyűlésen mindenki tudta, milyen ember volt. Hogy bánt a részeseivel. A régi világban a jobb érzésű magyagzdaék éppúgy elfordultak tőle, mint az a koldus, aki adott magára valamit. Az olyan ember volt, hogy megette volna a saját szarát is, ha nem lett volna büdös. Amikor a kukoricát törték nála a részeselek, hordásnál kiszemelte magának a legsilányabb kukoricarakást, ráült, és addig ült rajta, amíg az összes többi rakást kocsira nem öntögették. Így a részeselek mindig a legsilányabb maradt. Nehogy annak a nyomorultnak egy szemmel is több jusson. A köpködőn, az emberpiacon megvárta mindig a piac végét, mert tudta, hogy alkinek nem jutott munka, az olcsóbban is eladja magát. Egyszer csak nemcsak a tagság, az egész falu tudta, ki a Talpas Talkács. Ő emelkedett szólásra rögtön Szepesi Jóska után. Két értelmes mondatot nem tudott mondani. Most is csak állt, és hallgatott. Szepesi Jóska, az elnök mosolyogva biztatta: mondja csak, Talkács bácsi! Talpas Talkács lassan megfordult, szemügyre vette az egész termet, hogy odafigyel-e mindenki, amikor erről meggyőződött, dörgő hangon megszólalt: Emberek! A nagy moztiteremben néma csönd volt, olyan csönd volt ott, meséltek, meséltek nekem évek múltán, mint ahol ítélethirdetésre várnak. Talpas Talkács megismételte: Emberek! De tovább nem folytatta. Szepesi Jóska meg csak biztatná, éppen csak hogy a szájába nem rágja a szót. Mondja csak, folytassa, Talkács bácsi. Talpas Talkács harmadszor is szemlét tart a lapító fejek fölött, és harmadszor is eldörgi: Emberek! Én úgy gondolom, hogy itt minden világos. Ahogy ezt kimondta, leült. De Szepesi Jóska, az elnök már talpra is szökött, és hadonászva süvöltötte: Pensez, hogy

minden világos! Talkács bácsi és a ragság többsége előtt minden világos, a napnál is világosabb, csak a maroknyi reakció szimpátiájára szomjazó nagyvinoék előtt nem világos még, mire tette föl az életét ez a szövetkezet. Eppen ezért ilyen nagyvinoceféle bomlasztókat nem tűrhet meg sorajban! Erre a sorok közt itt-ott helyeselni kezdtek, néhányan még a tenyerüket is összeverték. A nóta vége az lett, hogy engemet meg egy Rókus Juhász Sándor nevű iszákos alakot, aki előző nap a leghangosabb volt, kipenderítettek a szövetkezetből. A feleségemet nyugton hagyták. Így a „vagyon” maradt. Vagyis amivel beléptünk, továbbra is a nevünkön szerepelt.

Nekem aztán volt mit hallanom a bíróságon. A vádiratban felsorolták mindazt, amit a Púpos Blaskovics jegyzőkönyvei tartalmaztak, ezeket a vádakát most megtoldták, kibővítették, az a kevés hajam is égnek állt, amikor hallgattam őket. Bent, legbelül valahogy mégis nyugodt voltam. Mert hiszen ők is tudván tudják, hogy én ki vagyok. Hogy én nem állhattam a lázadó kulákság élére. Mindenki tudja, hogy nálunk, a Dózsában nem is lázadozott a kulákság. Meg se pisszentek. Ültek a bokorban. Vártak. Ez most itt csak egy cirkusz, egy komolytalan színelőadás. Hónapokon át fosztogattam a szövetkezet vagyonát. Ez való igaz, de abban már sántít a vádirat, hogy hónapokon át. Mert csak addig vittünk haza esténként a tarisznyánkban néhány cső kukoricát, amíg a kukoricatörés tartott. Egy hónapig és tizenegy napig tartott. A vádiratban állandóan visszatértek arra, hogy a Dózsában én voltam a kulákok zászlóhordozója. De arról egy megveszélkedett szó se, hogy tulajdonképpen ki is az a Nagy Vince; hogy kubikos éhenkórász volt világéletében, hogy önként jelentkezett a Petőfi brigádba, hogy Suho Poljén a bal karomat körösztülszakította egy golyó, hogy ugyanott eltört az egyik vállperecem, a légnomástól egy időre a hallásomat elvesztettem, hogy utána majd egy évig alkalmatlan voltam munkára, de csak az orvosok szerint, mert ahogy a kórházból hazaengedtek és a katonaságtól leszereltek, itthon rögtön hozzáfogtam a munkához, mert egyszerűen nem engedhettem meg magamnak azt a luxust, hogy öt gyerek mellett heverészgessek a hűvös szobában. Azt se említette meg egy szóval se a vádirat, hogy azt a szövetkezetet jómagam is segitettem szervezni, amit most, a reakciós kulákság élén haladva, föl akartam robbantani. Ott állva, a népbíróság színe előtt, állandóan a bírám tekintetét kerestem. Egyszer majd csak találkozik a pillantásunk, és ha másból nem, a tekintetemből kiolvashatják a vallót. De a bírák nem engemet néz-

tek, folyton az átkáikba voltak elmerülve. Pedig én valami biztatást vártam a szemükből. Jól van, Nagy Vince, tudjuk mi nagyon jól, ki vagy te, ezt csak a rend kedvéért csináljuk veled végig, utána seggbe rúgnak, és mehetsz haza. De nem így lett. Pedig az utolsó szó jogán elmondtam azt, amit éreztem, hogy én erre a világra nem haragszok, csak a Dózsában uralkodó állapotokra; ami pedig a legfőbb, nem vagyok ellensége ennek a világnak, mert nem is lehetek, ha már ilyen nyomorultnak és kitagadottnak születtem. Nem ért semmit. Két és fél évet varrtak a nyalkamba. Požarevac.

*

Az alatt a fél esztendő alatt, amíg átlótt karral, törött vállpeccel és félig megsüketülve a kórházban feküdtem, összebarátkoztam egy Momir nevű kapitánnyal, akit egyszerűen Fállábú Kapitánynak neveztem el magamban. Mert csakugyan fállábú volt, a másikat elvesztette. Nem is az bántotta annyira, hogy elvesztette, hanem az, hogy a háború utolsó napján. Pedig a háború kezdete óta fegyver alatt szolgált. Soha még csak meg se horzsolta a golyó. A háború utolsó napján a bal lábába beleeresztettek egy sorozatot. A sorozat elfűrészelte a lábát. Föltűnt nekem, hogy a Fállábú Kapitányt nem látogatja senki, már másfél hónapja feküdtünk egymás mellett, még mindig nem jött hozzá senki. Ekkor már tegeztük egymást, pedig neki valóban kapitányi rangja volt, a főorvosok is úgy szólították vizitkor, hogy druže kapetane, én meg csak egy egyszerű szartaposó baka, közlegény, igaz, években én voltam az öregebb. Hát a tieid hol vannak? — kérdeztem, amikor már nekem is kezdett kellemetlen lenni, hogy szinte mindenkinek van látogatója, csak neki mincsen. Nézte a mennyezetet, és sokáig nem szólt semmit. Messze, szólalt meg végre, de úgy, mint aki nem is nekem mondja, inkább csak úgy, magának. Boszniában? — kérdeztem, nem is tudom, hogy miért éppen Boszniát említettem. Nekem már Belgrád is nagyon messze volt, kubikos koromban a Jegricskánál messzebb sose jártam, de a legmesszebb, ahol voltam, a Suho Polje volt, ahol megsebesültem. Nem válaszolt a Boszniára semmit. Vagy még annál is messzebb? — nyaggattam, pedig láthattam, hogy nincs kedvére a beszéd. Hagyjuk ezt! — mondta úgy, mint aki nem kíván erről beszélni. Nem erőltettem tovább. Egyszer aztán magától elmondta, hogy neki nincs senkije, elvesztette a háborúban a szüleit, a testvéreit, talán még a rokonait is, nem várhat, de nem

is vár látogatót. Ezt csak úgy, közömbösen közölte. Cigarettazás közben. Ekkor már ő is épülőfélben volt. De akkor még, amikor a szentiváni almával kínálhattam, a nevét se tudtam, és akkor még ő is nagyon odavolt. Feküdt, mint egy darab fa, cserepes szájjal. Egyszer elfelejtettem almával megkínálni. Ezt hozott nekem a feleségem minden látogatás alkalmával, szép szentiváni almát. Most valahogy elfelejtettem megkínálni. Átszólt a koma: van almád? Ő kezdettől fogva tegezett engem. Nagyon megresteltem magam. Van. Az almát eleinte úgy adtam neki, hogy egészen vékony szeletekre vagdostam, mint a papíros, és ezekkel az almasezeletekkel hűtöttem a kicserepesedett szája szélét. Így barátkoztunk össze a Felsőkapitánnyal. Én valamivel hamarabb szabadultam, mint ő, már járnai tanult a csikorgó műlábával, kezét fogott velem, és azt mondta; többet segítettél nekem, mint tíz ápolónő; brat szí, mágyár szí. Ezt a mondását nem felejttem el, amíg élek: brat szí, mágyár szí.

Az ítélethirdetés után való harmadnapra megérkeztünk Požarevacra. A Dózsából egyedül én, de mire Požarevacra értünk, lettünk tizenheten, mindegyükünknek külön rendőr kísérete. Vagyis rendőrök összesen harmincnégyen, plusz tizenhét elítélt. Voltak köztünk mindenfélék; bácskaiak, szerbiai bocskorosok, öregek, fiatalok. Volt köztünk egy öregember, aki már túl lehetett a hetvenen; sok mindent láttam már az életben, azelőtt is, azóta is, de olyan megszorodott öregembert, mint az volt, se azelőtt, se azóta. Nem tudom, mi lehetett a vétke, bajosan hiszem, hogy valami nagy vétke lehetett. Vastag, kopott darócruha volt rajta, a lábán görbe orrú szerbiai bocskor, a szemében mérhetetlen bánat. Mintha most tette volna el a feleségét vagy azt, akit legjobban szeretett. Én ott bent később is másként tekintettem a rabtársaimra, mint általában a civilek. Tudtam, miért kerültem oda, apránként azt is megtudtam, hogy mások miért. Nem a tolvajokról meg a rablógyilkosokról beszélek. Voltak köztünk kulákok is, de amikor elmondták, hogy miért kerültek ide, gondolkodni kezdtem.

Sorakoztatnak bennünket befelé. Nem mondhatom azt, hogy tesékelnek, nem is kívánta ezt az ember, nem vendégségbe jött. De a jó Istenit neki, azért mégiscsak! Elfogott a remegés, annyira, hogy nem tudtam magamon uralkodni. Mint amikor az ember hideglelést kap. Mint a nyavalyatörés. Akkor még megvolt mind az öt gyerek, mind otthon maradt, az asszonyra. Szerettem volna magamat elordítani. Nem bánom, ha engemet itt bent megrohasztanak,

a kezükben vagyok, azt csinálnak velem, amit akarnak, de mi lesz velük otthon? Beváltják-e majd nekik azokat a cédulákat, pénzre?

Átvesznek bennünket. És ahogy ott lökdösnek ide-oda, egyszer csak kit látok?! Fényes egyenruhában, kemény, szigorú ábrázattal a Fállábú Kapitány! Nem is tudom, hova megyek: félek-e vagy örüljek? Vagy mégse ő lenne? De ő az. A hangja is az övé, csak-hogy most kemény, nyers. Nem tudok előle elbűjni, ha szeme van, ő is megismer, de abban a pillanatban már biceg is felém, csodálkozik, de mintha mosolyogna is, egészen odabiceg hozzám, tárja szét a karjait, és ott, a rabok meg a rendőrök szeme láttára magához szorít, átölel, és a fülembe sziszegi: Jebem ti boga! Hogy kerülsz te ide?

Hatvan rendőr tartott bennünket szemmel. Egyikkel összehaverkodtam. Ő mondta meg egyszer, hogy kell rám vigyázzanak, és ez parancsba van nekik adva, úgy kell rám vigyázzanak, mint egy hímes tojásra, nem görbülhet meg egy hajam szála se, mert én extra rab vagyok. Csakugyan nem is görbült meg nekem ott egy hajam szála se. Egy év után amnesztiát kaptam, hazaengedtek. A börtönben olyan karakterisztikát kaptam, hogy itthon visszavettek a szövekeztérbe.

Tudtam, hogy ezt mind a Fállábú Kapitánynak köszönhetem. Szerettem volna ezt neki személyesen is megköszönni. Nem tudtam módját ejteni. Gondoltam, írok neki a börtönbe, de valahogy átalítottam, mire végképp rászántam magam, és írtam, már késő volt: a levél visszajött, a Fállábú Kapitánynak nyoma veszett. Alkárhol van, ma is hálával gondolok rá. Lenne csak a mi fajtánk közt két ilyen bátor, derék ember, de akinek volna szava, az mind Szukola Feri meg Szepesi Jóska. Szegények, azóta ők is elmentek. És hol-takról vagy jót vagy semmit.

Még csak annyit mondanék, hogy szabadulásom után két évre a Dózsa föloszlott, mehetett, ki merre látott. Micsoda vásár volt az! Verekedtek egy kocsilócsért. Ezek közé én többet nem megyek. Sorba álltam én a hat hold földemért meg azért az egy szál pejkómért. Meglát, jön oda nagy szartaposó bocskorában a Talpas Takács. Ragyog a pofája. Ezt, Vince, mondja nekem hízelegve, mintha mi sem történt volna, már előbb is megcsinálhattuk volna! És tapogatna, veregetné a vállamat. Menjen a közelemből, a kurva úristenit, még szépen mondom! Maga nem ember, maga egy köpedék, gennyzacskója a világnak. El is kotródott mindjárt. Azóta a

világból is kikotródott, mint ahogy egyszer mindnyájan elmegyünk, kivétel nélkül mindnyájan.

Mi pedig akkor ötvenhárom nyarán, a hat hold földdel meg a visszakapott pejkóval kezdhettük előlről az életünket...

AZ ÜRES ZSEB DICSÉRETE

SLAVKO MIHALIC

CERUZA, LÁNY ÉS MÉG VALAMI

Megannyi balfogás után már csak egy egyszerű ceruzának tudsz örülni: benne van, mondd, minden lágyszívűségem; ha a papírra dől, megtudhatom, hová tévedtem, a pusztulás melyik bugyrába vetődtem. Tényleg, van-e szerényebb, engedékenyebb, mint egy ceruza? Csak egy lány, ha találkoztál vele. Nézd, milyen céltudatosan lépked át a Köztársaság téren. Nincs egy fölösleges mozdulata, természetes visszafogottsággal, fiatal teste kíváncsiságában. Egyformán lehetne szeretőd és gyilkosod. Cseppet sem érdekli, hogy te találkozol-e vele, de ha találkoztok, virágként bomlik ki rád pillantván, hogy felismered-e. Bemegy a Takarékbá, és nyugodtan álldogál mögötted a sorban. Nem támaszkodik-e melleivel a bizonytalanságodra? Majd megszámlolja a pénzt, ennyi bankjegy még soha nem volt a kezében, és itt egyszerre elakad az emlékezeted. Gyorsan számolni kezded a lépteid, páni félelemmel, nehogy kihagyj egyet is, de tudni való, hogy csak visszafelé jövet számolunk; az utolsó milliméterek; az akarat nincs messzire a meghátrálástól. Ceruza, lány és még valami, amire nem tudsz visszaemlékezni. Micsoda üresség tölti el egyszerre. Éppen csak hogy nem kezdesz el lebegni.

A VILLAMOSBAN

Egy idősebb férfi felszáll a villamosra, és elkezd kiabálni. Összevissza hadonászik a karjaival, a szájnylás természetesen közepén. A test többi része, válltól lefelé, szinte mozdulatlan. Érdeemes megnézni a szemeit: balfelé tekintet, mintha csak egyre a szökésen járna az esze. Este van, félhomály, az északi szél elnéptelentette a várost, üszkös szagot hoz errefelé, noha sehöl sem látni tüzet. A kiabáló idősebb férfi fekete öltönyt visel, de nincs kalapja. Hiányzik kezéből a bot, de lehetne selyem felöltője is. Sálja, kesztyűje.

Az elülső és a hátsó kocsiban, ahol nem hallatszik a kiabálás, az utasok nevetnek. A hátsó kocsiban az elülső, az elülső kocsiban a hátsó ablakhoz lépnek, rátapasztják a szájuk, orruk, homlokuk, de csak annyit állapíthatnak meg, hogy:

- a) az idősebb férfi tallán tényleg kiabál valamit,
- b) ott bent az utasok mellükre ejtett fejjel ülnek,
- c) a jegykezelő nem tud mit kezdeni a kezeivel.

Most rajtuk is úrrá lesz a rettenetes feszültség. Lábujjhegyen lopóznak vissza egyszerűen kőkeményé vált ülőhelyükre, erősen a magasba néznek vagy lehorgasztják a fejük. A csend kilép titkos rejtek-helyéről és egyszerre, mint vágóhídon, lefejezi az időt. Magában mindenkil csak távoli emlékezés.

AJTÓ

Visszatérni a kötetlen jelentéshez, mint pl.: ajtó. Noha fennáll a veszély, hogy a kéz lelanikad. De megeshet az is, hogy ha kinyitod az ajtót, a küszöbről egy kukkoló szörny néz majd vissza rád.

Ajtók a testeden: kamráról kamrára jársz,
és mindannyiszor, ha vállalkod a veszélyt, hogy
valami titokzatosat láss, elállan egy-egy tárgy.
Körötted már csak a lelked csupasz falai meredeznek.

Majd egy szüette nagy ajtó az utca kellős közepén:
egyik oldalán sárga világosság, a másikon homály.
Megannyiszor átsurransz ezen a felirat nélküli bejáraton,
mosolyogva egy jó alkalom reményében,
amikor hirtelen halállos fáradtság vesz erőt
rajtad — mintha az ajtó nyaktitló lenne.
És valóban sokáig kószálsz fej nélkülül, talán órákig,
napokig, szemérmnyi érdeklődést sem tanúsítva
az élvezetek iránt; éppen mintha lassan,
szinte gyengéden foszlani kezdene a hús a csontodról.

De akkor egyszer csak, egy csöppnyi téren,
estefelé, a mindinkább valószínűtlenné váló
nyugati városok egyikében: egy ajtócska.
Szegény fejed, melyet már réges-rég feláldoztál,
vigyorog feléd a polcraól, a jóféle óborral teli
palackok közül; de te meg sem torpansz.
Mintha még mindig, álmosan, azt az egyetlen
ajtót keresnéd, amely a türelmedre nyílik.

Az ajtód lennél, mesztelen bezárkózásod.

A SZOBA ÉS A VILÁG

A szoba egy doboz — de hol vannak a világ határai?
A szoba falai is olykor oly magasra nyúlnak.
Ha közelükbe lépsz, elmocannak, és csendben repedezni kezdenek.
Gyakorta egy csendes zugban keresel menedéket, hogy megóvjának.
De hol vannak a világ határai, és mi hasznunk belőlük?

Messzire utazol, és azt gondolod: mi magas, mi szörnyű.
A föld állkapcsát csattogtatja rád, fel akar falni.
Félelmedben, akaratod ellenére, behúzódsz a sarokba,
a rozsdás kalitkába, melyet állandóan magaddal cipelsz,

a haszontalanná vált, törött dolgoknak ebbe a halmazába,
és azt latolgatod, ki menthetne most meg a tenger
kitartó tekintetétől és a szelek tombolásától egy nő
közeliében, aki eltökélten várja, hogy csatlakozz hozzá.
Talán épp a kérdéseid mezsgyéjén túl vár rád menekvés.

Egyformán tágas a szoba és a világ, egyformán kétszínű.
Azt gondolod, kis fáradtsággal átrendezheted őket.
Akkor hirtelen a nyakad közé omlanak,
minden fénylő tárgy kínzószerszámmá válik,
egy éjszakára az emberek ábrázatot cserélnek,
üldözés kezdődik, de te semmit sem értesz,
és mi a te kedves zugod, ha a szerepek felcserélődtek:
önmagadra vicсорítasz belőle, és keményen belemarsz a combodba.
A világ minden határa hirtelen vassá változik.

Olykor a szoba, a világ alig ér a térdedig.
Csupasz kézzel állsz az égi és földi örvények közepette.
Világosan látod, hogy a határok itt nyugszanak a lábaidnál.
Fogalmad sincs, mire szolgálnak, de hallod, ahogy szólonganak.
Azt szeretnéd, hogy tüstént átlépd őket és mindenről megfelelkezz.

És egyszeriben minden szörnyű lesz, hatalmas, jelentéktelen.
Befészkeled magad az álmodba, más nem marad számodra,
és ünnepled a szegénységed; talán éppen az mentett meg
a bukástól. Nem akarsz többé semmit, nem követelsz,
látván, hogy helyet cserélt a valós és a valótlan.

EGY ZAKLATOTT POLGÁR SÉTÁRA INDUL

Szokásos sétám: azokon a szüntelenül helyet
változtató szűk kis utcákon. Lépten-nyomon
ismeretlen vidékre vetődöm, ahol egy bizonyos
ponton, egy különösen ronda házzal szemben,
egy göcsöntös fa tövében az ott lakók gyülekezete
vár rám. Könnyörtelenül megborzongat a felismerés:
csak ezek, akik megmaradtak. Hogy reszketnek
a nyomorult reménysugár felett, hogy most ők is
elimehetnek. Elég lenne csak pár szót szólanom.

De én néma maradok, megyek tovább. Meg sem kíséreltem megtudni, mit kellene mondanom. Magamban üvöltözöm, ebben a bensőben, amely már régóta üres fémdoboz: semmi közöd hozzá! Úgysem értesz semmit.

Sokáig hordozom még őket a vállamon, ezeket az embereket, akik annyira vártak rám, majd megsemmisülten fordultak utánam, érzem, hogy hibáztam, de hát ilyen az ember: nemigen bánkódik a ballépései miatt, ha nem kell mindjárt viselnie a következményeket is. Valójában megjutalmaztak: lassan eloszlik a bizonytalanság, megindul az idő, már újra felismerem a házakat, az utcákat, itt-ott kinyílik egy ajtó, egy ablak, nevetés vagy zokogás hangzik fel, olykor ugyanazon a hangon, íme, már rohan felém a villamos (talán lelépett a sínpárról), és el akar taposni. Megérkeztem, kipirult arccal hálálkodom az égnek, itt nem ismer senki.

BETEMETVE A HÓBAN

Kinyitod a rádiót, de csak nevet az egész világ.
Hát mulatságos is: száz meg száz gépkocsi
betemetve a hóban.

A sötétség farkasai kerülgetik a vörös
lámpákat.

Bort iszogatunk, és újra tanulunk
beszélni.

Nem tudod, ki vagy, sem azt, hogy mit keresel
ebben az ezüst sükketségben.

Ugyanígy jöhettél volna a csillagokról
is.

Mintha valaki ide küldött volna bennünket és
szépen megfedkezett volna rólunk.

Az emlékezés néma, vagy a borzalomtól akar
megmenteni.

Azt kérdezed, a világ képe is nem
 csalódás-e csupán...
 Az egyre mélyebb hó csöndje betakarja
 az emberiség
 begyógyíthatatlan sebeit.
 A hunyorgó pofájú gépkocsik elégedetten dorombolnak
 a szakadék felett.
 Önmagad tartod a karodban, és nem ismeresz
 magadra.

RIKOLTÁSOK AZ ÉJBEN

A fény mentén kapaszkodó rikoltás.
 A rikoltás öblös ürege a lázas város felett.
 Az égbolt már szétéphetetlen.
 Minden pillanatban várható a hír,

hogy semmi sincs a mi bajunkon kívüül.
 A rikoltás foltja az éjféli fénylő asztalán.
 Hasztalan rebbenteném megvastagodott ujjaim;
 fulladozom — rikoltás a gégem körül.

Rikoltás az erkély virágából.
 A gyökere már kiveszett.
 Maholnap már nem nő tovább a virág:
 velünk fog futkározni szobáról szobára.

Részegen rikolt az ember, aki a világ sötét
 középpontjából ki-bedobálja az alkatrészeket,
 amelyekről eddig mit sem tudott.
 Lenn a fenéken önmaga összezsugorodott képmására lel.

Rikolt a többé nem látó ablak.
 Rikolt a rikoltásban haladó óra.
 Tegnap még hittük, hogy van más
 megoldás is, hogy teljesen mindegy,

mit teszünk, hogy valaki más fogja
megérteni hibbantságunk, mi meg neki-
esünk a torjának, de meztelenségünkben
teljesen magunkra maradtunk.

A szerelem csöppnyi reményével.
Az igazság még farkonyibb reményével.
Az egyetlen égő cigaretra ríköltása az éjben.
A ríköltás ríköltása és sápadt lángja a sikkolynak.

NEM TUDSZ SZERETNI, NEM TUDSZ GYŰLÖLNI, GYILKOLNI SEM TUDNÁL

Sehogy sem tudom magamba szívni az életed.
Sehogy sem tudom összerakni a részeid.
Ebben a halomban valami mindig hiányzik,
valami mindig kicsúszik a kezeim közül.

Ott kellett volna, hogy hagyjalak, ahol rád találtam,
hagynom kellett volna, hogy rángatózz a füvekkel.
Mit kezdjek veled ebben a szélviharban?
Hát nem látod, hogy nem egy darabból vagyunk!

Nem tudsz szeretni, nem tudsz gyűlölni, gyilkolni sem tudnál.
Egyszerűen egy más világhoz tartozol,
amelyről, esküszöm neked, fogalmam sincs.

Rám nevetsz, nekem meg fölfordul a gyomrom.
Magadhoz hívsz — tekintetem elsöbétül.
Kettőnk valamelyikének ütött az utolsó órája.

SZÓLÍT VALAKI

Ne próbálj engem megmagyarázni
Ne toldd meg a versem olyan szavakkal, amelyeket
ki sem ejtenék a számon
Hagyd meg nekem a csodálkozást, minden elveszettségemet
és végül a döntést
Időnként tényleg olyasvalaki szólít, aki már
nem lehetne itt

De mégis itt van, mondom, és nem merek bármilyen más
jelentésre gondolni

Mégis itt van, a saját szememmel láttam, és
hallottam a hangját

De amikor eltűnt a tömegben

Megsápadt, mint ahogy időről időre tényleg el is
veszíti az arcát és nem tud lélegezni

Ne kérdezz tőlem semmit, mert erről nem mondhatok
többet, mint amit mondok

Az utcán, a tömegben megszólít régen halott
barátom

Vagy csak megpillantom, amint áthalad a téren,
az utcán

Mosollyal az arcán, de mégis igencsak
gondolataiba merülve

Elmondtam mindent, amit elmondhattam, te vagy
egyetlen tanúm

TÚRI Gábor fordítása

ALI PODRIMJA VERSEI

ÉLNI

(*Me jetue*)

Fiannak, Luminak

Világra jöttél
minek itt már a puszkadurrogás jajongás
A Biblia vagy a Korán lapozgatása
az a fő hogy élsz

ezért hát:

kenyered kétszer süljön a sütőkorong alatt
vized 99 folkra forrald
 míg nem válsz a levegő az idő a világúr egyetlen gyermekévé
 csak Te meg a Víz
nyárfa árnyékából lessed a napot
 úgy mérlegeld
 ha már önnön árnyékod nem ugorhatod át
a Kutytól őrizkedj mert megmar ez a kezes álllat
 ez az emberhez annyira hű
 a kígyómarást túl is élheted
a Macska nevét ne is említsd
 nem jelképe sem üdődnek sem művészetednek

(engem a Virágok is a Nő is mindig ijeszt)

ha majd szólsz úgy szólalj hogy meghalljanak a hegyekben
 meghalljanak a pusztaságban
másodsorra elveszíted a fejed vagy senki sem fog hinni neked

minél ritkábban nézzed magad a tülkőrnben
és sose gondold: Én vagyok az első

az aki létezett előtted Én vagyok
 az aki gondoskodik majd utolsó napjaimról
 az álmaimról s békéről az Te vagy
 a gonosszal sose békülj: hajítsd ki éjnek idején
 s akkor is ha éppen minden izzik
 semmit se növessz semmit se teremts erővel
 nem vagy reménytelen eset fogyatkozzék bár az erdő
 az éjszakát a Tornyomban töltheted egy van a világon
 s ahogy Te magad akarod
 az a fő: hogy éld az Életet ne herdáljad el
 s ne maradjon a talpadban semmi tövise

Útitársam

 próbáljuk meg mennyire bírjuk szusszal

(1979)

DUMVENIO*

Te már úgy is halott voltál
 most már halottan nézlek örökre

hideg végtelen beton igazi szörnyűség
 rozsdamarta gépek döglött kutyák

 nem álomba hullt eklipszis-e minden

nem érkeztem hogy ajtódon bekopogjak
 nem érkeztél hogy egy konty vizet adjál

 vagy bár egy ablakot megnyiss picinykét

századok múltán valahol az álomban találkozunk
 hogy lényünkről a szépségről beszéljünk

a beton meg a gépek és a döglött ebek
 a pusztai térségben csak drámai játék

Te már úgy is halott voltál
 most már halottan nézlek örökre

* Dumvenio — illír helység Peć közelében

KIFEJEZETTEN MŰVÉSZI ÉLET

*(Jetë krejtësisht artistike)**A Lumit gyógykezelő dr. Dimitrije Vulevićnak*

Olcsó harapnivalónak élek
szennyezett levegőt lélegzek
foltos ruhába bújok

majd minden időm a Kórházban töltöm
az én testemre
épp hogy semmit se szabtak

epilepszia kínoz
fogam régóta nincsen
szememet gyógyítanám

álmodni nem álmodok
szeretkezek
a házam tele gyerekekkel

énekhez nincs meg a hangom
hallásom azt mondják
annyi van csupán
hogy meghallom a mennydörgést a fejem fölött

(Párizs, 1981 májusa)

FEKETE MACSKA

(Maca e zezë)

Vándorutamon
egy fekete macska követ

lelkem azt súgja
megállsz majd félutadban

az ének azt súgja
dalod sose lesz szárnyaló

a fény azt súgja
valk s az is marad

az álom azt súgja
ébreten keressél

de jöjj és mond azt a szó
ha nem tudod kit szeretsz vagy gyűlölsz

jöjj és annak az arcnak higgy a tükörben

egy fekete macska követ
vándorutamon

a perc sorsok fölött határoz

SZERELEM

(*Dashuria*)

ideje hogy szeressük egymást
hogy hidd ha mondom: Hősnőm
hogy higgyem ha mondd: Hősöm
engedetlen fejem köre mennyi csapdát helyeztél
mennyi nyilat lőtt ki apád a törzsed
számtalan aljasságot elterveztél törbe csaltdál
pedig velem egy fődél alatt laktál
frangiával vívtál ellenem napokig
én napokig Shakespeare-t olvastam a Torony árnyékában
fütyögtem a juhnyáj után a Drum partján a Šar törvében
hátha meglátlak a Tündérek Kútja mellett
őrizd a szemem szerelmem
őrizd a hátam naptól és fagytól
félek kiszúrják a szemem a sötétség zsványai
félek leölnék hátulról a hitszegők
szerelmem nyújtad a kered hogy átgázoljunk ezen a nagy vízen
idegen nem vagyok és halott országból sem jövök
látod-e ott a lekaszált rének a végén:
az a fehér ló a mienk örökre
nézz egyenesen a szemembe hagyd a civódó szót a szítkot

virágot hozok neked a hegyek szívéből
 lámpát gyűjtök a Toronyban
 földet vetek be újra maggal
 amikor megszerentelek hét falura szólón szeretél
 s lökéseid szilajak voltak
 amikor engem megszerettek az egy esztelen asszony szerelme volt
 nem állt be a szája az utcasornak

oda az élet Hősnőm hogy is nem törődünk egy kicsit magunkkal is
 ideje hogy szeressük egymást

VÉGIG

(*Deri në fund*)

Ugye ez az utolsó napod a Kórházban
 mit gondolsz bírjuk-e majd végig
 ezt a fárasztó napot az otthoni körben

se rossz se csúnya szót neked sohase mondtam
 azt mondtam csupán: az az ember a távoli térben
 az Én vagyok

az életben a művészetben legnagyobb gyilkosok a féltékenk
 mesterkedésük lényege: hibavadászat csálás

te Kicsim szeretni saját lábodon tanulj
 Járni tanulj meg
 jóról meg rosszról saját fejeddel ítélj
 soha ne köpj a szerelemre de a szemétre se
 A törzs átka

a te antik iskolád: hogy tudd kinyitni házad ajtaját minden időben
 hogy tudd kimondani a szót amikor azt mondani kell
 a gyűlölet súlyosabb dolog mint a gyilkosság

napok óta nézel rám a nyikongó ágyról: a Kórház túlságosan kicsi
 a te fájdalomaidhoz
 a te hét sebedhez
 a te síkolyokkal teli napjaidhoz éjszakáidhoz
 a Kórház túl kicsi

túl kicsi
a Kórház
tövében ott a kéklő mély Duna

hát egy életen át érezzük a jód a kór a vég szagát
hányjuk örökké a vént epét
hát egy életen át fertőtlenítjük a tárgyakat az álmokat szavakat

hát ezt a napot is a Kórházban töltjük

nézlek: szemedben Láng Szomj végtelen Kék Égbolt
szemedben csak a tisztaság nincs egy csöppnyi düh

szemed tisztasága átjár magába nyel
szemed mélyén
ott a végzetem

ez nem Én vagyok
ez nem Te vagy

Ki vagyok ki vagy
szemed lecsukódik
a Torony ablaka is
a legjobb vers még nem született meg
s nem is születik meg
amíg a bűvárok még mindig csak úsznak

a mélység csalóka kicsim csak távolít az igaztól
és minden vég tragikus

hát az anyagban mi van ott lenn
fehér egér ellenanyag

és lesz idő, amikor megnyílsz majd nekem mint régi zsolttároskönyv
amikor tanítani foglak járni az én poromban
de hát az idő néha teknősbéka cammogása

hát nincs már elég szó a vershez
az álom fölébe nő a vándorútnak
hát ez a nap is így hagy itt elszálló lélekkel

Te nagyobb vagy kicsim erősebb ennél a Kórháznál
ne hagyj magad álljuk végig ezt a napot is
Lumi Lumi

(Belgrád, 1979)

FEHÉR Ferenc fordításai

VASS ÉVA VERSEI

HALLGATÁSUNK FELSZAKADT ÁRKAI

cserép ha török
rezzen a hártya
tükröt feszítesz
arcod elé
gondosan lenyírt
sörény
ringó
hajnali révület
papír fölé hajlásaid
rítusa
most az egyszer
nem fog
eszedbe jutni
kerülöd
követed
átcsúszik
ingedben
bennrekedt mozdulat
lemosatlan pakolás
(a megóvott anyag)
szepelők robbannak
kitömött pórusaid között
alkárhogy alkarod is
minduntalan
meg kell történnie
nem kívánt mozdulat
amint kifordul
ötödrangú utcájából
a TÉMA

vicsorít kárörvend
(olykor nézőpontot cserél)
hernyó csúszik át
az ágon
virág bimbóban
bennragad
micsoda
versbe kívánczó
közhelyek
émelyedéseidben
ihletelméletek harca
kerüld a mesét
aranymosás kell
a szónak
beleesni/kilépni belőle
(figaro
egy csomóba rántott
betört fejű
játékbabáinak
rózsaszín porcelánrétege)
indítani-e
vagy megállítani
az események
sorát
mi ez mi folyton
felszakad benned
köszörülsz elnyeled
finom lerakódások
gyomrod falán
(megélt éveink salakja?)
a dolgok benned folytatódnak
(a történet vesz vissza —
mondta kyvagiokén polikárp)
még tant fogaidon
a zománc
a kórház
kórényszarvasát
meglátogatod
egy ötlet erejéig
kamenica ó kamenica

életünk visszatérő
 refrénjei
 megrikkult tüdőszövetek
 a levegő markolata
 üres légzésjáratok

megélt napjaid hátán
 nehezen mozduló ceruzám

(MIFÉLE ELRUGASZKODÁS)

A bekanyarodások, a kereszteződések.
 Arc nélküli táblák irányítanak.
 (Jártál-e már erre?)
 Kételyeid szálán a kapaszkodó.

Messze elmaradt folyó.
 Nincs erőd felé irányítani lábad.
 Ónos víz, súlyos csöppek hátadon.
 Könnyű fajsúlyú fosszíliaák.

Miféle visszatérés reménye ringat.
 Álomba-e.
 Üres, mély szakadás.
 Finom gél halmazállapot.
 Kocsonyás-állandó.

Végtelen méterszalagot húzgálnak
 közted és a papír között.
 (Mondjam — a vers között.)
 Miféle elrugaszkodás.

Bár volt talaj,
 ahonnan;
 s vajon ahová —
 onnan is?

Szilárd biztonságállapot,
 ahogy a falak nőnek.
 Tikkadó franciatető.
 Gondosan megválogatott ragacs.

Emlékeink elhanyagoltak.
 Sötét rojtként lógnak tekintetünkbe.
 Beleakadunk, elbotlunk bennük.
 Csiszolt kő, lapos kavics a biztos nehezék.

Orrunk előtt a cérnaszál.
 Két pont között kifeszített huzal.
 Rossz helyre került egyenlőségjelek.
 Felcsengett relációk.
 Nekiülni, kibogozni.
 Ide a sárga, oda a kék gombolyag.

Gyomrod, alkár a gyapjú
 rugalmas ujjaid között.
 Rántani egyet a szálon.
 Megtérni talán.

*

(...)

hová tettétek
 bölcs szemeiteket
 hogy
 verseinkből
 a szög a festék
 csak úgy
 kimarad

szépen csomagolt
 okoskodások
 éltetik
 iróniám
 buja talaját

köd nyálazza arcod
 hideg kövek kotyognak
 lábad alatt —
 megmaradt fegyverzetteddel
 témalesen

(. . .)

beszűkült látószög —
 fejlődő dioptria
 északi oldal —
 cserépen moha
 fánk lábát átfogja
 szuvasodó tönkök
 mire figyelj most
 hogy csatornát
 alulról a rozsdá
 ágakat a szél

visszatérj tiszta képeidhez
 vidék és vidékiség
 ütés csak
 darabokban műanyagfallak
 celofánfoszlányok arcodon
 ezeregy törés
 árkokban balzsam
 tisztítani-e pórusainkat
 ha belülről
 folyton
 szüntelen

gyógyszerrel-e
 vagy úgy
 hogy kimondd:
 lép
 tisztul
 erősödik

önbizalmunk
 szélben lengő háló
 megszakadt mondatok
 rángatnak ide-oda

a vers nem tiéd
 -nak és -ből íródott
 mint annyi más

tükrödben reggelenként
éles-kóros rajza
mindannak
ami kimaradt

*

(MIT FORMÁLNI
E MÉRTANI RENDEN)

a kimart part
talpad fölsebezte
ereszkednél
hol fékezve/óvatosan
hol kettésével-
hármásával
a fokokat
lényeges
fontossági sorrend:
felülről a tetők
szárnyakat-e
vagy szelet inkább
rutint-e
vagy belülről
finomítani ízeid

pergő gyöngyszemek
mit magunkba nyeltünk
(s azóta is
jó nagyokat tátogunk)
csak jelzőid gyűlnek
tonkodon
hányingerig
csupa keményítő
dély felhőállatai
a párában

tömések kopognak
sűrűsödnek
lerakódások finom rétege

kiszakadt belsődből
 csak hullik
 hullik a toll
 jó rozsdaboldó pátoszok
 kellének
 megkent csigolyák
 hová fordulj
 sem rezdülés
 sem mozdulás

szeszélyeid ellen
 egyedüli gyógyszer
 hatásos recept:
 egy mondatban/szóban
 mindentől függetlenül
 végre kimondd:
 a kő kemény
 élei pontosak
 (mit formálni
 e mértani rendben)

se véső
 se vászon
 mit kifeszítenél
 magad lengetteted
 (mily szabályos
 ágak között)
 a pontosság
 kifogástalan
 gyülekezete

alantad a
 megmunkált talaj

mit idomítani
 e tájon

GYÖNGYÖM, VIRÁGOM (IV.)

(Regényrészlet)

BRASNYÓ ISTVÁN

Kissé vaskosnak mondható gráciával ugyan, de mozdulataiban mégis némi kételkedéssel, hitetlenkedéssel most megelevenedik a sötét szobasarokba állított karszékekben terpeszkedő vagy kallódó fekete batyu, akihez eddig Krause a szavait intézte vagy igyekezett intézni, és elnyűtt, sallangosra taposott szobapapucsában, beesett, szintelen öreg szemét szakadatlanul vendége arcára függesztve, oda-csozog vagy -vonszolódik a levegőn keresztül a lámpa fényköre alá; arckifejezése e vonatott mozgás teljes tartama alatt olyan marad, mintha nemcsak hogy valami sértőt szándékozna Krause képébe dörgölni, hanem ettől jóval többre és nagyobb gorombaságra óhajtana vetemedni, mondjuk, egy lajhár mozdulatával arcul csapni, vagy egyenesen szemem köpni, s Krause nyomban meg is érzi ezt a kiszámíthatatlan feszültséget, amelyet az enyhénél alig erősebb, a kinti léghuzattól az ablakon át besodort istállószag lebbent feléje, úgyhogy határozottan kihúzza magát, akárha a felettese előtt állna, s valami kihágással kapcsolatosan kellene büntetést elszenvednie — ám e rövid hangulatot végül csupán valami valk tapogatózás követi, már-már szinte reménytelen, s ez pedig két, csörszerűen csipentésre formálódó, reszketeg és hosszú körmű ujj révén a jóformán tülkörfényesre zsírozódott mellény zsebe felé irányul, ahol a beszélgetőpartner lapos, nikkelfedelű zsebóráját tartja, tehát nyilvánvalóan az idő állása érdekelné a már rég ólmossá vált estében: sokára elő is kerül az óra, csupa római számmal a cifferblattján, amelynek zománcát a hajszálnyinál is vékonyabb repedések úgyszólván morszákra szabdalják, felemésztették, s ezzel önmaguk számára is teljesen fölöslegessé váltak, mondhatni, halandóvá, értelmetlenné, megunttá, egyszerűen egy olyan óra vitathatatlan elemévé, amely a maga szerkezete által feltételezett időn kívül nem hajlandó többé elismerni a Föld pályájának és forgásának reális állását, s Krausénak

egy pillanatra szintén magáévá kell tennie e valk hipotézist, alkalmazkodnia kell hozzá, ha véglegesen talán nem is hajlandó elfogadni.

Az alatt a bőséges időtartam alatt, amíg az üregébe visszahullott, a savószíntől már félig kioltott és a szemgolyó domborulatát áttetszően kirajzoló szemhéjú pillantás erőlködve igyekszik megállapítani, illetve a számokhoz viszonyítani a két acélkék mutató által bezárt szöveget, mint valami edénnyel, akként fogva fel közben a mennyezeti lámpa fényét, s ahogy a remegő kéz egy pillanatra megállapodik a világítástól befűjt semmiben vagy semmi felett, egyszeriben soha vissza nem térő alkalom nyílik most belepillantani: a számlap felső részén didergő halványvörös rózsabimbók között kissé kancsalító tekintetű, szőke lányarc mosolyodik el, hatol át az üvegen, bár annyira jellegtelenül, tömegcikkszerűen, akár a rég feledésbe merült szóbeszéd, amelyet az agykéreg már rég lebomlasztott, lecsiszolt a tulajdon felszínéről, kivetett magából, nyom nélkül eltüntetett, s most egyszeriben itt van, alakot öltve tör elő, ömlik ki a térbe, attól függetlenül, hogy mit sem lehet vele kezdeni, mert emlékekre nem vonatkoztatható, talán feltűzött kontyának még mindig aranyló árnyéka sejtethetne csupán valamit egy rég elveszett irattal vagy levéllel kapcsolatosan*, amely egy szalaggal (eredeti színe már jóval korábban, mondjuk, nyolcvan vagy száz évvel ezelőtt is megállapíthatatlan lett volna) átkötött paksamétából kallódott el nem gyanús, hanem érthetetlen körülmények között. Jelenleg tehát ezeket a körülményeket véve fontolóra vagy taglalva belül, legbelül, persze, csupán gondolatban, hogy még ajka mozgása se árulhassa el az embert, a lassú elszakadás, távolodás, esetleg a jelenetből való váratlan kilépés ötlete, sőt már-már eszméje kezd csábítani, bár még messze az elhatározás, a hirtelen döntés, amelyet a legkevésbé sem lehetne nem most, hanem egyáltalán megindokolni, értelmesen, világosan és következetesen áttekinteni, felmérni, esetleg körülírni vagy megfogalmazni — ez utóbbit azért nem, mert szerencsétlenül nagy szerep jut benne a papírnak, a képzeletnek, ezenkívül a kéznek, amely annyi durvaságra képes, tehát eszköz anélkül, hogy köze lenne a szellemhez, túlságosan is nyugtalan és tevékeny, buzgó kisegítő, és mindahányszor — alapvető adottság híján — képtelen felismerni a lényegét, amelyből származik vagy esetleg eredhetne; mindössze egy selymes, összegömbölyödő ólomkép, bizonytalan élmény, korábról, jóval korábról, mint a

* Szvorényi Julianna (1789—1846)

törzskar látványa, sőt valamiképpen jelenlétével történt kiszolgálása ugyanebben a helyiségben, úgyhogy ez a viaszcseppnél nem nagyobb, átsugárzó, szalmaszínű mosoly sokkalkta régebbi keletűnek mondható a sárga és zöld gyűrűkkel telikarikázott, különféle tinták lilájával és pirosával bevonalkázott vagy lendületesen felvázolt hadállásoktól tarkázott ténkép jelzéseinél, a pár betűből álló megjegyzéseknél, amelyek éppúgy vonatkozhatnak csapattestekre vagy -kiegészítésekre, mint felszámolt ütegekre, elfoglalt magaslatokra, esetleg tervezett rohamra, amelyre csupán ez a néhány kézvonásnyi fenntartás adhatna magyarázatot. Egy-egy kardbojt vagy nyirkos köpenyszárny a minduntalanul tartó véleményezés hevében több helyütt széjjelmaszatolta, messzire vetülő árnyékkal sápasztotta meg a rajzolatok szeszélyes sávjait, amíg a sarokban az értetlenképpen bámészkodó és ácsorgó hozzá nem szoktatta fülét az ismeretlen idiómához, a hosszas vita pedig annyira elzsongította eközben, hogy a legszívesebben, csizmás lábát maga alá húzva, letelepedett volna a szoba sarkában, hogy kényelmesebb testhelyzetben várja ki a végét e mind hevesebbé váló szóváltásnak vagy licitálásnak — ám mégsem volt benne annyi bátorság, csak csöndben verejtékezett tovább a szellős levegőjű, szegényes vidéki szalonban, még a hátát sem merte nekivetni a falnak, csupán a szőnyeg mintázatát próbálgatta fejből felidézni, ám valamennyi kísérlete csődöt mondott, mert akárhányszor ellenőrizte magát, mindig fortélyos eltolódásokat volt kénytelen tapasztalni, mintha a minták és a színek megállás nélkül változtatták volna a helyüket, tovavonultak, átcsoportosultak, csupán az asztal állt továbbra is tömören és kimozdíthatatlanul vaskos, csigavonalúra faragott reneszánsz lábain. Ahogy pedig az óra fedele a következő pillanatban bekattan, az emlékezet is egyszerre meghátrál vagy elerőtlenedik a mind fokozottabbá váló fényszítálásban, s a helyszín visszarendeződése is pusztán egyetlen sodorintása valamiféle örvénynek, mintha az ácsorgót volna szándékában szembeállítani egy pillanatra önmagával, ha ennek bármi értelme is lenne, mert sokkalkta inkább az iménti futó mosoly után vágyalkozik, annak tartalmát kutatná, ha beszélgetőtársa, megcsörrenő láncú óráját újból elmerítve zsebében, könyörgő, bágyadt, elvásott hangján váratlanul meg nem szólalna:

— Nyolc múlhatott már; ideje lesz reggelig betenni az ablakot...

Valaki mintha a még mindig megrökönyödő arckifejezéssel a *semmi* fölé hajoló Krause vállát érintené; inkább simítás ez, óva-

tos mozdulat, ahogyan behomorított tenyerének párnái között a markában felgyülemlett meleget szeretné átvenni rá, kabátja szövétén keresztül beleitatni bőrébe, s hogy eközben egy szemernyi kárba ne vesszen... Ugyanaz a jelenet: a kivonuló törzskar, az ajtószárnyak előtt a nyársat nyelt, állig begombolkozott, feszes testtartással bóbiskoló ordonáncok, arcukon inkább az árnyék a több, mintsem a fény, s az ajtószárny csukódása után hirtelen megátalkodottá válik idebenn a csönd, a festett mennyezetről zuhan le a sárdarabokkal teliszórt szőnyegre, amelynek indái mintha még most is jobbra-balra tekeregnének, és az egyik sarokban, szemben az ablakkal, *ugyanaz* az arckép, hanyagul a falnak támasztva, úgyhogy a széles, aranyozott faragványú, ovális képkeret félrebillent, s ettől a portré is elbizonytalanodott, kimozdult tengelyéből: tallán valaki magával szerette volna vinni még napokkal előbb vagy nemrég, de — miután leakasztotta a falról — terjedelmétől, netán súlyától meghöklkenve tanácsosabbnak látta megválni tőle, vagy az értéken kezdett kételkedni, esetleg más jutott eszébe, és a képet ideiglenesen itt hagyta, s idővel teljesen megfeledkezett róla, és most csupán a gondolatai motoszkálhatnak körötte messzi földön, amerre jár. Az ablaktáblák ugyanúgy csikordulnak meg a sarkukon, a kilincs nyelve is ugyanúgy ugrik be a vajatába, mintha nem is telt volna el semennyi idő, semmiféle történelemszerű cezúra sem mutatkozott volna a kétféle portré mosolya között, s most ugyanazzal az érintéssel a vállán indulhatna ő maga is körülnézni teste éjszakájában, tévelyegve azon az udvarnyi térségen a behatolt tövű rózsafák és a köztük hosszú karón kidülledt szemekként meredező színes üveggömbök között, cafatokká foszló idillben, nem figyelve a sáros avar alatt lappangó veszélyekre, földből kiütkező görcsös gyökerekre, a leszakadt hinta kötelére, amelybe belegabalyodva teljes hosszában belezuhanna a mocskokba, amelyet ő maga tenmel, ont magából szakadatlan, tehát személyes belső bomlási terméke, de mégis túl azon a határon, amit kizárólag a sajátjának mondhat, mert képzeletének serkentője mégis máshonnan ered, ez meghatározatlan lényege, tartása, egyszóval viszonya a világgal, s ennek lohol szakadatlanul a nyomában, akár a vizsla, ha szagot fog, csatalkosan üget a derengő ég alatt mindegyre feltámadó szélfúvásban, csakhogy el hazulról vagy hazafelé-e?... Ugyhogy most újra kívül, akár egy hideg párával elárasztott, magas boltozatú alagútban, és a legcsekélyebb kilátása vagy reménye sem lehet arra, hogy bárkivel is találkozhatna, csupán az iménti érintés pecsétjével, égető

boszorkányszögével, mint valami rangjelzéssel a vállán hatolhat előbbre és előbbre, mindinkább megkeveredve, összezavarodva, s miután mélyet sóhajt, és talán tágasabb térségre ér ki az elképzelt, esetleg valós, adott boltozat alól, mert megszűnik a hideg, szemcsés köd szítálása, s talpa alatt is szárazabb, ritkás, éles szálú fűvel benőtt talajt érez, ezenkívül a magasban néhány, ábrájából kiszakított, azonosíthatatlan csillag is előtűnik, és egyszerre csupán a hallgatás az, amiben meg tud merülni: most zavartalanul megkísérelheti felidézni vagy alaposabban emlékezetébe vésni azt a meleg, szinte átforrósodott tenyerét, amelyben valószínűleg számára hallmozták fel, gyűjtötték össze huzamosabb ideje már a melegséget, egy lélegzet minden hevét, gyöngéd és túlzott kisugárzását, ám környezetét lehetetlen hozzá idomítani, még az sem állapítható meg, hogy keze melyik ujján lehet gyűrű, s annak a köve milyen színben törné meg az itteni bágyadt csillagfényt, mert csupán a forró tapintású lenyomatot hagyta maga után, s kevés idő múlva az is el fog enyészni, egy újabb hosszú és érzékkellhetetlen időre, talán egy korszakra, amelyre már eleve csak szorongással lehet gondolni — tartalmatlanságára talán? vagy arra a fojtogató távolságra, amely mint a végtelenül tartó szomjazás, egy pillanatra sem engedi, hogy megfélekedzenek róla? Csupa kétegyekkel ezen az úton, amely aligha mondható eltervezettnek, szándékosnak, inkább az elragadtatástól kényszerítve, amely majd termést bont valahol, s miközben szemét, visszatérő pillantását ismét a partnerére emeli és kihúzza magát, kabátja alját pedig megráncigálja, hogy megfeszüljön rajta, csak ekkor látja, hogy a szék kopott mintás és szennyeződésektől árnyalt huzata mintha tiókokat tárna fel, fátyolszerű fényt lengetne ugyanabba a szobasarokba, ahová valaha azt az arcképet támasztották, s ekkora, ennyi idő után nyilvánvalóan nyomtalanul eltűnt, akár a néma beszélgetőtárs a lassan felébredő harangzúgásra, amely teljesen céltalanul törí, fészegeti az este pikikelyeit, a jeget, a hideget a levegőről és a bőrrel, amikor már nincs kihez szólani, mert elenyészik a némaság mindenfajta kihívása, és értelmetlenné tűnik meglepődve vagy csupán meghökkenést színlelve továbbra is fülelni rá.

Igy, félálomban, előrebukva, már nem mondom a szavakat, csak a hamis beszéd ritmusát követi bólogatásom valami irreális síkban; kérges, töredezett bőrű tenyeremet az asztal lapjára simítom vagy feszítem, mintha meg szeretnék kapaszkodni benne, a zsíros desz-

kalap azonban minduntalan tovacsúszik, szennyezettségét borostás arcbőrömmel érzem, orromba az avatag zsiradék émelyítő szaga csap, nyelvem, ha kilógna a számból, talán az ízét is megérezné, de így csak ez a zsolozsmázás, amely betölti a terjedelmes kőlapokkal borított padlójú termet, az ebédlőt, ahonnan az ablakok színes üveglapja talán már a kinti hó színét veri vissza vagy egy régebbi, idillikus táj látképét, amely bizonyára annyira előnytelenül változott meg azóta, amikor utoljára láthattuk, hogy egyszeriben szinte lehetetlen volna felismerni, ráhalmozni az emlékezetben megőrzött lokációkat, amennyiben a hegyvonulatok görbéit még követni tudná a szem; odakinn az idő még nem közelíthette meg az alkonyat óráját, az égbolt mégis eléggé komor és borongós lehet, a levegő azonban mindemellett enyhe: a hóval határos napok bizonytalan szürkesége önti el az épületek falát és a tetők cikkcakkos csúcsait, amelyekről a nap folyamán hirtelen olvadni kezdett a hó, de cserepeik pirosa nem mondható élénknek, hanem inkább kormos, akár az olvadt vér színe, és a földön is megszemszédik a hó kérgé, az út pedig csupa latyak — mintha végtelen vonulások zajlottak volna az utóbbi napok vagy éjszakák folyamán, sötét menetoszlopok haladtak volna tapogatózva az éjszaka bensőségei felé elfojtott lónyeresítéstől, visszafogott káromkodásoktól kísérve, majd rövid pihenőt tartva az éjjél elképzelt, láthatatlanul delelő csillaga alatt: idebenn azonban csak a fásult álmatlanság, amelyhez a távoli dobajok sehogyan sem érnek el, aligha élénkíthetnek fel, csak az ablak alatt csapdosó akáccserjék tüskéi sértik véresre a levegőn keresztül az ember bőrét, hogy a takarót lerántva magáról már üvöltene, ha volna hozzá bátorsága ebben a készülődő derengésben vagy netán ereje, mert már a havat érzi csontjaiban, ezt az utolsó, vele azonos árnyalatú, napfényverte, kicserzett poggyászt —, de hajnaltájt, amikor oszlani kezd a kőfülkék sötétje, s a szem megrendülten állapotodik meg a következő napszakon, amely mintha váratlanul, az előrelátás legcsekélyebb jele nélkül érné, ahogy minden csupa homályban áll, s egyszerre süvöltve elhúznak az első pihék az ablak előtt, s mint valami elszabadult áradat kezdik eltemetni a fekhelyet, hogy meglibben a takaró felhajtott csücske, ahol a levegőt szedi vagy az utolsó kortyokat nyeli ebből a hirtelen keletkezett és egyre töményebbre való közegből, egyszerre ideje lesz felébrednie vagy ráébrednie arra a másik világra, majd újra végigcsoszogni a kopott és csempe, helyenként megdőlt és földbe süllyedt,

asztalnyi kőlapokon, melyeknek fagyossága térdmagasságig kipárnázza a levegőt, s a meg-megbillenő ácsolt fapadon elfoglalnia helyét, szemben a boltíves bejárati ajtóval, amelynek udvarra nyíló, megvasalt szárnyán a deszkák rései közt nem világosság, hanem tejfehér fény sodródik be a hópihékkal, s mintha a levegő is hirtelen súlyosabbá válna idebenn, erre utal a lélegzet elnehezedeése, meg ahogy a kinti sugárzás nyomban odatapad az egyetlen kötömbből durván kifaragott küszöbre, arra a vízszintes felületre, ahol a véső nyoma a hosszú ideje tartó használattól egyre inkább elenyészik a szögezett fatalpak örökös csoszogása alatt — az udvari szárny lakói ugyanis, akikből mindig több kerül ki a kellesténél, örök időktől fogva erre felé közlekednek, napjában háromszor oda-vissza, puzmogva és morgolódva, de eléggé szigorú felügyelet alatt, pedig hálóhelyük nem is az alagsorban, hanem az emeleti részen van, tágas, nyáron messzire villózó ablaktáblák mögött, ahonnan megfigyelhetők a Hold változásai, miként az asszonyi természet személye. Vehetnénk ezt a dolgot az elejéről is. Atutazóban, valamikor (a paták dobaját most már csupán hosszúra nőtt, elhanyagolt körmeim ritmikus, sorozatos koppintgatásával tudom utánozni az asztal egyenetlen lapján), talán épp ezen a vidéken — azzal, hogy a jelenleg latyakos, illetve ekkorra már befűtt út teljesen száraz és járható, bizonyos tekintetben a hosszú, esőtlen ősz ígérete volt, a napok óta dühöngő keleti szél pedig még a port is lesodorta róla —, éjszaka, többedmagammal, megállni kényszerültünk, talán a beomlott falú régi temető felett, ahová innen, a sűrű, csenevész erdtől, hiába lombtalan, most sem lehet ellátni, valami szakadt szerszám vagy kilazult csapszeg miatt, s ahogy kiszálltunk a kocsiból, utunkat valamennyien a temető felé vettük, magas, ívelt tetejű, rossz megtartású mészkeő síroszlopok között lépdeltünk, s hogy holdvilág volt-e vagy talán fehér, fodros kézelőim derengték be a sötétet, ki sem emlékezhet már erre; hölgy útítársaink kart karba öltve haladtak előttünk, mialatt mi tenyerünkkel igyekeztünk kitapogatni a sírkövek feliratát, vajmi kevés eredménnyel, míg fentről, az omladozó kerítésen túlról odahallatszott a kocsisok fújtatása, szöszmötölésük zaja; a hölgyek egy pillanat alatt eltűntek szemünk elől, hogy mely irányban, egyikünk sem tudhatta, mert nemigen ügyelt rájuk, lekötött bennünket a saját szórakozásunk, s talán valami illetlen képzetek is motoszkálhattak a fejünkben, mind-egy, különben is éjszaka volt, amelyet most csupán mi népesít-

hettünk be e holt terepen, nyilvánvalóan akaratunk ellenére, amikor egyszerre a kocsisok kiáltozni kezdtek odafentről, hogy rendben van minden, máris indulhatunk: nyolc óránál aligha lehetett több, sőt még annyi sem volt. Valamelyikünk visszakiáltott nekik, hogy azonnal! vagy: türelem!, bár egyikük már fel is kapaszkodott a bakra, mi pedig vagy száz lépésnyire tőlük tovább várakoztunk a hölgyekre, akik ha fontolóra vesszük, jó ideje elszakadhattak tőlünk; a hantok között alig kivethető, lejtős, fűvel benőtt ösvények teknői vezettek minden irányba, melyeknek alján az elszáradt fűszálak lesimított hajként tapadtak a földhöz, szélirányban, s miután hiába kiáltoztunk, egymástól elszakadva valamennyien megindultunk lefelé egy-egy csapás hosszán, mert így láttunk legnagyobb esélyt arra, hogy rövid idő alatt beléjük botlunk valamely szélvédett helyen, ahol esetleg nem hallhatják kiáltozásunkat — ám azzal egyáltalán nem számoltunk, hogy esetleg ők is elszakadtak egymástól, az erős szél pedig épp ellenkező irányba sodorja hangjukat: csupán a kocsisok kiáltozása jutott el fülünkig még egy ideig valahonnan odafentről, de utóbb, úgy látszik, beletörődtek huzamosabb távollétünkbe, mi pedig teljesen szétszóródva és botladozva ereszkedtünk lefelé a lejtőn, amelynek aljában jómagam végül is egy lapályon kötöttem ki, egyedül és ismeretlen helyen, úgyhogy a legjobbnak láttam társaim keresésére indulni, hátha együttesen többet tehetnének túl a pusztá próbálkozáson, ám hiába kerültem meg a domb karéját, egyikükre sem bukkantam rá, teljes kudarcc volt ez számomra, de mielőtt elcsüggedhettem volna, váratlan fényt láttam gyúlni odafönn, szinte az ég közepének magasságában, amely valószínűleg nekem szólt, engem hívott, úgyhogy világolásától teljesen elvakítva, szinte felindulva, azonnal e jel irányba tartottam, arcomat a tövisék karcolásaitól eltakarva törttettem keresztül a sírok dombjain, köveket döntöttem ki utamban, bozótokon lábaltam keresztül, megtépázva, mintha eluralkodott volna rajtam a pánik — igen, visszafoghatatlan erővel tört ki rajtam a pánik, mintha különben sohasem tudnék elérni oda. Amikor pedig végre a lassan kihamvadó tűz közelébe jutottam, a szél már egészen más irányból fúj, nem az arcomba sodorta a füstöt és a hamut, hanem ki tudja, hová. És akkor megéreztem a vállamon azt a tapintást, egy izzó bélyegző enyhén fájdalmas nyomását, de a tűz mellől felpattanva nem láttam magam mögött senkit, s ijedtemben — talán az iménti riadalmam hatása alatt — hatalmasat kiáltottam, bár nem tudnám biztosra venni, hogy valóban a rémület váltotta-e ki belő-

lem, illetve préselte ki tüdőmből a levegőt oly erővel, hogy az csak egy irdatlan ordítás lehetett, vagy a fájdalom, amelytől halántékom majd széptrepedt, szememet pedig elöntötte a könny, s a következő pillanatban, immár vakon, belezuhantam a paráztsba.

A NAGY HAMISÍTÓ*

(Regényrészlet)

PAVAO PAVLIČIĆ

Úgy délután négy körül jöttek érte. Mihovil a nagymama szobája ablakából pillantotta meg őket: több nagy gépkocsi fordult be a Medvedgradska mindkét végén, polgári ruhás és egyenruhás férfiak ugráltak ki belőlük, s ki-ki azonnal elfoglalta a helyét: volt, aki az utcán maradt, néhányan besiettek a kapualjba, közülük egyesek nyilván továbbmentek az udvarba, mások pedig nekivágtak a lépcsőnek. Odalent meglátta azt a csupakopasz rendőrt is, aki már egyszer letartóztatta: egy pillanatra találkozott a tekintetük, aztán Mihovil elhúzódott az ablaktól. Az utcán árnyék nyújtózott, valaki felloccsolt, a nyár szaga áradt mindkét hegyoldalaról. A gyerekek játszadoztak, szép volt.

Mihovil végigment az üres lakáson, majd benyitott a szobájába. Nagymamát már egy fél órával előbb elirányította az ő gobelinkruzsokjára, ne legyen itt, amikor érte jönnek. Csókkal búcsúztak egymástól, mert mindketten tudták, hogy ez az elválás órája, még ha a válás ideiglenes is.

A szobában elővette a bőröndjét, és még egyszer kinyitotta. Egy nevelésesen kicsi öltöny volt benne, nevelésesen bő szárú nadrággal és a mellénykével, amelyen már ott fityegett az óralánc. Elmosolyodott, majd becsukta a bőröndöt. Gyors léptekkel az előszoba felé vette útját, közben az apró virágmintás, műanyag abrosszal leterített konyhaasztalról felkapta a kávéfőző edényt, és fölhajtotta a maradékot. Úgyszólván már csak az alja volt, keserű maradt a szája tőle.

Odament az ajtóhoz, és hallgatózott. Óvatosan kilépett a lépcsőházba. Hallotta, amint meglehetősen gyorsan jönnek fölfelé. Egy hang parancsokat osztogatott. A szeme sarkából észrevette, hogy a fölötte levő lépcsőfordulón is van valaki.

* Részlet a szerző *Večernji akt* c. NIN-díjas regényéből.

Ekkor belenyúlt a farmennadrágja zsebébe, s elővette a liftkulcsot. A felvonó ott állt az ő emeletükön. Mihovil belépett, letette a bőrdönt, magára csukta előbb a rácsot, aztán az ajtót is. Belepillantott a tükörbe, majd az ujját Fszt. — olv. földszint — jelzésű gombra támasztotta. A fülkében levő táblácska arról tájékoztatta az érdekelteket, hogy a felvonó a STJEPKO SEITZ cég műhelyében készült, Palmotić utca 31., tel. 43-22. Hallotta a felfelé igyekvők figyelmeztető hangját:

— A lift! A lift! — harsogtak.

A lépcsőkön le-fel futkározó lábak dobogtak.

A felvonó üvegtetején keresztül látta, hogy egy ember hajol át a korláton. Ő is látta Mihovilt, amint ünnepélyes mozdulattal megnyomja a liftgombot.

Mihovil tehát megnyomta a Fszt. jelzésű gombot, s a felvonó, amely már hónapok óta mozdulatlanul állt és amelyről minden mester és minden létező bizottság megállapította, hogy lehetetlen megjavítani, lassan megindult.

A lépcsőházban ki-ki igyekezett elfoglalni a kijelölt helyét. Egyesek folytatták a lépcsőmászást, hogy elérjék a lakást, mások lefelé indultak, hogy bevárják a liftet, ismét mások pedig a helyükön maradtak azzal a céllal, hogy szemmel tartsák a felvonót.

Nagymama lakásának ajtaja félig nyitva maradt, de az enyhe légmozgást most becsapta. Csattant a zár, mindenki, aki hallotta, összehajszolt a hangra.

— Biztos, hogy ő az? — kiabálta a főnök a fönt tartózkodóknak.

— Nem lehet más. Az emelet egyezik, ezenkívül nyitva hagyta a lakás ajtaját.

Várták a fejleményeket. A felvonó, mint valami földöntúli fényben úszó és acélsodronyokon függő kis kápolna, méltóságteljesen siklott. A sodronykötél viszont úgy rázkódott és nyikorgott, mintha tiltakozna, hogy ismét mozdulnia kellett, úgy vonaglott, mintha valami láthatatlan erő rázná a padlásról vagy a pincéből, ahová az a különös súlyzó siklik le, amikor a lift emelkedik.

Az első és a második emelet között a felvonó megállt. A kötélfurcsa módon megfeszült, mintha mindkét oldalról, a pince és a padlás felől is húznák, mintha láthatatlan orsókra tekeredne mindkét oldalon. Egy pillanatra úgy tetszett, mindjárt elpattan. Ennél pedig nincs veszélyesebb. Mert ha az acélsodrony elszakad, elsöpör mindent maga előtt: elnyisszent vastag fatörzset, falat, fémet, az

embert is kettészeli, mint a semmit. A lift megrázkódott, megrándult, majd megindult vissza, azaz fölfelé.

De nem jutott messzire. Két-három métert haladt, majd zörögve megállt. Olybá tűnt, a felvonó maga sem tudja, merre menjen, vagy még inkább: mintha a földszint és a legfelső emelet, a pince és a padlás marakodna érte, s ide-oda rángatják. Ereszkedni kezdett, majd újból elakadt. Ment egy métert fölfelé, aztán megint lefelé vette az útját. Végre aztán egyenletesen megindult lefelé, lassabban ugyan, mint eddig, de ezúttal akadozás és toporzékolás nélkül.

A helyzet nyilvánvalóvá vált. Senki sem tudta teljes bizonyossággal, hogy Mihovil beszállt a liftbe, azon az emberen kívül, aki a fölörte levő lépcsőfordulón állt, de hát egy tanú — nem tanú. Ez volt a későbbi tévedés egyik oka. A másik pedig az, hogy a rendőrség mindenáron tapintatosan akarta intézni a dolgot, hogy ne csapjon túl nagy zajt, ne vonja be feleslegesen a szomszédságot és a kíváncsiskodókat. Ezért is történt, ami történt.

A lift megállt a földszinten.

— Most aztán észnél legyetek ott lent! — kiáltott le a lépcsőház közepe táján leledző főnök.

Hallatszott, ahogyan nyílik a belső ajtó, aztán egy kéz kinyitotta a rácsot is. Végezetül mindkettő kitarult.

Egy ötven év körüli, tömzsi, meglehetősen elhízott ember szállt ki a liftből. Kék nyári öltöny volt rajta, mellény, a mellényzsebből óralánc, láthatóan egyszerű acél óralánc fityegett. A szemüvege is acélkeretes volt. Rövidlátóan hunyorgott kék szemével, amely könnyezett, és a fehérje vérekes volt, a konjunktivitisz biztos jeleként. A lábán bőrtalpú, gumisarkú cipőt viselt, mint a pincérek, a szája sarkában pedig feltehetően kávéüledéktől eredő, barnás elszíneződést fedezhetett fel a gyakorlott rendőrszem.

Az ember enyhén összerезzen, amikor a liftajtó előtt megpillantotta a két fogdmeget. Felemelte a kezét, amelyen Zágráb város címerével díszített, nagy peosétgyűrűt viselt, s végigsimított kerek, majdnem teljesen kopasz fején.

A milícia emberei rámeredtek. Az ember biccentett nekik, s ellépett mellettük az utca irányába.

- Egyedül volt a liftben? — szólt utána az egyik hekus.
- Egyedül — felelte az emberke sipító hangon.
- Melyik emeleten szállt be?
- A negyediken.

— Kérem a személyazonossági igazolványát — szólalt meg a másik, s ugyanakkor felmutatta a magáét.

Az emberke előverte mindenféle papírszelvényekkel, nyugtáikkal és elismervényekkel degeszre tömött, kopottas pénztárcáját, hosszan kitorászott benne, majd előnyálazta a kettéhajtott és repedezett személyi lapját, amelynek fényképén tizenöt évvel fiatalabbnak látszott, sőt egypár szál haja is volt. Bartol Mihetonek hívták.

A rendőr visszaadta az igazolványt. Még egy fürkésző pillantást vetettek rá, amit ő úgy értelmezett, hogy ideje lesz odébbállni. Nevetségesen rövid lábain kilódult az utcára, s a Zvijezda felé vette útját. Szökdécselve haladt végig az utcán kezében a bőrrönddel, amely azért nem látszott éppen könnyűnek.

A két deksi benézett a felvonó fülkéjébe. Mondani sem kell: üres volt.

— Semmi! — kiáltotta kitekeredett nyakkal az egyik az első és a második emelet között tartózkodó főnöknek.

— Hogyhogy semmi? — visszhangozta a főnök.

— Nem ő az — harsogta kórusban a lenti kettő.

— Alkikor gyerünk tovább — adta ki a parancsot a főnök az előtte levőeknek, majd kettesével szedve a lépcsőket, maga is megindult Mihovil lakása felé.

A szomszédság ekikor már ott leskelődött a kémlelőlyukak mögött, sőt egyesek résnyre ki is nyitották az ajtót, onnan szemlélődtek. Mindenki tudta, hogy körülbelül mi történik. Mivel a gyerekeket nem engedték ki a folyosóra, az udvari ablakokon leskelődtek, mivel ott is akadt látnivaló: az udvarban is lebzseltek néhányan, s nagy buzgalommal figyelték ugyanazokat az ablakokat, ahonnan a buksi gyerekfejek kandikáltak ki, továbbá a pinceablakokat és a kapuhoz vezető átjárót, az udvar szegletében meghúzódó fáskamrákat és egy pár férfillábat, amely egy szétszerelt gépkocsi alól meredezett a jármű alá terített sátorlapon. Ezenkívül zivatar készült, a Felsőváros fölött, alulso szegélyével szinte súrolva a legmagasabb házak tetejét, fenyegetően szürke, sötét esőfelhő lógott.

A földszinten levő két rendőr egy pillanatra összenézett, közben az udvarból bejött még egy, mire az előbbi kettő beszállt a lifutba, az újonnan érkezett pedig ott maradt őrködni az ajtó előtt. Amazok magukra csukták a rácsot, majd az ajtót is, gondosan ügyelve arra, hogy minden fogazat a helyére illeszkedjen. Alkikor egyikük megnyomta a 3-as számmal jelzett, a sok használantól némileg megkopott, fehér gombot. A felvonó meglódult, alig észrevehetően

megrázkódva közben, de ezt már szinte normális jelenségnek lehetett tekinteni, majd lassan siklani kezdett fölfelé.

Időközben azok, akik gyalog mentek fel, már a második és a harmadik emelet közötti fordulóra érkeztek. Egy kicsit fújhattak, nem is annyira a megerőltetéstől, mint inkább az izgalomtól, mivel a dolgok nem mentek éppen terv szerint, úgyhogy megzavarodtak egy kissé. Egy pillanatra megálltak.

— Csöngetünk, vagy egyenesen bemegyünk? — kérdezte az egyik.

— Becsöngetünk — válaszolta a kopasz főnök komoran. — Mért, te hogy képzelted?

— Mit tudom én — vonogatta a vállát az ember.

— Tudom én — zárta le az eszmecserét a főnök.

Ebben a pillanatban ment el mellettük a lift. Egészen lassan és egyenletesen haladt, mintha egyszerre a legtökéletesebben funkcionálna rajta minden. Az üvegfalon keresztül látták kollégáikat. Úgy forgolódtak odabent, mint akik gyanítják, hogy valami ördögös módon azért még elbújhatott valaki a fülkében. A felvonó a harmadik emeletre ért.

De nem állt meg. Még csak meg sem rázkódott, amikor rendeltetési helyére érkezett. Egyszerűen folytatta útját, mintha minden a legnagyobb rendben volna.

A lépcsőházban levők összenéztek, a lift utasai úgyszintén. Persze, ők sokkal kényelmetlenebbül érezték magukat. A gyalogosok folytatták útjukat, a harmadik emeleten megálltak a nagymama lakása előtt, s utána néztek a liftnak, amely most a fenekével mutatkozott előttük. Továbbra is fölfelé tartott. A rendőrök szinte megfeledkeztek róla, minek is jöttek.

— Ez meg mi? — fakadt ki egyikük, elképedéssel és aggodalommal a hangjában.

Az épület négyemeletes volt. A felvonó, megállás nélkül, túlment a negyediken is. Most aztán valóban megvolt minden ok az elképedésre és az aggodalomra is. Feljebb már nincs több állomás, a fülkében mindösze négy fehér és egy piros gomb van.

A lift addig ment, amíg lehetett. Elérkezett a vasgerendákból összerótt mennyezetig, amelyen több lyuk volt, azokon bújt ki a lift kövélzete. Tompán puffanva ebbe a vasplafomba ütközött bele, majd veszedelmesen rázkódni kezdett. Olybá tűnt, mintha tovább akarna menni, mintha valami láthatatlan erő továbbra is fölfelé húzná.

Egy ideig így rázkódott, toporzékolt, mint egy özönvíz előtti szörnyeteg, végül megállt. Ott lógott a mennyezet alatt, mozdulatlanul, egyedül a most már megereszkedett kötélzet himbálózott lassan, de annál veszjóslóbban.

— Nézz utána, mi van! — utasította a kopasz főnök a legfelső emeletre állított emberét, ugyanazt, aki később égre-földre esküdözött, hogy látta, amikor Mihovil beszállt a liftbe.

A főnök becsöngetett. A csengő valahogy üresen és rekedten szólt, már a hangja sem ígért semmi jót. A lakásban senki sem mozdult. Ismét csöngettek.

Amikor a többszöri csöngetésnek sem volt foganatja, a főnök zörgetni kezdett, előbb tisztességtudóan, majd erősebben.

— Nyissák ki! — kiabálta — Rendőrség!

Most már nem törődtek vele, hogy észrevétlenek maradnak-e, erre nem is volt lehetőség. Válasz most sem érkezett. A főnök jelt adott egyik emberének.

Ami már az előszobából szembetűnt, amikor kinyílt az ajtó, az a sarkig kitért konyhaablak volt, mögötte pedig az ólomszürke felhőtömeg, amely olyan közelinek látszott, hogy úgy tetszett, csak az ablakhoz kell lépni és a kezét kinyújtva elérheti az ember. A levegő felítve volt villamossággal, az emberek kapkodva lélegeztek, a hátukon patalkokban csurgott a verejték, s úgy érezték, nem ők, hanem valami rejtélyes erő mozgatja végtagjaikat, irányítja cselekedeteiket.

A kopasz főnök intett a fejével. A másik kettő nekiveselkedett a lakásnak, házkutatás, ő maga pedig a konyhában maradt, ahonnan kilátott az előszobába. Megvizsgálta a kávéfőző ibrikben maradt üledéket, beleszagolt a fűdzsákba, megtapogatta a pávaszárnyas hamutartót, s nagyokat bólogatott. Az ujjai között elmorzolt egy kis hamut, s megint csak bólogatott.

A két nyomozó közül az egyik először az éléskamrába nyitott be, alaposan körülnézett, utána Mihovil szobáját vette sorra. Bekukkantott az ágy alá, a szekrénybe, a kályhasutóba, lelkiismeretesen megnézett mindent, s meggyőződött, hogy nincs ott senki. Ezután a keze ügyébe kerülő holmit forgatta fel. A másik nyomozó előbb a fürdőszoba minden zugát kutatta át, majd átment a nagymama szobájába. Ott meggyűlt a baja. A két régimódi szekrénybe, az ágyneművel felpúpozott, széles dupla ágyba, a zöld cserépkályhába, az öblös komód fiókjaiba sok minden elférhetett. Mindezt azonban gondosan megvizsgálta, majd amikor elkészült vele, ki-

dugta fejét az ablakon, s nézett jobbra, nézett balra, hogy meggyőződjön, miszerint a házon egyrészt nincs párkány, másrészt a legközelebbi ablakig túl nagy a távolság ahhoz, hogy a szőlkevény átugorhasson. Végezetül visszament a fürdőszobába, s ott folytatta a munkát.

— Az én oldalamon nincs senki — jelentette.

— Az enyémen sem — jelentkezett Mihovil szobájából a másik.

— Ami pedig a festményeket és rajzokat illeti, ugyanazokat találtam, mint amikor legutóbb itt voltunk.

Nos, ez kétségkívül nem jelentéktelen körülmény... A főnök nem állhatta meg mosoly nélkül. Aztán az ajtóhoz lépett, s kikszólt a lépcsőházba:

— Kutassátok át az egész házat!

Ezekre a szavakra, mintegy jeladásra, mintha valaki felemelte volna a kanmesteri pálcát, abból a sötét felhőből, minden mást elnyomó robaj közepette, kitorrt a zivatar. Megeredt az eső, s azon nyomban a jég is, nem is akármilyen, mert dió nagyságú jégszemek kopogtak a tetőkön. Megdőrdült az ég, fülsiketítően nagyon közelről csattant, mintha a felsővárosi Szent Márk templomba csapott volna bele a villám. Ugyanakkor olyan különösen, olyan magas regiszterekben döngött, hogy belerezgett a test, a gyomor, az izmok, az emberek mája, szíve, egész bensője rezonált erre az ítéletidőre.

A főnök az ablaknál állt, s elnézte, ahogy az udvarban dolgozó ember kibújik az autó alól, a fejére borítja a ponyvát és bemenekül a házba. A felsőváros eltűnt az esőfüggönyben, a fehér pontokkal hímzett esőfüggönyben, minthogy változatlanul szakadt a jég is.

A házban ajtók nyíltak és csukódtak, szóváltás, tiltakozás, lőtásfutás hallatszott. Nem volt nehéz elképzelni, mi történik a lakásokban: vadidegen emberek szekrényajtókat nyitogatnak, ágy alá lesnek, kádaik fölé hajolnak, családi titkokra, évtizedes porrétegekre, rendetlen spájkokra derítve fényt, a gyerekek legnagyobb öröme és a felnőttek kárörvendő ellenszurkolása közepette. A főnök az ablakban állva nézte a zivatart, és egy csepp illúziót sem táplált a házkutatás eredményét illetően. Majdnem besötétedett. Elkör becsukta az ablakot, mert bevert az eső, majd kiment a lépcsőházba.

Szerszámos ládikóval a kezében, egy kék kezeslábasba öltözött ember haladt felfelé. Öreg volt és asztmás, minden bizonynyal a közelben lakott. A lift, mozdulatlanul, továbbra is ott állt a helyén. Egyetlen hang sem hallatszott abból az irányból.

— Ha végezték, gyentek fel — kiáltotta a főnök a lépcsőházból az embereinek.

Majd vizatért a lakásba, s az ablaküvegen keresztül még egy darabig elnézte az esőt. A két rendőrkopó közben tankadatlanul kutakodott Mihovil szobájában meg a fürdőszobában. Tíz perc telt el így, akkor megint kilépett a lépcsőházba, hogy megnézzze, mi van a lifttel. A kék munkaruhás bácsi ott motoszkált körülötte.

— Nos, mester úr? — kiáltotta a főnök.

— Nem lesz meg egyhamar — felelte az öregember. — Ilyet még nem láttam.

Eltelt egy fél óra, szállingózni kezdtek az emberek. Éppen nem vetette fel őket a jókedv, némelyik meg is ázott. A konyhában gyülekeztek. Végül aztán hiánytalanul összejöttek mindannyian, az őrszemeket kivéve, mert azok lent maradtak a bejáratoknál.

— Semmi? — kérdezte a főnök.

— Semmi — rázták a fejüket.

A főnök lassan az ablak felé fordult, amerről továbbra is dörgött és villámlott.

— Az az illető a liftben mégis ő volt — mondta, miközben tekintete végigsiklott az arcokon. — Még önmagát is meghamisította.

De jó is végigmenni a fason júliusi záporban! Az, ahogyan az eső a fák ágait és leveleit paskolja, valósággal emberi hangzavar benyomását kelti, úgy tűnik, minden falomb kocsmá, és minden széles gesztenyefa-leveél asztallap, amelyen részeg öklök dobognak. Jó hallani! De még jobb, ha az ember levetheti a cipőjét, mezítláb járhat a víztől fényes aszfalton, amelyben visszatükröződnek a szélben hajladozó fák, és belegázolhat minden tócsába, merthogy az utcai csatornahálózat vasrácsai képtelenek elnyelni a rengeteg vizet.

Megázni és mezítláb járni bizony jó, ám ha az ember korosabb már s nem illik hozzá az ilyesmi, amikor nem marad más hátra, mint hogy lyukacsos nyári cipőjében — bőrtalpú és gumisarkú cipőjében, amilyent a pincérek viselnek — slattyogjon tovább a nedves járda tükrében feje tetejére állított, nevetséges alakjával. Legfeljebb megállapítja, hogy a zakója átázott és egyre jobban nyomja a vállát, a lábujjait mozgatja a nedves harisnyában, és időnként bemenekül valamely kapualjba, hogy onnan nézze, mit csinál az eső és a jégverés, hogy megszámolja a levent gesztenyéket, amint — a jéggel elkeveredve — pattognak végig a járdán. Alkikorák is éppen, mint a jégzemek, csak szőrösök, zöldék és sokikal tovább tartanak.

A zivatar megállította a villamosokat, egy 14-es ott ácsorgott vagy száz méterre északra a zvijezdai megállótól, a dühös utasok pedig, esernyővel a kezükben, esetleg csak újsággal vagy műanyag zacskóval a fejükön, gyalogszerrel folytatták útjukat. A Medves-čak mentén siettek lefelé, a város felé, s hamarosan utolérték a bőrröndökkel a kezében haladó kopasz bácsikát, aki olyan derűsen mosolygott, mintha észre sem venné, hogy megázik. Hamarosan messze elmaradt a siető emberek mögött, egymagában ballagott fütyörészve. Aki hallja, bezzeg elcsodálkozott volna: ugyanis egészen modern rock-szerzeményt fütyült.

A bácsika valójában nótás kedvében volt, de uralkodott magán. Jobb kezével hevesen a tarkójához nyúlt, hogy megmarkolja sűrű haját, ám haj ott nem volt egy szál sem. Erre aztán ismét elmosolyodott, és tekintete egy pillanatra az ujjára tévedt, amelyen hatalmas pecsétgyűrű díszlett Zágráb város címerével. Majd a bal nadrágzsebéből gondosan összehajtogatott és kivasalt zsebkendőt vett elő, s élvezettel, menthogy sima és enyhén zsíros volt és a zsebkendő könnyen csúszott rajta, megtörölte tar fejét. Csodálkozva állapította meg, hogy feje búbjának dörzsölgetése tulajdonképpen kellemes érzés.

Megállt egy kapualjban, és valamit maga elé suttogott. Fel volt villanyozva, tökéletesen tudta, mit hogyan kell tennie. Úgy érezte, eljött a pillanat, amikor ezt szavakba kell öntenie. Írni készült. Pontosan tudta, hogy annak, amit meg akar írni, milyennek kell lennie, milyen lesz a hangneme és a stílusa, milyen sorrendben, elrendezésben fejt ki az anyagot, — egyedül a konklúzió, egy, amilyen igaz, éppoly hatásos, amilyen rövid, olyan magvas végkövetkeztetés hiányzott. Elérkezett a pillanat, hogy kiötölje: mégpedig mindjárt ott a faszorban, csuromvízesen, a gesztenyefák eső verte, jég csipkézte levéllemezeinek susogásában, ott, egyedül a faszort szegélyező szép fakóházak között, egyedül a nyári záporban, amelynek jelképes értelmében egy pillanatig sem kételkedett, sőt, tudta, hogy az már nem is a végső leszámolást, hanem a bosszút jelenti, menthogy a liftben való szökése is a harc vállalását fejezte ki. Tudta, hogy a zápor mit sem árthat neki, noha neki szól.

Ismét megállt egy kapualjban, papírt, ceruzát keresve végigtapogatta a zsebeit, majd — mint aki láthatatlan ellenféllel vitankozik — legyintett.

— S mi lenne — suttogta maga elé —, ha finoman, hagyományos megoldással, ezt írnánk: „Attól a naptól fogva többé semmi

sem volt a régi. Kiderült, hogy a világ megváltoztatható, sőt van is, aki már munkálkodik ezen. Vagy — ha nem ez — legalábbis, hogy a változásra szükség van. Azok, akik így érezték, egy ideig együtt voltak, s ezzel beénték.”

Itt egy pillanatra megállt, pattintott ujjával, határozottan bólintott, behunyta a szemét, és igyekezett eszébe vésni, amit az imént megfogalmazott. Sípolni kezdett a foga között, sercintett, de úgy, hogy csintalanul megozóta az egyik jégrögöt, amely vizes lába elé gurult. Utána megint elrévedt.

— Vagy írjuk inkább így — sustogta —, némileg több jelképes-séggel, ugyebár: „Attól a naptól fogva semmi sem volt biztos. Minden, ami létezett, ugyanakkor valami más: hazugság és hamisítvány is lehetett. A társadalmi renddel kapcsolatban a legkomolyabb kétségek merültek fel. A társadalom, szemtől szembe kerülve azzal a ténnyel, hogy tengennyi hamisítvány környezi, kénytelen volt elgondolkozni azon is, amit megdönthetetlen, örök igazságnak (azaz eredetinek) tartott, s amely olyan gyakran hazugságnak, hamisításnak bizonyult. Mivel hamisítványok segítségével új történelmet, új művészetet, új vallóságot és új világot lehetett teremteni, lassanként mindenki ráébredt arra, hogy ez az egyetlen egészséges megoldás. Mert csinált világ lesz ugyan, de mivel tudja magáról, hogy az, és művi mivoltához következetes marad, azért válik igazgá.”

A bácsika lassan tovakocogott az esőben, amely úgy nekisimult, mintha nem is akarná abbahagyni. Messze, a Sljeme hegy fölött tenyérnyi kétség látszott, nyugat felől felderengett a nap, de továbbra is esett, dörgött. A bácsi felszegte a fejét, és elmosolyodott. Úgy tetszett, az a fekete felhő, amely — akárcsak jómaga — észak—dél irányban halad, őt kíséri, úgannyira, hogy amikor ő megáll, megtorpan a felhő is.

— Most már teljes joggal — bólogatott az öreg. — Ami engem illet, én választottam.

Ekkor megint megállt, megint pattintott az ujjával, megint behúzódott egy kapuba, s az ajka mozogni kezdett. Mormogott, mormolászott, végül széles mosolyra húzódott az arca.

— De még egy lehetőség van — szólt hallkan. — Hogy mindezzel szépen a filozófia vizeire evezzünk. Ezt is meg lehet csinálni, a mi szakállas docensünknek még tetszenék is. Mondjuk, így: „Vég-ső soron már nem is volt fontos, hogy amit tettek, milyen erő nevében tették. Ez csak egy bizonyos határig számíthatott, s csupán

a megnyilvánulási formák, nem a lényeg szempontjából. Mert hiszen azok mégis csak másodlagosak: hogy zavargások és szerencsétlenségek lesznek-e, vagy pedig szervezett és intézményes formát ölt az egész, pusztán műszaki kérdés. Ami egyedül fontos, az a tett. Hogy minék a nevében, a jónak vagy a rossznak a nevében történik-e, tökéletesen irreleváns, mivel a végeredmény mindig ugyanaz. Mert a jóság és a gonoszság egyaránt folyamodik eredetileg és hamisítványokhoz is. A tökéletességre való törekvés pedig — hogy tehát vagy az eredeti vagy a hamisítvány (jelen esetben az utóbbi) kerekedjék fölül — csakis emberi lehet, semmi más. S ennél — kell-e mondani — semmi sem fontosabb.”

A bácsika pattintott ujjával, majd enyhén megborzongott, ment a hátát, vállát hűtötte az átázott ruha. Fázott a lába, s kettőt-hármat tüszentett is. A földről felkapta bőrdöngjét, s gumisarkú cipőbe bújtatott, neveltségesen rövid lábaival szaporán kilépve, ellindult az utca hosszán.

Olyan száz méter lehetett még az utca végéig, amikor egy szép, vörös téglás, emeletes ház előtt megállt. A gesztenyefák lombjai között megbúvó, az ablakok alatt fényes sárga csempével kirakott épület egészen mutatós volt. A bácsi benyitott a kapun, bekukkantott a postaládába, aztán előhalászta kulcsait, és lehívta a liftet. Felment a második emeletre, vigyázva kitarta az ajtót. Nesztelenül surrant az előszobába, nehogy felébresszen valakit.

De semmi baj: lakásadó gazdái a konyhában kávéztak és csevegtek, ide-oda mozgó körvonalaik jól látszottak az ajtó tejjüvegén át. A bácsi a lábtörőre állva levetette a cipőjét, majd vizes harisnyájában becuppogott albérleti szobáscskájába. Még néhány csepp hullott az ablakpárkányra, ezt még látta, aztán az eső megállt.

Cipőjét, jó albérleti szokás szerint, az ágy alá rúgta, körülpillantott a légényszobai rendetlenségen, aztán tetőtől talpig, gyorsan átöltözött. Otthon is zakót, csak valamivel régiebb, viseltesebb zakót hordott. Az öltönyét, száradás céljából, a szék támlájára terítette, az inget az ágyra vetette, a harisnya pedig a fűtőtestre került.

Kinyitotta a bőrdöngöt, hosszú, keszeg farmernadrágot emelt ki belőle jóízű, fejszováló mosoly kíséretében. Ugyanez a mosoly jutott a sporttrikónak is. Végül az egésztest berakta a szekrénybe.

Ekkor elégedetten megdörzsölte a kezeit, befőzte a kávé, mert a víz már gyöngyözött a gyorsforralón, hörpintett a findszából, aztán kinyitotta a szekrényt, a farmernadrág zsebéből cigarettát vett elő, és leült az asztalhoz. Újból összedörzsölte a kezét.

Nagy halom fehér pelure-papírt és egy régimódi, hatalmas tolltollat tett maga elé. Cigaretta és a kávé szücsölgetve egy darabig a szemközti falra meredt.

Kezébe vette a tollat, szilárdan rákönyökölt az asztalra, és sebesen írni kezdett. Ezt írta:

Fél hét körül a nagymama kinyitotta az ajtót, majd felvonta a zöld függönyt. Az áprilisi verőfény reszketegen tört meg a hegyoldal bokrain...

BORBÉLY János fordítása

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

A SZÜKSÉGLETEK JELENTŐSÉGE ÉS JELENTÉSE MARX GONDOLATRENDSZERÉBEN (VI.)

HELLER ÁGNES

e) Nem kétséges, hogy Marx az „egyesült termelők” társadalmát úgy képzelte el, hogy gazdagságának nem a szükséges, illetve túlmunka aránya a mértéke, hanem a „necessary time” és a „disposable time” (a „szükséges” idő és a „rendelkezésre álló” idő) aránya. Ebből a szempontból mindegy, hogy Marx tételezte-e szükséges és túlmunka megkülönböztetését vagy sem. Természetesen: a „disposable time” növekedésének feltétele a termelőerők fejlődése: de az ember igazi gazdagsága a „disposable time” szabad öntevékenységtípusaiban realizálódik.

Ez önmagában világos, ellentmondásmentesen értelmezhető gondolat. Probléma csak ott merül fel, ahol a „disposable time”-nak a *termeléshez*, illetve *fogyasztáshoz* való viszonyát vizsgáljuk meg.

A „disposable time” nem a termelés, hanem a fogyasztás ideje. Részben az élvezet, mely anyagi javak fogyasztásából származik, részben szabad szellemi tevékenységeké, melyek — amennyiben megteremtett eszközöket igényelnek — szintén a fogyasztás szférájába tartoznak (nevezhetjük ezt „alkotó fogyasztásnak”). (A „disposable time”-ban kielégülő tiszta szellemi szükségletekről most nem beszélünk.)

A probléma abban a vonatkozásban merül fel: a „necessary time”-ben vagy a „disposable time”-ben végzendők-e azok a tevékenységek, melyeket Marx szintén a fogyasztáshoz sorol, de melyek a termelés elengedhetetlen feltételei és mozzanatai. Így a „szükségletek közösségi kielégítése” (mint pl. oktatás) vagy pedig a termelés irányítása.

Természetesnek látszik, hogy ezek a „necessary time”-ben végzendő tevékenységek. A *Grundrisse* koncepcióján belül ez ellentmondásmentesen így is értelmezhető. Mivel a régi típusú munka megszűnik, a termelést kvalitatíve különböző tevékenységtípusokban ellenőrizzük, továbbá a szükséges munkát rá mériünk munkaidőben, *minden* a termelésben szerepet játszó tevékenységtípus a „necessary time” alkotóeleme. A *tőke* III. kötetének uralkodó koncepcióját tekintetbe véve azonban a megoldás

nem ilyen egyszerű. Itt a „necessary time” egyszerű munka végzéséből áll.

Nem tételezhetjük fel — Marx koncepcióját figyelembe véve —, hogy az oktatás vagy a termelés irányítása egyszerű munka, tehát ezek nem tanzhatnak bele az egyszerű munkák „váltogatásának” rendszerébe. Feltelezhetjük azonban, hogy az irányítási munkát az egyedek szükséges munkájukon *felül* végzik, hogy éppen ebben nyilatkozzik meg „szabad öntevékenységiük”: ebben az esetben azonban egy társadalmilag szükséges munka a „disposable time” szerves része lenne, és nem lehetne a társadalmilag szükséges munkaidőbe beszámítani. Persze: elképzelhető lenne a munkák és az irányítás „váltása” a „necessary time”-en belül, de akkor ez nem egyszerű munkák váltása, hanem egyszerű és bonyolult munkák váltása. Ámde hol alakítja ki az ember a képességét arra, hogy irányítási munkát végezzen? Ha a „necessary time”-ben, akkor az „egyszerű munka” elmélete végképp összeomlik, mert hiszen a munkák „váltásában” mindenki — időnként — irányít is, tehát a bonyolult munkavégzés képességét *mindenkinek* el kell sajátítania, s ennyiben a „necessary time” tényleges produktív munkára eső része rendkívül lecsökken. Ha azonban az emberek ezt a képességet a „disposable time”-ben alakítják ki, akkor az előbbi problémához, ellentmondáshoz jutunk el. Ugyanis teljesen mindegy, hogy az emberek az egyszerű munkát végzik-e el vagy a bonyolult munka végzésére „készülnek fel” szabad idejükben, — a szabad idő egy része mindenképpen „társadalmilag szükségessé” válik, mely „társadalmilag szükséges munkaidőben” nem mérhető.

Ugyanez a probléma még élesebben vetődik fel, ha a *természettudományok* funkciójára gondolunk. A természettudomány — Marx szerint — a legnagyobb termelőerő, a tudományos munka az „általános munka”. Ha a természettudományos munkavégzés és a hozzá szükséges kiképzés a „necessary time”-hez tartozik (ami természetes lenne), akkor vagy bekövetkezik a specializáció (ami ellentmond *A tőke* koncepciójának), méghozzá nemcsak abban az értelemben, hogy a tudomány különböző ágaira különböző emberek specializálódnak, hanem abban az értelemben is, hogy bizonyos emberek a természettudományokra specializálódnak (egyesek bonyolult, mások egyszerű munkát végeznek). Az a fajta specializáció, mely szerint *minden* ember elsajátítja a természettudomány valamelyik ágát és felváltva gyakorolja azt az egyszerű munkával, megint rendkívüli módon csökkentené a közvetlen termelésre jutó időt. De ha a természettudományok valamely ágára való kiképzés a „disposable time” szabad tevékenységei körébe tartozik, akkor ez megint nem mérhető a társadalmilag szükséges munkaidővel. (Hozzáteszem, hogy magam részéről el tudom képzelni — a távoli jövőben — a „mindenki valamiben szakember” modelljét, de csak a „disposable time” ráfordításával és az értékmeghatározás egészen más formájával, mint ahogy az *A tőke* III. kötetében ki van fejtve.)

Ezek után már rátérhetünk tenmélés és szükségletsztruktúra kölcsönviszonyának elemzésére az „egyesült termelők” társadalmában.

Mondottuk, hogy Marx az „egyesült termelők társadalmában” teljesen új szükségletsztruktúrával dolgozik. Ebben primér szerepet játszik (mivel ezen áll vagy bukik az elmélet) a *munka iránti szükséglet*, sőt — mint láttuk — a *túlmunka iránti szükséglet* általánosodása.

Tudjuk: a munka iránti szükséglet kialakulása és a munka életszükségletté válása nem szinonim fogalmak Marxnál. A munka a kapitalizmusban azért teher, mert a) az ember külső kényszerből végzi, mert elidegenedett munka, b) mert konkrét természet nem ad módot az ember önmegvalósítására. „Mindenesetre igaz van abban (A. Smith-nek — H. Á.), hogy a munka a maga történeti formáiban, mint rabszolgá-, robot-, (Fronde)-, bérmunka, mindig visszataszítóként, mindig mint külső dleges kényszer munka jelenik meg, és vele szemben a nem-dolgozás mint »szabadság, boldogság«. Ez kétszeresen is érvényes: erre az ellentmondásos munkára, és — ami ezzel összefügg — arra a munkára, amely nem alkotta meg, szubjektíve és objektíve, önmaga számára a feltételeket... , hogy a munka *travail attractif*, az egyed önmegvalósulása legyen, ami semmiképpen sem jelenti, hogy pusztá szóalkozás lenne... mint ezt Feurior... felfogja.” (*Grundrisse*, 505 o.) (A dőlt betűs kiemelés tőlem — H. Á.) Marx példaként a zenemű komponálására utal, tehát tisztá szellemi munkára.

A *Grundrisse* koncepciójában *mindkét feltétel* teljesül: az elidegenedés felszámolása, valamint a munkának *travail attractif*-fé való változása. Miután az anyagi javak termelésében megszűnik a hagyományos értelemben vett munka, lényegében *minden munka szellemi munkává alakul*, az emberi egyéniség önmegvalósulásának területévé. Ezzel azután életszükségletté válik, az ember egyik döntő — ha nem éppen a *legdöntőbb* — szükségletévé, s így uralkodó szerepet játszik a szükségletsztruktúrában is. Az a kérdés, hogy az emberek „miért dolgoznak”, ebben a koncepcióban fel sem merülhet.

A *tőkében* kifejtett elképzelés keretei között azonban csak az *egyik* feltétel teljesül: a munka elidegenedése megszűnik (minden vonatkozásban), de a munka maga *nem válik travail attractif*-fé. A munka — ebben az értelemezésben — az „egyesült termelők társadalmában” sem szabad öntevékenység. „A szabadság birodalma valójában csupán ott kezdődik, ahol megszűnik a nyomor és a külső célszerűség diktálta munka, vagyis ez a birodalom a dolog természeténél fogva kívül esik a tulajdonképpeni anyagi termelés szféráján... Ezen a téren a szabadság csak azt jelentheti, hogy a társadalmasult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá veszik a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett, hogy az mint valk hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a legkisebb erő felhasználásával, az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek mellett hajtják végre. De ez

még mindig a szükségszerűség birodalma. Ezen túl kezdődik az emberi erőlkifejtés, amely önméltó, a szabadság igazi birodalma, amely azonban csak a szükségszerűség e birodalmán mint alapján virágozhat ki. Az alapfeltevél a munkanap meg rövidítése." (MEM. 25. *A tőke*, III, 786. o.)

Három megjegyzés tűnik ezzel kapcsolatban szükségesnek. Először is: mivel a szabad öntevékenység tere *A tőke* koncepciója szerint csak a szabad idő, ezért az időgazdálkodásnak, a szükséges munkaidő csökkentésének, a termelés racionalizálásának Marx itt még *nagyobb* jelentőséget tulajdonít, mint a *Grundriss*ében. Másodsor: mivel a munka maga *nem travail attractif*, itt már felvethető a kérdés: miért dolgoznak az emberek? Harmadsor, szeretném hangsúlyozni, hogy ezt a *Grundriss*énél realisabb programot ebből a szempontból az *utópisztikusabbnak* ítélem, mert elképzelhetetlennek tartok *ekkora szakadékot* az emberek munkatevékenysége és szabadidő-tevékenysége között. A *Grundriss*ének az a szép gondolata, hogy a szabad idejében tevékeny individuuum más emberként lép újra a termelésbe, ebben a koncepcióban irreleváns: a termelésnek ugyanis „nincs szüksége” arra, hogy „más”, azaz „gazdagabb” emberek végezzék.

Mivel e probléma kifejtése messze vezetne voltaképpen témánktól, térjünk vissza a második kérdésre: miért dolgoznak az emberek? Mai szükségletstruktúrát tételezve ez csak egyféleképpen képzelhető el: általános munkakényszerrel. A „munkakényszer” Marxnál azonban csak az átmeneti periódusra (a proletáridőskatúra rövid korszakára) jellemző. Az „egyesült termelők” társadalmában csak a természet kényszerítheti az embert arra, hogy vallamit tegyen, ember embert sem kényszeríthet. (Uralom és szolgátság — Marx szerint — *reflexiók meghatározások*. Minden uralom szolgásgot tételez, és vice versa.) A kommunizmus első szakaszában — amikor is az emberek a természékekből munkájuk szerint részesülnek — érvényesül természetesen a kényszer még a kapitalizmusból eredő, egy formája: az embereknek dolgozniuk kell, hogy megéljenek. De ahol az emberek a javaikból szükségleteik szerint részesednek, ahol az egyed vonatkozásában a munkaidő nem oszlik szükséges és túlmunkára, ott a kényszernek ez a formája sem érvényesül többé. Miért dolgoznak akkor az emberek? Nem kétséges, hogy Marx — *A tőke*ben is — egészen új szükségletstruktúrát tételez. Az új szükségletstruktúra az embereket *másokká* formálja: olyanokká, aköknél a „társadalmi kötelesség” nemcsak *külső*, de *belső* motívuma is: a *Müssen* és *Sollen* — ebben a vonatkozásban is — egybeesik.¹

Az anyagi szükségletek és a termelés kölcsönviszonyáról Marxnak összefüggő koncepciója csak *A tőke*ben van. Vizsgáljuk most meg ezt a modellt.

¹ Magam részéről ezt a modellt csak egy *közösségekből* szerveződött társadalomban tartom elképzelhetőnek. Hogy Marx erre mennyiben gondolt, azt a későbbiekben még látni fogjuk.

„Csak ott, ahol a termelés valóban a társadalom tervszerű irányítása és ellenőrzése alatt áll, teremti meg a társadalom az összhangot a meghatározott cikkek termelésére fordított társadalmi munkaidő és az e cikkek által kielégítendő társadalmi szükséglet terjedelme között.” (MEM. 25. *A tőke*, III. 199—200. o.)

„Másodszor, a tőkés termelési mód megszüntetése után, de a társadalmi termelést megtartva, az érték meghatározás uralkodó marad abban az értelemben, hogy a munkaidő szabályozása és a társadalmi munka elosztása a különböző termelési csoportok között, végül a mindent átfogó könyvelés lényegesebb lesz, mint valaha.” (Uo. 815. o.)

„Többletmunkának általában, mint az adott szükségletek mértékét meghaladó munkának, mindig lennie kell... bizonyos mennyiségű többletmunkára szükség van, ezt követeli a véletlenek elleni biztosítás, ezt követeli az újratermelési folyamat, szükségszerű, a szükségletek fejlődésének és a lakosság szaporodásának megfelelő mind további bővítése, amit tőkés szempontból felhalmozásnak nevezünk.”² (Uo. 785. o.)

Hogy fest tehát anyagi szükségletek és termelés viszonya ebben az elképzelésben?

A társadalom *szükségeit*re termel, s ezzel kikapcsolja a piac „véletlenszerűségét.” Így elkerülhető — Marx szerint az anyagi javak és termelőképeségek azon „elapocskolása”, amely a kapitalizmusra jellemző, és amely abból ered, hogy a termelés és szükségletek a piacon találkoznak. Hogy történik a szükségletekre való termelés? Az „egyesült termelők” felmérik — mint erre már egyszer utaltunk — a) szükségleteket, b) a rendelkezésükre álló munkaidőt. Megállapítják c) minden tevékenységre vonatkozóan a *társadalmilag szükséges munkaidőt*. Ezután elosztják (illetve újraosztják) a termelőerőket a különböző termelési ágak között. Ebben az elosztásban természetesen számba veszik a nem közvetlenül szükségletek kielégítésére szükséges termelést. (Termelés bővítése, biztosítási alap s amiről itt nincs szó, bár Marx máshol sokszor beszél róla, *kommunális* beruházások, melyek szükségleteket csak bizonyos idő *múlva* foglalkoztatni.)

Milyen szükségleteket kell — Marx elképzelése szerint — felmérni, melyekre kell termelni? Azokra a bizonyos „igazi társadalmi szükségletekre”, melyek szinonimok a „*szükségszerű szükségletekkel*”.

De hogyan lehet felmérni az „igazi társadalmi szükségleteket”? Tételünk fel, hogy az individuумok közvetlen fogyasztására irányuló anyagi szükségletei *qualitative* és *quantitative* körülbelül egyformák. Ebben az esetben az „igazi társadalmi szükségletek” felmérése rendkívül egyszerű: véletlen mintafelvétel²el meg lehet állapítani mind minőségüket, mind pedig mennyiségüket. Igen, de éppen Marx szerint lesz a kommunista társadalom emberének legfőbb jellemzője, hogy szükségletei *individuales* lesz-

² Mivel számos, e problémára is vonatkozó passzust már idéztünk, ezek újradéklésétől most elbékintünk.

nek s a különböző egyedek szükségletei mind kvalitatíve, mind kvantitatíve rendkívül különbözők. Ha ez az anyagi szükségletekre is vonatkozik, akkor az anyagi szükségletek olyan jellegű felmérése, amilyenről Marx *A tőkében* beszél, egyszerűen abszurdum. Még ha valamiféle — bizonyult — módszert ki is találunk ennek realizálására, akkor is elmondhatnánk, hogy az efféle „szükségekre való termelés” az anyagi javak és termelőerők sokkal nagyobb „elpocsékolásához” vezetne, mint amilyenhez az árutermelés (a piaci reguláció) valaha is vezetett vagy vezethet. Ebből is — és egyéb utalásokból is — arra kell gondolnunk, hogy Marx a szükségletek *individualizálását* nem alkalmazta az anyagi javakra vonatkozó szükségletekre. A szükségletek — ezek szerint — csupán a nem *kvantifikálható* szükséglettípusoknál válnak individualisakká (és kvalitatíve rendkívül különbözőkké), de a kvantifikálható szükséglettípusoknál (így az anyagi szükségleteknél) nem. Ez rendkívül homogén, majdnem uniformizált „individuum-képhez” vezetne, ha Marx azt képzelte volna, hogy az anyagi szükségletek az individuumok szükségletstruktúrájában döntő szerepet játszanak. Marx elképzelése azonban éppen ennek az ellenkezője volt: kétségtelen, hogy szerinte az „egyesült termelők” társadalmának individuumainál az anyagi szükségletek a szükségletstruktúrán belül *alarendelt* szerepet foglalnak el, s ezért az anyagi szükségletek kvalitatív és kvantitatív „egyformasága” mellett válik lehetségessé a szükségletrendszer *individualitásának* kialakulása.

Ez a koncepció meglehetősen stagnáns, lassan fejlődő szükségletekre épül — legalábbis az anyagi szükségletek vonatkozásában. Ugyanakkor nem veszi számba azt a már említett tényt, hogy a tiszta *kvalitatív* szükségletek (eo ipso individuális) és minden egyénnél egyéni szükségletek kielégítéséhez is szükség van *anyagi termelésre*, tehát a felmérés nehézségeivel ezen a ponton is számot kell vetni.

Nem kétséges, hogy — legalábbis a fogalom mai értelmében — az anyagi szükségletek vonatkozásában itt valamiféle *egalitarizmus* uralkodik. Ezt annál is fontosabb hangsúlyozni, mert nem volt nagyobb ellensége az egalitarizmusnak, mint éppen Marx. Az *egyenlőség* fogalma — szerinte — az árutermeléshez tartozik: az árutermelés a megvalósult „egyenlőség”. Az egyenlőség és egyenlőtlenesség *reflexiós meghatározások*: ahol egyenlőség van, ott egyenlőtlenesség is van, és vice versa. Az „egyenlőség”, mint jelszó, mint követelmény, mindig megmarad a polgári társadalom horizontján belül. Az „egyenlőség” ugyanakkor absztrahálja az *individuum* egyenlőségét, kvantifikálja a kvalitatíve különbözőt. A gazdaság individualitást kibontakoztató — kommunista — társadalomban nem az „egyenlőség” valósul meg: mind az egyenlőség, mind az egyenlőtlenesség (mint reflexiós meghatározások) értelmüket veszítik, *irrelevánsak* lesznek.

Annak igazolására, hogy ez a gondolat mennyire mindig *jelenlévő* Marx gondolkodásában, két passzust idézünk: egyet a fiatal, egyet az idős Marx

műveiből. *A szent család*ban Marx a következőket írja: „Proudhonnak nem sikerült ezt a gondolatot megfelelő módon kifejeznie. Az »egyenlő birtok« elképzelése a nemzetgazdaságtani, tehát maga is még elég *elidegenült kifejezése* annak, hogy a tárgy, mint az ember számára való lét, az mint az ember tárgyi léte, egyszersmind az embernek a másik ember számára való létezése, a másik emberrel való emberi kapcsolata, az ember emberhez való társadalmi viszonyulása is. Proudhon a nemzetgazdaságtani elidegenedésen belül szünteti meg a gazdaságtani elidegenedést.” (MEM. 2. *A szent család*, 41 o.) (A dőlt betűs kiemelés tőlem — H. Á.) Tehát az „egyenlő birtoklás” gondolata elidegenedett módon (a polgári társadalmi horizontján belül és annak terminológiájával) fogalmazza meg az igazi célt: az elidegenedett viszonyok megszüntetését általában. — *A gothai program kritikájában* Marx nem az egyenlő tulajdon, hanem az egyenlő jog fogalmát támadja meg (az egyenlő jog — mint tudjuk — a kommunizmus első szakaszában még uralkodni fog, ezért — ebben a vonatkozásban — az még polgári társadalom is): „Ez az egyenlő jog... mint minden jog, az egyenlőtlenség joga.” (MEM. 19. *A gothai program kritikája*, 18—19 o.)

Ez az egyenlőség „absztrakció”, mivel minden embert csak mint *munkást* vesz számításba. Ugyanakkor absztrahálja az egyes individuumok tényleges szükségleteit, amennyiben egyenlő munkáért egyenlő javakat juttat számukra a társadalmi gazdagságból (bármilyen is az egyéni szükségletük). A szükségletek szerinti elosztás — szemben a munka szerinti elosztással — megszünteti ezt az egyenlőséget s ezzel az egyenlőtlenséget is.

Tudjuk: *A gothai program kritikájának* koncepciója szerint a kommunizmus második szakaszában *nincs érték, s a munka sincs egyszerű munkává redukálva*, és Marx ugyanakkor a javak rendkívüli gazdagságát tételezi. Az, amit a kommunizmus „egalitarisztikus” vonatkozásának nevezünk, itt ezért elvileg nem is kaphat helyet. Nem így azonban *A tőkében*, ahol az anyagi javakban való „telítettség” nedűjével vagyunk konfrontálva. Ez az „egalitarizmus” azonban Marx koncepciója szerint — semmilyen vonatkozásban *nem azonos* az árutermelés (birtoklás és jog) egyenlőségével. Hiszen az anyagi javakra vonatkozó *tényleges szükségletek viszonylagos egyenlőségéről van szó*. Ezeket a szükségleteket sem korlátozza semmi, pusztán — mint tudjuk — az individuumok egyéb (magasabb rendű) szükségletei. Magunk részéről nem tudunk elképzelni egy olyan társadalmi rendszert, melyben az anyagi javakra irányuló szükségletek — viszonylagosan — egyformák és könnyen telíthetők lennének, s a szükségletek individualitása *csak* a nem anyagi szükségletekben bontakozna ki. Ezért neveztük ezt a koncepciót — mai szemzőgből — „egalitarisztikusnak”. Ugyanakkor nem akarjuk kétségbe vonni, hogy *Marx sze-*

mében nem az volt, hogy Marx ezt a modellt nem az „egyenlőséggel”, hanem a szükségletstruktúra teljes átstrukturálódásával kapcsolta össze.

Hogy mennyire átstrukturálódott szükségletrendszerre épített Marx, azt világosan mutatja a *Grundrisse* két megjegyzése is. (A szükségletrendszer átstrukturálódása az érett Marx számára *mindeniütt* *conditio sine qua non*, ebben nincs különbség a *Grundrisse* és *A tőke* között.) A kapitalizmusban élő munkásról írja: „Erőik határtalan kimerítése... mértéktelen szokásokra csábítja, és esetlenné teszi őket a gondolkodásban és a reflexióban. Nincs módjuk semmiféle fizikai, intellektuális, vagy morális felüdülésre (Amusements), a legrosszabb fajtájúakat leszámítva. (*Grundrisse*, 601. o.)

A *mértéktelenség* tehát összefügg azzal, hogy a munkásban nem alakulhat ki az érzék a fizikai, intellektuális és morális „Amusements”-hoz. Az „egyesült termelők társadalmában”, ahol az az érzék (kvalitatív szükséglettipusok) kialakul, megszűnik a „mértéktelenség” is. — Egy másik helyen ugyanazt a problémát Marx össztársadalmilag veti fel. Ha a gazdagság (anyagi gazdagság) bizonyos fokára a társadalom eljutott, akkor: „... a társadalom tud várni; a már megalkotott gazdagság nagy részét el tudja vonni, mind a közvetlen élvezetből, mind a közvetlen élvezet céljaira szánt termelésből.”³ (*Grundrisse*, 595. o.) (kiemelés tőlem — H. Á.)

Ismétlem, amit már egyszer elmondtam: az anyagi szükségletek vonatkozásában — legalábbis az anyagi gazdagság meghatározott fokának elérése utáni periódusban — Marx megközelítőleg az anyagi szükségletek „telítettségi” modelljével dolgozik.

És itt merül fel a következő kérdés: ki diszponál afölött, hogy hogyan kell elosztani a termelési kapacitást? Ki diszponál pl. abban a kérdésben, hogy a közvetlen „élvezetre” szánt javak termelése meddig tud várni? Marx szerint természetesen — ezért beszél „egyesült individuumokról”: — *mindenki diszponál*. De hogyan tud minden egyes individuum efelől „diszponálni”? Erre a kérdésre Marx nem adott választ; mivel ez a kérdés számára *fel sem vetődött*. Ez a kérdés azonban a mi korunkban, a mi számunkra talán a legdöntőbbé vált. Az erre vonatkozó modellek kidolgozása ezért korunk marxizmusában a központi helyet foglalja el.⁴

Természetesen nem véletlen, hogy a „hogyan diszponálunk” kérdése Marxnál fel sem merül. Már beszéltünk arról, hogy az „érendek” kategó-

³ Ugyanakkor: éppen, mivel az egyenlőség és az egyenlőtlenség reflexiók meghatározások, egy, az egyenlőtlenségre alapuló társadalomban az egalitárius mozgalmak progresszívek, forradalmiak is lehetnek. Az egalitarizmus ekkor a forradalmi elégedetlenség ideológiája. Az a koncepció, hogy az „egyenlőség” jelszava hamis tudatban gyökeredző ideológia, nem akadályozta meg Marxtól abban, hogy — ebből a szempontból — rokonszenvezen a levellerekkel és a jakobinussal, mindazokkal, akiknél az egalitarizmus a forradalmi ideológia funkcióját töltötte be.

⁴ Vagy legalábbis így kellene, hogy legyen.

riája szerint a jövő társadalomban irreleváns, nincsenek tehát csoportérdekelt, tehát érdekellentétek sem. A társadalom *minden tagjának* egyértelműen közös szükséglete: a szükségszerű szükségletek kielégítése mellett (ami — mint láttuk — szükségletstruktúrájukban alárendelt szerepet játszik), a *munkaidő csökkentése*. Ez csak maximális racionalizálással érhető el. Ennek következtében minden egyén *ugyanarra* törekszik: a maximális racionalizálásra. Ezért azután teljesen *közömbös* a diszponálás módja. Hiszen akár népszavazással, akár (váltott) reprezentációval történik is a diszpozíció, minden egyén *minden más egyén* szükségleteit fejezi ki, és ez nem is lehet másként. A „társadalmasodott, embernél ugyanis *emberi nem és egyén* — ebben a vonatkozásban is — megvalósult *egység*. Minden egyén reprezentálja a nemet, és a nem minden egyénben reprezentálva van. A „társadalmasodott” emberek *szükségei* döntenek a teremtés felett — ez pedig szinonim azzal, hogy *maga az emberi nem diszponál*.

Hogy hegelizáló módon fejezzük ki magunkat: az „objektív szellem” szférája semmivé oszlik a Marx-féle „egyesült termelők társadalmában”. Nincs jogrendszer, nincsenek intézmények, nincs politika. Ami az osztálytársadalmak „objektív szellem”-szférájából megmarad, az is az „abszolút szellem” szintjére emelkedik. Mert — természetesen — nemcsak azok a tevékenységek és objektivációk „magáértvalóan nembeliek”, melyek már az osztálytársadalmakban is (ha gyakran elidegenedett formában) azok voltak, mint a művészet vagy a filozófia. Magáértvaló nembelivé válik az erkölcs és *minden emberi kapcsolat is*. Hogy tovább folytassuk a hegeli analógiát: a „világszellem” nemcsak művészetben és filozófiában ismer önmagára, magára ismer minden emberi kapcsolatban. Hiszen minden egyén az öntudatra ébredt és megvalósult nembeliség reprezentánsa, és minden más emberben a megvalósult nembeliség reprezentánsát ismeri fel, s mint olyanhoz viszonyul. Szépen fejezte ki ezt Marx *A szent családban* a jövő erkölcséről szólva: „Már Platon átlátta, hogy a *törvénynek* egyoldalúnak *kell* lennie és *el kell vonatkoztatnia* az egyéniségtől. *Emberi viszonyok között* viszont a büntetés *valóban* nem lesz egyéb, mint a hibázónak önmaga feletti ítélete. Nem akarják majd meggyőzni őt arról, hogy egy *külső erőszak*, amelyet mások követtek el rajta, olyan erőszak, melyet ő követett el önmagán. A *más* emberekben inkább természetes megváltóit fogja látni a büntetéstől, amelyet ő köt ki önmagára, azaz a viszony éppenséggel megfordul.” (MEM. 2. *A szent család*, 178. o.) Kant — egy gondolat kíséretében — olyanok képzelte el az „ideális társadalmat”, amelyben az emberek szövetséget kötnek egymással, hogy mindenki a kategorikus imperativus alapján cselekedjen. Ez természetesen — saját filozófiája szempontjából — ellentmondás, hiszen a „szövetség” esetében a moralitás legalitásba csap át. Marx szemében *ugyanaz* a modell — legalábbis filozófiailag — ellentmondásmentes-

sen tétéleződik. Mivel minden egyén reprezentálja a magáértvaló nembeliséget, minden egyén szükséglete (ebben az esetben: erkölcsi szükséglete), hogy a nem színvonalán cselekedjék. Ezért ha partikularitása vétkesedik a nembeliség ellen, saját maga bünteti meg önmagát. Moralitás és legalitás konfliktusa itt megszűnik, mivel a moralitás és legalitás *ellentéte, ellentétes léte* megszűnik (ez az ellentét — így Marx — csak az osztálytársadalomban konstituálódik).

A legalitás és egyben minden intézmény megszűnése természetesen nem jelenti az objektíváció megszűnését általában. Ellenkezőleg. A kommunizmusban (a magántulajdon pozitív megszüntetése) tétéleződik csak igazán az egyéni tulajdon. Emlékszünk: szükségletek mindig tárgyakra vonatkoznak. Ezek az objektívációk azonban mind magáértvaló objektívációk — kivéve a termelés szféráját, mely magán- és magáértvaló. Ezenkívül — s mivel mi most már nem az anyagi szükségletekről, csak az „ezen kívül esőkről” beszélhetünk — minden objektíváció az „abszolút szellem” birodalmába tartozik. A nem anyagi szükségletek ezért mind az „abszolút szellemre”, annak objektívációira, annak tárgyaira, annak létrehozására irányulnak.

Ezért játszik az „egyesült termelők társadalmában” az emberek szükségletrendszerében vezető szerepet a „szabad idő” szükséglete, a „Zeit für Musse” szükséglete.⁵ A szabadidő-tevékenységek között ezért játszunk továbbá mindig vezető szerepet a *művészi* tevékenység, még hozzá Marx munkássága minden periódusában. A művészi tevékenység — mely már az osztálytársadalmak korában is „magáértvaló” objektívációkra vonatkozik, és olyanokat teremt — a legegyszerűbb és legmegvilágítóbb példája annak, amit Marx mondani akar: annak, hogy a *magáértvaló* nembeli objektívációkra vonatkozó szükséglet lesz az „egyesült termelők” társadalmában *igazi*, „emberi” szükséglete.

A magáértvaló objektívációkra (illetve tárgyakra) vonatkozó szükségletek tisztán *kvalitatív*, nem kvantifikálható szükségletek, továbbá mindig *célszükségletek*. Idézzük emlékezetünkbe *A tőke* III. kötetének megfogalmazását: a tenmelésen túl „kezdődik az *emberi erő kifejtés*, amely *öncél, a szabadság igazi birodalma...* (MEM. 25. *A tőke*, II. 786. o.) (Kiemelés tőlem — H. Á. 823. l.) A magáértvaló objektívációkra vonatkozó tevékenységekben bontakozik ki az ember *igazi gazdagsága*, a szükségletek és képességek olyan univerzalitása, mely kvalitatíve különböző (és nem kvantifikálható) szükségleteket elégít ki: „Wealth is disposable time and nothing more.”⁶

⁵ A „Zeit für Musse” nem teljesen szinonim a „szabad idő” fogalmával. A „szabad idő” ugyanis értelmezhető negatív fogalomként is (a munkától való szabadság). Marxnál azonban a szabad idő: „Zeit für Musse” egyértelműen *pozitív* kategória, mely az *igazi-emberi*, magasrendű tevékenységekre, a szabad tevékenységekre szánt idő.

⁶ Idézet a „Source and Remedy” című brosúrából az *Értéktöbbletelméletek* már megadott helyén.

A szükségletek *magáértvaló tárgya* — mint mondtuk — nem csupán objektiváció lehet, hanem *magá a másik ember*. Emlékszünk a *Gazdasági-filozófiai kéziratokra*: a társadalmasodott ember emberi viszonylataiban kvalitást csak kvalitásra cserélhet, az egyik ember a másik számára mindig öncél, a gazdag ember az emberi kapcsolatokban gazdag ember. Az itt felmerülő kérdés a következő: vajon az emberre vonatkozó szükséglet egyúttal a *közösségre irányuló szükségletet is* jelenti vagy nem?

Ez a kérdés nemcsak a szükségletrendszer szempontjából jelentős (habár abból a szempontból is). Jelentős az egész *társadalmi modell* vonatkozásában. Arról ugyanis beszélünk, hogy a Marx elképzelte „egyesült termelők társadalmában” nincs helye az „objektív szellemnek”, nincs helye az intézményrendszereknek. De jelenti-e ez egyúttal, hogy nincs helye az *emberi integrációnak* általában, illetve hogy az egyetlen integráció maga az emberiség?

Természetesen: Marx koncepciójában a közösség (a kis közösség is) csak úgy merülhet fel, csak úgy releváns, mint magáértvaló nembeliség közvetlen megjelenési formája (tehát magáértvaló nembeli objektiváció). Érdek nincsen, édekellentét nincsen, így a közösség is — mint az egyén — csak a nembeliség *közvetlen kifejeződése* lehet. Kérdésünk tehát az, hogy ebben, és csak ebben az értelemben, játszik-e szerepet a közösség (és a közösség iránti szükséglet) Marx „egyesült termelők társadalmára” vonatkozó modelljében.

A fiatal Marx koncepciójában a közösség —, illetve a közösség iránti szükséglet — kétségtelenül egyik *vezető motívum*. Emlékszünk a kommunista munkások összeföveteleire vonatkozó elmefuttatására: „De egy szersmind elsajátítanak ezzel egy *új szükségletet, a társaság szükségletét*, és ami eszközként jelenik meg, céljá vált.” (*Gazdasági-filozófiai kéziratok*, 85. o.) (Kiemelés tőlem — H. Á.) Ugyanígy írja: „jóllehet a *közösségi tevékenység és a közösségi élvezet*, azaz az a tevékenység és az az élvezet, amely közvetlenül más emberekkel való *valóságos társaságban* nyilvánul és igazolódik, mindenütt fenn fog forogni ott, ahol a társadalmiság ama *közvetlen kifejeződése* tartalmának lényegében megalapozott és természetéhez hozzámért.” (Uo., 70. o.) Vagy: „Éppígy a *többi emberek* érzékei és élvezete az én *saját elsajátításom*má lettek. E közvetlen szerveken kívül ezért *társadalmi szervek* képződnek, társadalom formájában, tehát pl. a tevékenység *közvetlenül másokkal való társaságban* stb. az én életnyilvánításom egyik szervévé lett és az emberi élet elsajátításának egyik módjává.” (Uo., 72. o.) (A dőlt betűs kiemelés tőlem — H. Á.) Az „általános tudatnak”, a reflexiónak, az elméletnek és gondolkodásnak, a filozófiának ebből a közösségekre alapult létből kell *kinőnie*, nem kell többé post festa a „tömegekbe hatolnia”: „Az én *általános tudatom* csak *elméleti* alakja annak, aminek a reális közösség, társadalmi lényeg az *eleven alakja*, míg manapság az *általános tudat* elvonatkoztatás a vallóságos létből, és mint ilyen azzal ellenségesen

lép szembe. Ezért az én általános tudatomnak a *tevékenysége* is — mint olyan — az én *elméleti* létezésem mint társadalmi lényé.” (Uo., 70. o.) Ezért mondtam — a korábbiakban —, hogy Marx elképzelése szerint nem minden filozófia szűnik meg a kommunizmusban, csak az a filozófia, mely a nembelit kontrasztálja a partikulárisal, a lényeket kontrasztálja a jelenséggel, az a filozófia, mely megvalósuló értékekre épít. Inkább a *társadalomtudomány* látszik megszűnni ebben a koncepcióban, hiszen nincs többé fetisizmus, lényeg és jelenség — társadalomban — egybeesnek, s ezért társadalomtudományra, mely éppen a lényeg és jelenség *ellentétének* talaján jön létre (ez teszi létrejöttét szükségessé), a kommunizmusban valóban nem lesz — Marx elképzelései szerint — szükség.

A közösség, illetve a közösségre való szükséglet ifjúkorában olyan centrális gondolata a későbbi Marxnál meglehetősen háttérbe szorul. Ennek különböző okait tudnánk felsorolni. Mindenekelőtt: centrális helyet foglal el nála a természet adta társadalmak közösségeinek, ezek „bornírtágának” kritikája. Igaz: ahol Marx a közösségekről beszél (ifjúkorában is), egészen másfajta közösségekre gondol, mint amilyenek a „természet adta közösségek” voltak. A jövő közösségeit mindig *szabadon választott*, individuumokból szervezett közösségeknek fogta fel, „tisztá társadalmi” kapcsolatoknak, a természeti korlátok viszaszorítása eredményének. De mivel egyre inkább központi szerepet kezd játszani a kapitalista fejlődés, mint elidegenedett *fejlődés* analízise, nagyobb hangsúlyt kap az a *pozitívum*, melyet a kapitalizmus a közösségek felbomlasztásával is magával hozott. Okunk van azonban feltételezni egy másik tényezőt is: azt ugyanis, hogy Marx a közösségek létét a jövő társadalomban olyan mértékben természetesnek tartotta, hogy nem is tartotta érdemesnek ezt külön elemezni. Hányszor beszél úgy a jövő társadalmáról, hogy ezt „genossenschaftliche Gesellschaft”-nak nevezi! Erre mutat az is, hogy bár a „közösség” léte és a „közösség szükséglete” analíziseiben valóban háttérbe szorul, azon a néhány helyen, ahol mégis szóba kerül, mint nagyon „természetes” perspektíva jelenik meg. Így pl. mikor *A tőke* III. kötetében arról beszél, melyek a jövő csirái a jelenben. Így kerül szó az Owen-féle kooperatív gyárakra: „A munkások szövetkezeti gyárai első *áttörését jelentik a régi formának a régi formán belül*... Mind a tőkés részvénytársaságokat, mind a szövetkezeti gyárakat átmeneti formáknak kell tekinteni a tőkés termelési módból a társult termelési módba, csak-hogy az ellentét az egyikben *negatív*, a másikban *pozitív* módon szűnik meg.” (MEM. 25. *A tőke*, III. 435—436. o.) (Kiemelés tőlem — H. Á.) 1881-ben (a Vera Zaszulicszhoz írt levél fogalmazványában) Marx még sokkal egyértelműbben — és nagyon általánosan — nyilatkozik. Az orosz faluközösség (a kapitalizmust) „válságban találja, amely csak a rendszer kiküszöbölésével fog végződni, a modern társadalmak visszatérésével a közös tulajdon »archaikus« típusához... »az új rendszer«, amely felé a modern társadalom tendál, »egy archaikus társadalmi típusnak magasabb

formában (in a superior form) való újjászületése (revival) lesz.» (MEM. 19. Levél V. I. Zaszulicshoz, Első fogalmazvány, 262—263.) S mikor Marx ezek után kifejti, hogy miben fognak a jövő közösségei a valóban archaikus közösségektől különbözni, elsőként jegyzi meg, hogy *nem alapulnak vérokonságon*. Ez a koncepció viszont semmiben sem különbözik Engels elgondolásaitól, aki 1845-ben cikkében („Beschreibung der in neuer Zeit entstandenen und noch bestehenden kommunistischen Ansiedlungen”) lelkesülten ír az amerikai *vallásos* kommunákról, és megengedi magának azt a jóslatot, hogy Amerikában ez a forma lesz „nemsokára” az uralkodó. (II. kötet, 521—522.) Marx azért féltette a létező közösségeket a felbomlástól, mert ezeket úgy ismerte fel és értékeltte, mint a majdani kommunizmusban *általánosodó* érintkezési forma illetve integráció csiráit.

Marx elképzelése szerint tehát a jövő társadalom emberének *mindennapi élete nem* a termelőmunka köré épül fel. A termelő munka a mindennapi élettevékenységben alárendelt szerepet játszik; az emberek életének szervező centrumát azok a tevékenységek és emberi kapcsolatok fogják játszani, melyek *magáértvalóan nembeliek*. Az ezekre irányuló *szükségletek (kvalitatív célszükségletek) lesznek az emberek alapvető szükségletei, ezek konstituálják egyszeri individualitásukat, ezek fognak határt szabni az anyagi javakra irányuló szükségleteknek*. Így konstituálódik a „mélyérzékű, szükségletekben gazdag” egyéniség.

Marx a szükségletstruktúra ilyen átalakulását olyan „természetesnek” „magátólértetődőnek” tekinti, annyira nem számol konfliktusokkal, hogy joggal ismételhetjük meg, amit már egyszer elmondottunk: bármennyire is a lét átalakítása nála a perdöntő, nem kevés koncepciójában a felvilágosító elem. De ha az „átmeneti” évszázadokig *aktuális* problémáit és konfliktusait, a mi számunkra nagyon is releváns konfliktusait és problémáit az ő „tisztá” modelljében hiába is keresnénk, ettől még ez a „tisztá modell” nem veszítette el — számunkra sem — perdöntő jelentőségét.

Engels büszkén beszélt a szocializmus fejlődéséről az utópiától a tudományig. Ma már nem tagadjuk, hogy ebben a tudományban nem kevés az utópikus elem. De Ernst Bloch találóan mondotta, hogy vannak terméketlen és termékeny utópiák. S az, ami Marx elképzelésében az „egyesült termelők” társadalmáról, az egyesült individuuumok szükségletrendszeréről a *mára* vonatkoztatva, saját *cselekvései lehetőségeinkre* vonatkoztatva sok szempontból utópisztikus, ettől még nem kevésbé termékeny. Normát ad, melyen elképzeléseink relativitását lemérhetjük, értékét, melyen cselekvéseink korlátozottságát megítélhetjük, az érett emberiség legszébb törekvését fejezi ki, mely mint *törekvés létünkhöz tartozik*, mely „igazodni magára mutat”.

Vége

ESZMÉNY ÉS VALÓSÁG

Heller Ágnes a szükségletek elidegenedéséről

HÓDI SÁNDOR

„Abban a drámai korban, amelyben élünk, világunk alapvető összefüggéseit kell újraértelmezni, fölfedező tudományra van tehát szükség, nem pedig szintézis-kompiációkra” — vallja a filozófusok mai szerepéről Tőkei Ferenc a *Kritikának* adott nyilatkozatában (1982. 3. szám). E fölfedező munkával kapcsolatban az „eredeti forrásművek”, azaz Marx újraolvasását tartja vezérlő szempontnak.

Heller Ágnes pontosan ilyen szempontból olvassa újra és jeleníti meg számunkra Marxot az értékekről és a szükségletekről írott tanulmányai-ban. Újraértelmez és fölfedez, anélkül, hogy új érték- vagy szükségletelméletet hozna létre. Amilyen nyugtalanító kérdéseket provokál Heller gondolkodói alapállása filozófiai vonatkozásaiban, legalább olyan izgalmas és fontos mondanivalója van Marx olvasatának, újraértelmező és fölfedező munkájának a pszichológia számára.

Az alábbiakban, a kínálózó sokrétű elemzés helyett, Heller tanulmányaira kizárólag — már amennyire az általa tárgyalt kérdések jellegéből fakadóan ez a kizárólagosság egyáltalán szóba jöhet — pszichológiai szempontból reflektálnánk. Azt tartva legfőképp szem előtt, hogy mi is az, amit Heller a drámai korhoz és világunk alapvető összefüggéséhez a szubjektum szempontjából közelítő pszichológus számára kérdőjelekkel lát el, illetve kényszerítően továbbgondolásra kínál.

Heller éppen azt bontja ki a pszichológia számára Marx munkáiból, ami a pszichológiában a legtisztázatlanabb, legzavarosabb: a magatartás és cselekvés rejtett rugóként használatos kategóriák eszmei-ideológiai vonatkozásait. Noha őt egyáltalán nem az a szándék vezérelte, hogy végre radikális kritikában részesítse az ember magatartásával, tevékenységével, társadalmi cselekvésével kapcsolatban használatos pszichológiai kategóriákat. Számára ez a kérdés a történelem és a társadalom szubjektumának lehetőségeivel kapcsolatban merül fel. Azt vizsgálva, hogy mi áll az ember magatartását, tevékenységét meghatározó szükségletek háttérében. Hogy milyen feltételekhez kötött a szükségletek megjelenése, differenciálódása, átalakulása. S hogy ez a folyamat, éppen a szükségletek gyakorlati kötöttségeiből fakadóan, egy értékválasztáson nyugvó jövőkép szempontjából ténylegesen milyen perspektívát kínál. Am ekközben, éppen gondos, körültekintő Marx-elemzéseinek köszönhetően, visszavonhatatlanul lehántja a szükségletek társadalom-filozófiai értelmezéseiről az ideológiai ráakódásokat, nagy szolgálatot téve ezzel a pszichológiának is.

A pszichológia ritkán beszél szükségletekről. Szükségletek helyett mo-

tívumokról esik szó mindig — a szükségleteknél tágabb jelentésben. A motívumok fogalma alatt úgyszólván minden megfér, az ösztönös impulzusok éppúgy, mint a biológiai szükségletek vagy a bonyolultabb érzelmek, vágyak, kívánságok. A legegyszerűbb ingerre adott válaszreakciótól az életcélok és életeszmények megválasztásáig minden motívumnak számít, ami az ember magatartására és cselekvésére *hatást* fejt ki. Ez a fogalmi és terminológiai zűrzavar nem utolsósorban éppen annak a következménye, hogy a pszichológia tartózkodik a szükséglet fogalmának használatától, pontosabban egy releváns szükségletelmélet kidolgozásától.

Persze megvan annak is a maga oka, amiért a pszichológia az emberi viselkedéssel, a cselekvés „rugóival” kapcsolatban ragaszkodik a „belső késztetések” gondolatához, a szükségletek motívumok formájában elképzelt „tisztá tárgyiatlanságának” absztrakciójához. A termelés és a fogyasztás közvetlen hatásától, illetve ehhez kapcsolódóan az individuumban a tárgyi tevékenységi formájától függetlenített „motor” elgondolása szorosan hozzátartozik az „emberi természet” fikciójához. Ahhoz az eszmei-ideológiai konstrukcióhoz, ami a „közös érdek”, valamint a „társadalmi szükséglet” fogalmával együtt elsőrendű szerepet játszik a privilegizált társadalmi osztályok másokra erőltetett érdekeinek, akaratának és szükségleteinek misztifikálásában.

Annak megértése, hogy a szükségletek kialakulása tárgyi tevékenységhez van kötve, hogy a szükségletek fejlődése a munkamegosztásnak és a társadalmi gyakorlatnak van alárendelve, a pszichológia művelése szempontjából kulcsfontosságú. E felismerés híján ugyanis a legjobb szakemberek is csapdába esnek. Miert leválasztva a szükségleteket a tárgyi tevékenységről a szükségletek megjelenésével, kialakulásával kapcsolatos, azok kielégítésére irányuló, valamint magukat a szükségleteket kifejező érzelmek, vágyak, törekvések csak titokzatos motívumokként lesznek magyarázhatóak, amelyek az ember „természetével” együtt járnak.

Heller fejtegetéseiben nem hagy kétséget afelől, hogy a szükségletek az ember tevékenyége révén realizálódhatnak; hogy tevékenység hívja létre őket, s maguk is valamilyen tevékenységre irányulnak. Következésképp nem lehet semmiféle szükségállapotot sem „tisztá”, „tárgyatlan” formában vizsgálni. Ennek az alapvető fontosságú összefüggésnek a tárgyalása kapcsán Heller kitér arra is, hogy a szükségleteknek ezt a tárgyi kötöttségét érzékeltesse már az állatok megváltozott viselkedésén is. Rámutatva arra, hogy ha az állat tevékenységének irányt adó, ösztönzőként ható tárgyi környezet megváltozik, megváltozhat a szükségletek köre, tárgyi tartalma és kielégítési módja is. Még inkább vonatkozik mindez az emberre. Olyannyira, hogy az ember esetében a szükségletek már kizárólag a termeléshez és fogyasztáshoz vannak kötve. A termelés és fogyasztás feltételeként és függvényeként az ember megteremti szükségletei tárgyait. És szükségletei tárgya mellett a szükségletei kielégítésére szol-

gáló eszközöket is. Ennek folytán olyan szenvedélyek és képességek jelennek meg, illetve alakulnak ki benne, amelyek szükségletei tárgyainak elsajátításához nélkülözhetetlenek. Szükségletei tárgyai által vezetve így szükségképp alakul és formálódik mint szubjektum is. A létrejövő belső szellemi kvalitások s e kvalitásokat létrehozó, kimunkáló tevékenység maga is szükségletté válik. Olyan szükségletté, ami lehetővé teszi a mind bonyolultabb feltételekhez kötött szükségletek megjelenését és azok ki-elégítését.

Az emberré válás folyamata ebből a szempontból úgy is felfogható, mint a biológiai konstitúcióval adott szükségletek továbbfejlesztése, át-minősítése és mint a biológiai konstitúcióval nem adott szükségletek meg-teremtése. A biológiai konstitúcióval nem adott szükségletek megjelenésével jelennek meg a tulajdonképpeni emberi szükségletek, s ezeknek a szükségleteknek a megjelenésével kezdődik az emberré válás folyamata is.

Hogy maga ez a folyamat a történelem során mikor és milyen irányt vett, hogy napjainkra hová és mivé fejlődött, legkevésbé múltott az ember „természetén”. Azokat a konfliktusokat, amelyeket ma az emberi szükségletek felszínre vetnek, Heller a szükségletek elidegenedésének problémáiként értelmezi. E probléma lényege abban sűrítethető össze, hogy a kapitalizmus olyan új szükségleteket hozott létre és reprodukál ma is, amelyek a termelékenység serkentése és a létrehozott termékek értékesítése szempontjából leginkább „kifizetődőek”: megvásárolási, birtoklási láz, pénzszerzés, meggazdagodás stb. Ezek a szükségletek, mondja Heller, a „szükségleteiben gazdag ember” eszményéhez viszonyítva „idegen erők”, vagyis „manipulált szükségletek”.

Heller ezzel kapcsolatban a marxizmus keveset emlegetett értékválasztási mozzanatára, kellőképpen nem hangsúlyozott humanizmusára hívja fel a figyelmünket.

Az egyén a munkamegosztásban elfoglalt helyzeténél fogva a tárgyi tevékenységi köre és társadalmi helyzete által felkínált szükségletek rab-jává válik. Eközben, a tőle idegen lényegi erőket szolgáló munkája révén hatalmas tárgyi gazdagságot hoz létre. Hogy ennek a tárgyi gazdagságnak a munkások fejlődési szükségletét kellene szolgálnia, ez a gondolat, mondja Heller, egészében „ökonómián kívüli értékválasztáson” nyugszik. Vagyis a „szükségletekben gazdag ember” eszménye „filozófiai konstrukció”, nem empirikus tényeken alapul. Am éppen ez az értékválasztás jelzi félreérthetetlenül a marxizmus humanizmusát. Marx saját meggyőződésétől vezérelve nem tudta elfogadni azt, hogy az embertől „idegen, lényegi erők” — mai szóhasználattal élve: manipulált szükségletek — miatt az ember személyi fejlődéséhez döntő szükségletek elso-rodjanak vagy ki sem alakuljanak. Humanista alapállásából kifolyólag nem tartotta elfogadhatónak azt az állapotot, ami egyfelől megteremti a szükségletek gazdagságát és sokoldalúságát, másfelől, ennek következményeként az individuumokat elszegényíti. A korabeli tőkés társadalmak-

ban a munkásokat illetően a szó szoros értelmében véve is, míg a burzsoázia vonatkozásban a szó filozófiai értelmében. Marx a magántulajdon és a munkamegosztás megszüntetésének értelmét abban látta, hogy ezáltal az osztálytársadalmi gazdagságból minden individuum egyaránt részesülhet: nemcsak anyagi, egzisztenciális értelemben, hanem az egyén hajlamainak, képességeinek megvalósíthatóságát tekintve is.

Ezeknek az új, nem anyagi jellegű, hanem az ember önmegvalósítását szolgáló majdani szükségleteknek a nevében Heller — következőlegesen Marx gondolatrendszerére támaszkodva — tiltakozik a szükségletek fogalmának gazdasági szükségletekre való redukciója ellen. A szükségletek kapitalista elidegenedésének kifejeződési módját látja ebben. De tiltakozik azok ellen a gyakorlati viszonyok ellen is, amelyek, szabad individuális szükségleteik tekintetében szinte „szükségtelenné” téve az egyéneket, a „szükségleteiben gazdag ember” eszményének negációját jelentik.

De Heller nem habozik ezzel kapcsolatban hangot adni dilemmájának sem. Ha az embereket tevékenységi körükből és helyzetükből fakadó szükségleteik más irányba motiválják, lásd fogyasztási javak: autó, utazgatás, tévé, hűtvegy ház, divatos konfekciók, filmezés stb., akkor „kiük és mikor fogják megdönteni a kapitalizmust”? Kiük fogják a meglévő társadalmi viszonyokat abban az irányban meghaladni, amely a „megvalósítandó eszmény” irányába mutat? Mitől válik majd a „szükségleteiben gazdag ember” eszménye szükségletté, a közösségi lét, a másik ember elsődleges szükségletté?

Mind ezt Marx elidegenedésméletténe legnagyobb paradoxonaként tárja elénk. Májig nyitott kérdésként. Annál kevésbé nyugodva a helyzetbe bele, mivel maga is vállalja a „szükségleteiben gazdag ember” eszményét, mivel értékvalasztásában maga is tiltakozik azok ellen a „nem normális” emberi viszonyok ellen, amelyekből a „legfőbb cél”, a másik ember mint szükséglet hiányzik, illetve abban a torz formában jut kifejeződésre, amennyiben egyik ember a másik „privát céljainak”, birtoklásvágyának eszközévé válik.

Vállalva ezt az ember lényegéről is valló eszményt, a nagy társadalmi fordulatnak, a magántulajdon megszüntetésének eredményeit is azon kell lemérnünk, hogy milyen változást hozott e téren. Ha „az emberi szükséglet legfőbb tárgya a másik ember” — így Heller —, akkor a szükségletek humanizáltságának foka azon mérhető le, hogy mennyire vált szükségleteinek legfőbb tárgyává a másik ember. Ennek az eszménynek a gyakorlati megvalósulását állítva a társadalmi fejlődés homlokterébe, a konklúzió megkerülhetetlen: a nagy társadalmi átalakulások korántsem voltak olyan hatékonyak e téren, mint amilyennek lenniük kellett volna.

Eltöprenghetünk azon, hogy vajon mért nem vált az ember elidegenedésének megszüntetését ígérő eszmény hatékonyabb cselekvésformáló szükségletté. Tény azonban, hogy még mindig ezzel ellentétes tendenciák

figyelhetők meg. A társadalmom bürokratizálódása, ami súlyos teherterheléssel valamennyi szocialista állammak, kényszerűvé teszi például az individuális elszegényedést, hiszen a bürokratizálódás éppen a lényegi, az ember számára legfontosabbnak mondott szükséglet korlátozását és megvonását jelenti. Így van ez akkor is, ha az emberi kapcsolat- és érintkezési formák merev szabályozórendszere „közös célt” szolgál, „társadalmi szükségletet” lát el. S tekintettel arra a körülményre, hogy a „közös célokról” és „társadalmi szükségletekről” az elmúlt történelmi időszakban már kiderült, hogy „tragikus tévedések” számára biztosított lehetőséget, nehez az individuális szükségleteket újabb „általános szükségletekké” misztifikált csoportérdekek alá rendelni. A közösség nevében elkövetett visszaélések csökkentették az új távlatokat ígérő eszmények vonzerejét. Az eszmei dezorientálódást csak fokozza, hogy a tölkés államokban a közvetlen szegénység megszűnt. Sőt, a többség — beleértve a munkásosztályt is — fizetőképessége elérte azt a szintet, hogy az lehetővé teszi nemcsak az egzisztenciális lét szempontjából „szükségszerű szükségletek” kielégítését, hanem mindazon felkínálót árukészletnek a megvásárlását is, ami, bár az ember személyi gazdagsága szempontjából felesleges és haszontalan kacatnak számít, a fogyasztási mentalitás fenntartásával hozzájárul a termelékenység növeléséhez és az elidegenedést fenntartó társadalmi viszonyok újratermeléséhez. Mivel a reális szocializmus országai-ban, egyszerűen a gazdasági szintkülönbségből fakadóan, ezeknek a szükségleteknek a kielégítése még több-kevesebb nehézségbe ütközik, a jövőre orientáltság szempontjából meghatározó szerepet játszanak.

Heller tanulmányait olvasva az emberben ismételtelen felmerülnek a puszta hitből kijózanító, gondolkodásra sarkalló kérdések: vajon hol, mikor és milyen csoda folytán fog majd a „szükségszerű szükségletek” terebélyesedő rendszere utat engedni a „szabad individuális szükségleteknek”? Marx szerint, mint tudjuk, az anyagi gazdagság nem önmagában való érték, hanem előfeltétele — szükségszerű előfeltétele! — az ember individuális gazdagságának. Az anyagi gazdagság a bázisa annak, hogy az összes emberi képességek kifejlődhessenek, hogy lehetővé váljék minden individuum szabad és sokoldalú tevékenysége. De vajon — és ez a nyugtalanító, megválaszolásra váró kérdés — mi érlel változást, mi adja meg a „lökést” ahhoz, hogy a továbbiakban ne a gazdag ember eszménye, illetve a gazdag ember szükségletei legyenek az egyén motiváló értékei, hanem az ún. „szabad szükségletek”, a személyi fejlődést, az értekek és képességek sokoldalú kibontakoztatását elősegítő tevékenység, s hogy e sokoldalúsággal együtt a másokhoz való új viszony, a másik ember váljék a személyiség legfőbb szükségletévé. Ez idő tájt az emberek szükségletekre vonatkozó értékítéleteit szinte kizárólag a „gazdag ember szükségletei” jelentik. Azok a „luxusszükségletek”, amelyek meghaladják a munkásság s általában a társadalmi többség fizetőképességét.

A termelékenység növekedésével a luxustermékek és luxusszükségletek köre ugyan megváltozik, megszűnnek luxusszükségletek lenni pusztán azért, hogy a többség számára is megvásárolhatóak legyenek. De ezzel együtt megjelennek azok az újabb luxusszükségletek is, amelyeket ismét csak a „fizetőképes kisebbség” tud élvezni. És ennek a folyamatnak előreláthatólag se vége, se hossza. Hiszen — így Heller — „minden társadalmi munkamegosztáson alapuló társadalom állandóan újratermeli a szükségletek e gazdaságilag különálló két osztályát: a szükségszerű és a luxusszükségletek csoportját”. Ezt a kettőséget majd csak a jövő, elméletileg is bizonytalanul körvonalazható, társadalmi fogja megszüntetni. Semmiképpen sem úgy, ahogyan ezt az emberek általában gondolják, hogy ti. a társadalmi egyenlőség megszünteti majd a luxusszükségletek körét, azaz minden létrehozott fogyasztási terméket mindenki számára egyaránt hozzáférhetővé — megvásárolhatóvá — tesz.

Megalapozatlannak tűnnek egyelőre azok az elképzelések is, amelyek a szükségletek terén bekövetkező változást a szabad idő növekedéséhez kötik. Persze szabad idő nélkül elképzelhetetlen a „szabad szükségletek” kielégítése. Csakhogy „szabad szükségleteik” helyett az emberek szabad idejüket is „szükségszerű szükségleteik” kielégítésére használják fel. S mivel a „szükségszerű szükségletek” köre megállíthatatlanul a végtelenségig bővíthet, „szabad szükségleteik” kielégítésére az embereknek nem lesz se igényük, se életidejük.

Egy bizonyos: az önmegvalósítást szolgáló és a másik emberre irányuló szükségletek ellentétei a „szükségszerű szükségleteknek”, a volt luxusszükségletek egyre gazdagodó körének. Ezeket a szükségleteket ugyanis nem a munkamegosztásban elfoglalt pozíció és tevékenységkörük határozza meg, hanem individuálisak, és kizárólag az egyéni adottságoktól függenek. De vajon nem túl merész szárnyalás-e a majdani „szabadság birodalmába” tartozó „szabad szükségletekről” beszélni akkor, amikor az átalakulást szorgalmazó szükségletek megjelenését a mai emberi magatartásokban empirikus úton hiába keressük? Megítélésünk szerint a helyzet távolról sem ilyen sötét, illetve ezt csak a legitim szerepet vállaló empirizmus láttatja így. Vannak ugyanis egyértelmű jelek, amelyek arra utalnak, hogy a marxista értékvalasztásnak az emberi lét szempontjából esszenciális jelentősége van. Az öngyilkosság, depresszió, neurózis, elmebetegségek, alkoholizmus stb. mind arra figyelmeztetnek, hogy a „szükségszerű szükségletek” bármily gazdagsága sem elégséges önmagában az egészséges, hogy ne mondjuk boldog emberi élethez. Ezeknek a „társadalmi beilleszkedési zavarokként” értelmezett sziptómáknak a sokasodása az ember lényegi szükségletének hiányát fejezik ki, a másik emberre irányuló szükséglet kielégületlenségének következményeit. Vagyis, ha az új szükségletek tudatos értékvalasztásban nem is fogalmazódnak meg, az emberi konfliktusok jelentős részében már ott munkálnak

azok a szükségletek, amelyek pénzzel meg nem váltható emberi szenvedés formájában a jövő hívását jelentik. S ha ma még ezeknek — a másikt emberre irányuló — szükségleteknek az artikulációját a bürokratikus intézmények és a bonyolult ideológiai apparátus fékezzük is, legfeljebb késleltethetjük, de meg nem gátolhatják e hiányérzet szükségletté erőlködését.

LUKÁCS GYÖRGY LEVELE A TIMES IRODALMI MELLÉKLETÉHEZ*

Budapest, 1971. 2. 15-én

Kedves Crook Úr!

Nagyon köszönöm 1971. január 21-i levelét. Feladott leckéje, a „jövő könyveinek” jelzése, rendkívül érdekes. Olyan kérdéskör ez, amely termékeny mozgásba hozhatja minden tudatos teoretikusban a legmélyebb gondolati irányait — a szubjektíveket és objektíveket egyaránt.

Így rögtön a központi kérdéssel kezdem. Közvetlenül a háború után úgy tűnt, mintha ellenmondást nem tűrően uralná egy-egy gondolkodásmód a két részre osztott világ mindkét felét. A szocialista világban nem volt észlelhető ellenzéke a marxizmus ártó sztálini értelmezésének. És a kapitalista nyugatot is látszólag ugyanannyira konkurrencia nélkül uralta az „american way of life” neopozitivistá gondolati manipulációja.

Az utóbbi negyedszázad társadalmi eseményei azonban erősen megrendítették mindkét ideológiai monopóliumot, híveik sorában ideológiai bizonytalanságokat, sőt válságokat okozva. E mozgalmak egyre erőteljesebb kibontakozása fokozatosan — nagyon egyenlőtlenül, de világosan — rámutatott arra, hogy a negyedszázaddal ezelőtt rég meghaladottként elvetett eredeti marxi tant és módszert méltán tekinthetjük ma is az emberi társadalmiság történetében kimutatható elméleti és gyakorlati összefüggések kiemelkedő szemléletmódjának.

Alszerénység lenne nem említenem, hogy a közvélemény e változásában az én elméleti munkáim is bizonyos szerepet játszottak és játszanak. Működésben azonban elégtételt érezve figyelem a tendenciákat, egyúttal kötelességemnek vélem kimondani azt is, hogy jelen esetben lényegében mégsem egy személyes teljesítmény sikeréről van szó. Ha írásaimat genesisük és közvetlen hatásuk összefüggésében tekintni, egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy elméleti tevékenységem sosem a „magányos” gondolkodó

*Lukács György ezzel a levéllel válaszolt a *Times Literary Supplement* kérdésére, a „jövő könyveit” illetően. Közlését azért tartjuk indokoltnak, mert nagy vonalaiban megvilágítja a Budapesti iskola belső összefüggéseit. Zdravko Kučinar itt közölt tanulmánya is hivatkozik erre a levélre. A levél, tudomásunk szerint, ezúttal jelenik meg magyarul első ízben.

volt, hanem irányzat, „iskola” létrehozására irányult már kezdetől fogva, s egyre növekvő mértékben.

Bármennyire is megállapozták Marx kérdésfeltevéseit Hegel, a klasszikus angol közgazdaságtan és az első jelentős utópisták, ő maga tudományos lángelme volt, aki elméleti műveiben radikálisan újat fedezett fel, s ezt sikerrel alkalmazta a tudományos munka széles és hatékony módszertani alapjául. Az ún. „Budapesti iskola” abból a célból jött létre teoretikus és pedagógiai tevékenységem során, hogy kipróbálja az ilyen módszerek termékenységét és a társadalmi lét összes fontos területén alkalmazva érvényre juttassa azokat. Ez az iskola — társadalmilag fontos fejlődéskorszakot vizsgáló egyes művei sorában — kísérletet tett arra, hogy struktúrákat és struktúraváltozásokat stb. konkrétan és időszereően elemezzon, abban a történeti-ontológiai folyamatban, amelynek megvilágítását célozza a marxi módszer. Bár ebből az irodalomból mostanáig jóformán kizárólag csak az én — főleg németül írt — tanulmányaim váltak nemzetközi méretekben ismertté, ez nem változtat lényegileg azon, hogy olyan irányzatról van szó, mely társadalmilag fontos és a jövőben majd bizonyosan befolyásos lesz. Ha tehát álló választ kívánok nyújtani az Ön fölöttébb érdekes kérdésére, kötelességem válaszolni a marxizmus e Budapesti iskolájának legjelentősebb műveit, legalább általános vonásaikban.

A Budapesti iskola különböző irányokba elágazó, de összefüggő és koherens gondolatvilágot képvisel. Legtermékenyebb személyisége Heller Ágnes. Három fő műve példászerűen reprezentálja a Budapesti iskola marxizmusának tendenciáit. Az *arisztotelészi etika* és *A reneszánsz ember* történeti monográfiák. Az előbbi sokoldalúan jellemzi a platoni és arisztotelészi filozófia egészét, az utóbbi pedig pregnáns és dinamikus képet ad a gondolkodás egyik olyan korszakáról, amelyet a marxizmus eddig csak futólag és mellékesen vett figyelembe. E két könyv azonban több is pusztán történeti elemzésnél: olyan korszakokat mutat be — az antikvitás végét és a reneszánsz városközösséget —, amelyekben a legkevésbé alakult ki elidegenedés s a legkisebb volt a távolság az emberi nem lényegi erői és individuális gazdagsága között. Éppen ez a problematika vezette Heller Ágnest eddigi legértetesebb művéhez, *A mindennapi élet* című monográfiájához. A mű a mindennapi tevékenység típusok és gondolkodásmódok rendszerét vizsgálja a maga dinamikus teljességében. (Mindhárom könyv magyarul az Akadémiai Kiadónál jelent meg.) Közülük a legutóbbi egyúttal az utóbbi évtizedben megújuló marxista ontológia egyik legfontosabb alkotása is.

Márkus György kutatásai szorosan kapcsolódnak ehhez a problémakörhöz, de mégis alapvetően más irányba tartanak. *Marx és az emberi lényeg fogalma* című munkája a marxizmus történetében először értelmezi a marxi ontológiának (és a tőle elválaszthatatlan antropológiának) e kulcsfogalmát. Márkus teljesítménye egyedülálló filológiaiulag, de egy-

úttal sokkal több is pusztá filológiánál, mert eredményei a marxi módszer alapos megértésére támaszkodnak. Wittgensteinről írt (kritikai) esszéje és az érzékelés teleologikus strukturáját a marxizmusban megvilágító tanulmánya a szó szigorú értelmében eredeti alkotás: új elképzeléseket bontakoztat ki mindkettő a marxi koncepció nyomán és a szaktudományok megalapozott ismeretében.

Vajda Mihály tudományos tevékenysége ellenkező pályát fut be: az ismeretelmélet felől vezet a társadalmi ontológia és a politikai társadalomtudomány irányába. Husserl-monográfiái (amelyek magyarul az Akadémiai és a Gondolat Kiadónál jelentek meg) nemcsak az első valódi viták a marxizmuson belül a fenomenológiával, hanem egyúttal különböző ismeretelméleti problémákat is megvilágítanak az emberi gyakorlat oldaláról. Tematikusan messzire nyúló elemzése a faszizmusról (amely eddig kizárólag a *Magyar Filozófiai Szemlében* jelent meg) értelmező szándékában jóval túlmegy az alapkérdések feltevésén. Hipotézisét az első meggyőző marxista kísérletnek tekintem e területen.

Esztétikai elemzés módok létrehozása ugyancsak fontos szerepet játszik a Budapesti iskolában. Fehér Ferenc eddig még meg nem jelent Dosztojevszkij könyve Marx elfelejtett fejtegetéseire és az irodalmi anyag pontos ismeretére támaszkodva nyújt újszerű és meggyőző képet az orosz kultúra dinamikus struktúrájáról a múlt század második felében. Fehér egyúttal új marxista regényelméletet is felvázol ebben a művében. Könyve nemcsak irodalomtörténeti szakmunka, hanem szenvedélyes poleémia is a modern individualizmussal.

Szilárd meggyőződésem: ilyen művekben készülődik a jövő filozófiai irodalma.

LUKÁCS György

KOCSISZKY Éva fordítása

LUKÁCS „BUDAPESTI ISKOLÁJA”

Z D R A V K O K U Č I N A R

A marxizmusra, mindenekelőtt pedig a marxista filozófiára Magyarországon igen nagy hatással volt Lukács György, korunk egyik legkiemelkedőbb marxista gondolkodója. A jelenkor marxista áramlatait bemutató írások jelentős része a magyar marxista filozófiai gondolkodást kizárólag az ő művére szűkíti le, vagy pedig nem is tesz róla említést, mert úgy vélik, Lukács nemzetközi jelentőségű, világszerte ismert személyiség, akinek a műve csak a német filozófiai hagyomány és a marxizmus általános fejlődésvonala alapján érthető meg. Ez utóbbihoz viszont, a forradalom rövid időszakát kivéve, magyar viszonylatban nem járultak hozzá lényegesebben. Ezt az álláspontot képviseli Predrag Vranicki is a *Historija marksizma* (A marxizmus története) című könyvének mindhárom kiadásában, amelynek csak a jegyzeteiben tesz említést Lukács néhány tanítványáról és munkatársáról.

Az említettekkel ellentétben az utóbbi évtizedben egyre elterjedtebbé vált a nézet, hogy a jelenkor marxista filozófiájával nem foglalkozhatunk érdemben egy sajátos marxista csoport, az ún. „Budapesti iskola” figyelembevételével. Nemcsak az iskola elnevezése vált széleskörűen elfogadottá, hanem eszmei irányvételének a meghatározása is folyamatban van, és kísérletek történnek a marxista filozófiai gondolkodás fejlődéséhez való hozzájárulásának az áttekintésére. Szilárd meggyőződésé vált, hogy a marxista filozófiának a sztálinista dogmatizmus bírálatával jelentkező reneszánsz nem tekinthető át csupán a lengyelországi, jugoszláviai csehszlovákiai vagy olaszországi kísérletek alapján. Sőt mi több, a magyar marxisták — Lukács tanítványai és munkatársai — az eltelt évtizedben termékeny tevékenységüknek, az újonnan feldolgozott tárgyköröknek köszönhetően teljes nemzetközi elismerésben részesültek.

Lukács tevékenységét hosszú időn át külföldön fejtette ki, és különbö-

A Belgrádi Rádió Treći program (Harmadik műsor) nevű folyóirata 1981 nyarán (1981/III) bőséges szövegválogatást közölt *Lukač i budimpeštanski filozofski krug* (Lukács és a budapesti filozófiai kör) cím alatt. Zdravko Kučinar itt közölt tanulmánya bevezető ehhez a válogatáshoz. Ezért a fordításból nem hagytuk ki a válogatásra közvetlenül vagy közvetetten utaló mondatokat, részeket. A *Treći program* Lukács György a *Times* irodalmi mellékletéhez 1971-ben írott levele mellett Márkus György két, a Viták és irányzatok a marxista filozófiában című és az „emberi lényeg” fogalmát a fiatal Marx filozófiájában vizsgáló tanulmányát, Heller Ágnes ugyancsak két, az elmélet és a gyakorlat viszonyáról írott és az Érték és történelem című értekezését, Vajda Mihálynak a mítoszt, Mészáros Istvánnak a totalitást vizsgáló írását, Almási Miklós tanulmányát a látszat keletkezéséről, Márkus Mária és Hegedűs András a közösség és individualitásról közösen írt, valamint Hegedűs Andrásnak a társadalmi fejlődés alternatíváit vizsgáló tanulmányát tartalmazza.

ző politikai és szellemi hatást hagyott maga után. Ami Magyarországot illeti, ő maga említette, hogy már az 50-es években voltak ugyan tanítványai, de hatása ekkor még rendkívül diffúz. 1956-ban éppen ezért mondta ki, hogy nincs semmiféle „iskolája”. Egy évvel később Heller Ágnes etikai és Márkus György ismeretelméleti munkái azt a nemzedéket jelentik be, amely a 60-as évek közepe táján önállósul, és a lukácsi tézisekkel folytatott termékeny dialógus során, valamint Lukács néhány alapvető fontosságú tételével szembehelyezkedve alakítja ki sajátos álláspontját. Ez készítette Lukácsot arra, hogy a *Times* irodalmi mellékletének küldött levelében elismerje ennek a hozzá kötődő „iskolának” a fennállását. Azért nevezte „budapestinek”, mert önmagáról lévén szó, nem nevezhette lukácsinak. Az elnevezés többnyire az ő tekintélyének köszönhetően maradt fenn.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az *iskola* fogalmát ezúttal nem használhatjuk skolasztikus értelemben. Erre közvetett úton Lukács is rámutatott azáltal, hogy az iskola tagjai közé nem *tanítványait*, hanem *munkatársait* sorolja, azokat, akik már a saját útjukat járják: Heller Ágnes, Márkus Györgyöt, Vajda Mihályt és Fehér Ferencet.

A csoport tagjai példás együttműködést alakítottak ki, s így tanulmányaik nagy része a kölcsönös véleménycserék eredményeképp jött létre. Ez azonban — mint az egyik közösen fogalmazott szövegükből megtudhatjuk — sohasem csökkentette abbéli meggyőződésüket, hogy „ugyanazon az iskolán vagy egyazon teoretikus körön belül teljesen természetes a különböző megoldásokat és utakat kereső kifejezett ellentétek létezése, melyekre nem kell magyarázatot találni, de elleplezni sem, feláldozni sem szabad őket az eszmei egység és szolidaritás érdekében”.

Az „iskola” elméleti kialakulására a legbefolyásosabb hivatalos marxisták, Rudas László, Révai József és Fogarasi Béla halálát követően került sor, egy olyan nemzedékváltás keretében, amely a magyarországi marxista filozófia reneszánszát hozta meg. A marxizmus Lukács által hirdetett reneszánsza tanítványainak programjában nyert legvilágosabb megfogalmazást. Ez nemcsak a dogmatizmus és a skolasztika elhagyását és a marxi forrásokhoz való visszatérést jelentette, hanem korunk kérdéseinek korszerű megválaszolását is. Ez az elméleti irányvétel egy társadalmi és gyakorlati irányultságú filozófiára és a szocializmus kritikai vizsgálatára összpontosítja figyelmét. Ez a magatartás és a felmutatott kutatási eredmények, különösen 1968 után, az iskola tagjainak hivatalos bírálatát váltotta ki. Hamarosan, Lukács halálát követően, 1973-ban, hivatalosan állapítják meg, hogy a marxizmusnak nem volt „iskolája” Magyarországon — ahogyan Lukács gondolta — hanem csak egy csoport létezett, amelyet revizionistának, újbaloldalinak, a marxizmustól eltérőnek és lényegében véve polgárinak ítélnék meg. A már Lukács által említettek mellett — néhányuknak ez már a második összetűzése a hivatalos marxizmussal — a csoportba sorolták Hegedűs Andrást, Márkus

Máriát, Kiss Jánost és Bence Györgyöt is. Miután lehetetlenné tették tudományos és közéleti tevékenységük folytatását, az „iskola” tagjai legnagyobb nemzetközi érvényesülésük idején szóródtak szét a világban. A budapesti „iskola” csak egy évtizeden át fejtett ki intenzív tevékenységet.

A Budapesti iskolának csupán Nyugat-Németországban három — válogatott tanulmányokat tartalmazó — kötetét jelentették meg. A tekintélyes marxista és haladó folyóiratok nemcsak megjelentették, hanem értelmezik is a magyar marxisták munkáit. Különösen Heller Ágnesnek, az „iskola” legkiemelkedőbb egyéniségének a tanulmányait jelentetik meg számos kiadásban Németországban, Olaszországban, Jugoszláviában, Angliában, Franciaországban, az Egyesült Államokban, Japánban és Brazíliában. Az „iskola” tagjaira a már említett ellentét ideológiai vonatkozásai is felhívták a figyelmet, ami végül a csoport álláspontjáról kialakított vitát a kulcsfontosságú elméleti kérdésekről az ideológiai vonatkozásúakra irányította. Azt mondhatjuk, hogy az „iskola” életére, sorsára, tevékenységére elsősorban a Lukács-hoz való kapcsolódás sajátossága a jellemző, de ugyanakkor története a hozzá hasonló jelenkori marxista törekvések sorsának részévé vált.

A „Lukács-iskola” sajátos vonásait és a marxista filozófia felújításához való hozzájárulását több vonatkozásban vehetjük szemügyre: a Marx-értelmezések, a Lukács-hoz való sajátos viszonyulás és a szocializmus vívmányainak kritikai felmérése, a mindennapi élet kritikája, valamint a szükségletek és az értékek elmélete szempontjából. Ezeket a nézőpontokat a magyar marxisták a praxis filozófiájának, még gyakrabban pedig *társadalmi ontológiának* nevezték. Emellett törekvéseiket annak alapján is megítélhetjük, hogy milyen kísérleteket tettek a jelenkori marxizmus többi áramlatától való határozott elkülönülésre.

Ennek az elkülönülésnek a megfogalmazására tesz kísérletet *Viták és irányzatok a marxista filozófiában* című írásában Márkus György. Bírálja az ún. extenzív, azaz sztálinista törekvéseket, amelyek a történelmet az általános természeti törvényszerűségek sajátos megnyilvánulási területének tekintve képtelenek megérteni a valóságos történelmi és emberi belső fejlődést, s ezért a filozófiai kutatások egész sorát erről az állásponttól lehetetlen komolyan megállapozni. Márkus bírálja mind a scientista, mind az ún. „ideológia kritikai” irányzatot: az előzőt azért, mert módszertanilag túlságosan kötődik az egyes tudományágakhoz, az utóbbit pedig mert a filozófiát túl határozottan különíti el az ideológiától.

Márkus abban látja Lukács és munkatársai álláspontjának a „társadalmi ontológiának” a lényegét — amit maga is elfogad —, hogy a filozófiában elsődleges szerepet a munka kategóriájának tulajdonít. Ezt abban a meggyőződésben teszi, hogy csak ennek a kategóriának a segítségével lehet eredményesen túllépni a hagyományos filozófiai ellentmondásokon, a szubjektum és az objektum, a kauzalitás és a teleológia, a szabadság és a szükségszerűség stb. ellentétén. A munkát az ember és a

realitás alapvető kapcsolatának, a társadalmi élet alapjának, mindennemű tárgyiasulás forrásának, bármiféle objektíváció kulcsának, a történelmi folyamat és az emberi önmegvalósítás velejének tekintti. Így a gnoszeológiai és antropocentrikus perspektíva helyett a társadalomtörténeti folyamat egy olyan sajátos ontológiáját kínálja, amely számol a természeti realitások létezésével, de azokat a természettudományok hatáskörébe utalja. Tulajdonképpen ezen a ponton különül el Lukácsnak és tanítványainak az álláspontja.

A magyar marxisták nézeteik kiindulópontját és alapját Marx műveinek az értelmezésében látják. Ezt igazolja Hellernek a marxi értékelmétről és a szükségletek elméletéről írott könyve, Mánkusnak a fiatal Marx emberfogalmáról és ismeretelméletéről, Marx fejlődéséről készült tanulmánya. Ezek a látszólag szakmai jellegű és akadémiai munkák olyan kiindulópontok után kutatnak, amelyek lehetővé teszik a történelmi folyamat és a jelenkor megértését.

Ilyen értelemben Mánkusnak az „emberi lényeg” marxi fogalmáról írott tanulmánya nem marad meg csupán az embert meghatározó nem-beli, társadalmi, egyetemes és tudatos jelleg fogalmi elemzésénél, hanem ezek segítségével alakítja ki azt a szemléletet, amely a történelmet az emberi megvalósulás folyamataként értelmezi, az elidegenedés elméletével pedig, vagyis az emberi lényeg és az ember történelmi léte diszkrépanciájának megértésével az őstörténetből a valóságos történelembe való átlépésről kialakított nézeteit alapozza meg, valójában a maga forradalom-értelmezését.

Lukács körének Marxhoz való viszonyát a marxi mű értelmezésére irányuló domináns törekvés határozza meg. Miután felismerték, hogy a filozófiának milyen jelentősége van a marxizmus számára, egyre nagyobb érdeklődést tanúsítottak a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* iránt, majd pedig ez az érdeklődés *A politikai gazdaságtan bírálatának alapjaira* tevődött át, s ennek következtében felvetődött a marxi gondolkodás kontinuitásának és diszkontinuitásának a kérdése is. Heller és Mánkus egyaránt azt a véleményt fejtik ki, hogy Marx elmélete kialakulása során nem volt egészen egyértelmű.

Legjelentősebb eredményük a marxi mű kutatásában Marx elmélete kevésbé értelmezett vonatkozásainak felfedezése, s ezek jelentősége a világ forradalmi megváltoztatásának gyakorlatában. Elsősorban Hellernek a szükségletekről és az értékekről írott tanulmányairól van szó, amelyek a személyiség, az ösztönök, az érzelmek, az erkölcs stb. kutatásának viszonylatában a forradalom átfogó antropológiájához biztosítják a kommunista forradalom szubjektív szükségszerűségére rámutató elemeket. Heller kiemeli, hogy *A politikai gazdaságtan bírálatának alapjai* inkább a forradalmi átalakulás szükségszerűségének éppen erre az oldalára mutat rá, míg *A tőke* ennek a szükségszerűségnek a közgazdaságtani és naturalista magyarázatát tartja legfontosabbnak.

A szükségletek és az értékek kutatásában Heller tovább lépett, mint más marxisták. Ezt már azért is elengedhetetlennek tartotta, mert Lukácsnál ingadozást tapasztalt az értékelmélettel és annak jellegével kapcsolatban. Heller a materialista értékelméletet vázolja az elsősorban nem a szükségletekből, azaz anyagi alapjukból vezeti le. Marx gazdaság-elemzéséhez tartja magát, és azt állítja, a szükségleteket is érték Kategóriáknak kell tekinteni. Lukács legközelebbi munkatársa a meglévő radikális, mennyiségi és minőségi szükségletek s a hozzájuk kötődő értékek differenciálásával teremti meg a gazdasági és a valódi emancipáció eredményesebb megkülönböztetéséhez szükséges fogalmi apparátust. Ilyen értelemben érdemel figyelmet *Az elmélet és a gyakorlat viszonya az emberi szükségletekhez* című írása. Az elmélet és a gyakorlat viszonyát nem elvontan, hanem a marxi társadalomelmélet megvalósítási lehetőségének a kivizsgálása szempontjából értékeli. Heller annak a marxi eszmének a szellemében jár el, miszerint az elméletek csak akkor valósulnak meg, ha megfelelnek a szükségleteknek. Viszont a szükségletek megkülönböztetése lehetővé teszi számára kielégítési módjuk, a megvalósításukra irányuló társadalmi megmozdulások és programok pontos elkülönítését. Egy olyan elméleti kiindulópontot vázol fel, ami lehetővé teszi számára, hogy eredményesen bírálja az általános és részleges társadalmi reformokat, a politikai forradalom elméletét és végül a marxi álláspontok figyelembevételével körvonalazza saját álláspontját, az *átfogó társadalmi forradalom elméletét*. Meggyőződése, hogy csak egy ilyen álláspontról lehet megérteni, miért összetett és hosszadalmasan elhúzódó feladat a marxi elmélet valóra váltása. Elemzésében felvázolja a megvalósult szocializmus alapos bírálatát is. Ennek kapcsán hangsúlyozza a forradalom fontosságát a szükségletek és az értékek struktúrájában, s ezeknek az átalakulásoknak a kimenetelétől teszi függővé a társadalom igazi megváltoztatásának a lehetőségét.

A Lukács-hoz való viszonyulás meghatározása a Budapesti iskola programjában jelentős teret kap. Ez a viszonyulás jól illusztrálja az „iskola” létrejöttét. Lukács három kulcsfontosságú művéhez kötődik: a *Történelem és osztálytudathoz*, *Az esztétikum sajátosságához* és *A társadalmi lét ontológiájáról*hoz. Fehérnek, Hellernek, Márkusnak és Vajdának az *Ontológiával* kapcsolatos feljegyzései szerbhorvát fordításban már megjelentek, ezért nem kerültek be szövegválogatásunkba az „iskolának” és Lukács-hoz való viszonyának megértéséhez hozzásegítő rendkívül fontos szövegek. Ugyanakkor Vajdaságnak a mítoszról és a valóságról írott cikke, Mészárosnak a lukácsi dialektikával kapcsolatos vizsgálódásai és Fehérnek a regényről írott tanulmányai lukácsi álláspontokkal foglalkoznak, és tipikusan lukácsi témakörben mozognak.

Vajda bírálja a *Történelem és osztálytudat* pozícióját, és társaihoz hasonlóan ő sem fogadja el, hogy Lukács megtagadta ezt a könyvét. Vajda cikkeiből kitűnik, hogy a történelem egységes szubjektumaként és objek-

tumaként tételezett proletariátus fogalma a kritika középpontja. Vajda hangsúlyozza, hogy ez a kritika a fiatal Lukács műveinek az eszméin alapul. A mű hegei fogalmi mitológiáját másutt véli felfedni, mint annak szerzője, amikor megtagadta könyvét.

Az *esztétikum sajátosságában* Lukács tanítványai utalást találnak az objektíváció elméletének filozófiai megoldására. Saját megítélésük szerint ezt a könyvet úgy élték meg, mint egy nagyszerű kísérletet arra, hogy egy egységes koncepció keretében a mindennapi gyakorlatból és gondolkodásból hatalmas, a nembeliség kritériumait kielégítő objektívációs szférák alakuljanak ki.

A legnagyobb vitát azonban Lukács utolsó nagy műve, *A társadalmi lét ontológiájáról* váltotta ki. Heller, Márkus, Vajda és Fehér a következő megjegyzéseket tették a műben képviselt álláspontokra: (1) Az *Ontológia* téved, amennyiben egy átfogó természetkép kialakítását a filozófia feladatának tekinti, mert a naturalizmus hibájába esik. Tanítványai ezért maradnak meg szívesebben a *Történelem és osztálytudat* téziseinél, miszerint maga a természet a társadalom és a természet viszonyának az anyagi folyamatai útján válik hozzáférhetővé a filozófia számára, s így a természet is mindenekelőtt társadalmi kategória és társadalmi probléma. (2) Elfogadhatatlan a visszatükrözés-elmélet az ismeretelméletben, ami még mindig megmaradt Lukács művében. (3) Lukács megtartja az elfogadhatatlan, lényegében naturalisztikus „növekedéskoncepciót” és a determinizmus túl szigorú értelmezését. (4) Nincs kellően konzisztens érték-koncepciója és „lényegében ingadozott alközt, hogy az értéket csupán ökonomiai kategóriának tekintse, avagy »erkölcsinek« is”. Ennek jelentős kihatása van forradalomelméletére is.

A feljegyzések nemcsak az „iskolát” a tanítómestertől elválasztó vonulatra mutatnak rá, hanem világosan megjelölik azokat a kutatási feladatokat is, amelyek lehetővé teszik Lukács álláspontjainak a túlhaladását. Lukács tanítványai, azáltal, hogy nem fogadják el a naturalizmus maradványait, a tükrözéselméletet, a szigorú determinizmust stb., tulajdonképpen azt a dialektikus materialista hordalékot vetik el, ami a *Történelem és osztálytudat* után nagymértékben jellemezte az egész lukácsi művet.

Nálunk a lukácsi kör legjelentősebb egyéniségének, Heller Agnesnek a művei a legismertebbek. Fordításban megjelent *A mindennapi élet*, az érték- és szükségletelmületről írott tanulmányai és egész sor cikke. Közülük néhányan éppen nálunk publikálták egyes műveiket, de még mindig nincs kellő áttekintésünk erről a marxista iskoláról.

Szövegválogatásunk viszonylag egységes, de terjedelmi korlátok miatt részben fragmentális, ugyanis Lukács levelét kivéve valamennyi szöveget lerövidítettük. Válogatásunkban több szerző kapott helyet, mint Lukács említett levelében. Mészáros és Almási is Lukács-tanítványok, függetlenül attól, hogy az első hosszabb időn át Lukács körén kívül fejtete

ki tevékenységét, a második pedig egyidejűleg a frankfurti iskola eredményei iránt is érdeklődött, amelynek az álláspontja Lukács számára ugyanolyan elfogadhatatlan volt, mint a frankfurtiak számára az *Ontológia* eszméi.

A Lukács hatása alatt álló magyar marxisták filozófiai kutatásaikkal tűntek ki. Kutatásaikban azonban — Marx példáját követve — nem választották szigorúan külön a filozófiai vonatkozásokat a szociológiaiaktól és az ökonómiaiaktól. Egy ilyen hozzáállás önként adódott abból a nézetükből, amely a filozófiát társadalmi ontológiának tekinti. Az „iskola” közösen kialakított álláspontja ösztönzőleg hatott magukra a szociológiai és politológiai kutatásokra is. Válogatásunkban ezt a területet Hegedűs Andrásnak és Márkus Máriának a társadalmi fejlődésről, alternatíváiról, valamint az egyén és a közösség kapcsolatáról írott tanulmányai képviselik.

Amennyiben szövegválogatásunk hozzájárul ennek a marxista irányzatnak a jobb megismeréséhez, akkor azt minden bizonnyal a Belgrádi Rádió harmadik műsorának és Dési Abelnak köszönhetjük, akik a „Budapesti iskola” bemutatását kezdeményezték. A szövegeket magyarról, de más európai nyelvekről is fordítottuk, amennyiben a szerzők a fordításokat átnézték.

GARAI László fordítása

ELŐSZÓ A „FELJEGYZÉSEKHEZ”*

BODROGVÁRI FERENC

A *Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins* Lukács György utolsó nagy filozófiai munkája. Ez ideig egészen csak magyarul jelent meg *A társadalmi lét ontológiájáról* címen... A mű három kötetét — az első a *Történeti fejezetek*, a legbővebb a második *Szisztematikus fejezetek*, a harmadik, ami az alapgondolatok afféle szintézise, a *Prolegomena* címet viseli — a budapesti Magvető Könyvkiadó adta ki 1976 derekán.

* A zágrábi *Kulturni radnik* folyóirat közismert *11. teza* (11. tézis) nevű, a Školska knjigával (Tankönyvkiadó) együtt kiadott füzetsorozata 5. számaként jelent meg 1978-ban Fehér Ferenc, Heller Ágnes, Márkus György és Vajda Mihály *Diskusije o Lukácsuovoj „Ontologiji”* (Viták Lukács „Ontológiájáról”) című munkája. Bodrogvári Ferenc rövid írása e kiadvány előszava.

(A kötet szövegét magyarul — eredeti címén: *Feljegyzések Lukács elvtársnak az Ontológiáról* — a *Magyar Filozófiai Szemle* 1978/1. száma közölte.)

Bodrogvári Ferenc életének utolsó éveiben intenzíven készülődött egy a „Budapesti filozófiai iskola” tevékenységéről, gondolkodásáról, tagjairól szóló nagy tanulmány megírására. Ennek a tervezett munkának egyik, csak jegyzetnyi terjedelmű részlete a *Feljegyzésekhez* írt Előszó.

Keves könyv váltott ki akkora érdeklődést és annyi észrevételt mint ez, úgyszólván még megszületése, azaz megjelenése előtt. A *Kulturni radnik* különkiadásában néhány fejezet közlésével már bemutatta a hazai olvasóknak a mű tartalmát, Vanja Sutlić fordításában. Az újvidéki *Savremenost* folyóiratban hamarosan megjelenik egy részlet a második kötet A munka című fejezetéből. A könyvről azonban igen sokat írtak. Annál izgalmasabb elolvasni Lukács legközelebbi tanítványainak és munkatársainak, az ún. „Budapesti filozófiai iskola” (az elnevezés magától Lukácstól származik) legeminensebb képviselőinek *Feljegyzéseit*, vagyis az Ontológiára tett kritikai észrevételeit. Minthogy a *Feljegyzések*, ha nagy vonalakban is, tartalmazza az iskola tagjainak intellektuális életrajzát, felesleges most itt külön is bemutatni őket; nevükkel gyakran lehet találkozni külföldi és hazai folyóiratok lapjain egyaránt; műveiket németre, angolra, franciára, olaszra, japánra és más nyelvekre fordították.

Lukácsról már korán feljegyezték, hogy mindenki számára kellemetlen alkat. A *Történelem és osztálytudatról* tett nyilatkozatai szerint ön-maga számára is kellemetlenné vált; lehetséges, hogy éppen ez a „kellemetlenség” gondolkodói nagyságának jele. A *Feljegyzésekben* Lukács tanítványai, munkatársai az Ontológia alapkategóriáihoz fűződő kritikai észrevételeiket és kételyeiket közlik, amivel egy olyan szituációba nyújtanak háromszoros betekintést, amelyet igen ritkán lehet közelről látni: egy kivételes filozófiai mű születésének folyamatába, a filozófiai továbbgondolás megformálásának folyamatában, vagyis Lukács opuszának születő totalitásába, miközben a filozófus alap gondolatai ellenére is dolgozik a művön és harmadszor a szellemében fiatal aggastyán erőfeszítését láthatjuk, aki versenyfutásban a halállal a történelmi praxist mint Marxnak a „befejezett naturalizmus — befejezett humanizmus” elvét kísérte meg ontológiailag tematizálni. A mű születésének és a tanítványok-munkatársak e folyamatban való részvételének objektív leírása, amellyel hogy forrásértékű tanúskodás, egyfajta vallomás is és kitartás a szeretett és megbecsült tanító pozícióin. Ez a kitartás egészében mentes a „magister dixit” jegyében kialakuló a tanító—tanítvány viszonyból származó represszív erő fenyegető veszélyétől. Ez annál értékesebb, hiszen Lukács néhány alapkategóriájának elleplezett tagadása (annak a realitásnak a kontextusában, hogy filozófiai meggyőződésük miatt a tanítványok nem vehettek részt, nem hordhattak szerepet a társadalmi életben), a tanító segítségével való önigazolást jelentett volna.

A *Feljegyzésekbe* foglalt kritikai észrevételek alapján létrejött filozófiát Lukácstól és Marxtól való alapvető eltávolodásként vitatták el. Nem tartozik ránk, hogy igazságot tegyünk. Ám ez a szöveg — a vallomás funkciójában — lehetőséget nyújt számunkra, hogy Lukács eredeti dilemmái mellett megismerjük Heller Ágneshez, Márkus Györgyhöz, Vajda Mihályhoz és Fehér Ferenchez fűződő kapcsolatát is. Minthogy itt valójában eltérő filozófiai koncepciók viszonylatáról esik szó az olva-

sónak lehetősége van arra is, hogy betekintést nyerjen Lukácsnak az övével szembeállított koncepcióhoz való viszonyulásába is.

Ha Lukács könyve az ontológiáról a lét kérdésére megfogalmazható nagy válaszadás kísérlete, akkor tanítványainak *Feljegyzései* egy másik nagy kérdést nyitnak meg: felszállt-e Minerva baglya rózsza alakjában a jelen keresztjén Lukácsnak, ahogyan felszállott Hegelnek az ész megismerése értelmében? Vajon a történelmi gyakorlat folyamata olyan embert produkál, aki csak az objektív alternatívákra tud válaszolni? Vagy, lehetséges, létezése a létben való új alternatívák megalkotását jelenti?

HOZZÁSZÓLÁS

KÚTRA MÛNNEK

Kupuszinai adalék a hajnali mosdatás kérdéséhez

SILLING ISTVÁN

A magyar és a szláv népek régi lakodalmi szokásainak gazdag tárházát nyitotta ki ismét Jung Károly néprajzkutató *A hajnali mosdatás kérdéséhez* című tanulmányában.* Írásának egyik célja rávilágítani egy népszokás valamikori meglétére és eltűnésének körülményeire, idejére. A rég s manapság lejegyzett adatok segítségével végzett összehasonlítás bebizonyította a szokás meglétét a Monarchia déli részén a szlávokkal együtt élő magyarság körében. Joggal hiányolja azonban a mai ismereteket erről a népszokásról. Dolgozatának végén az ilyen jellegű feltáró munkát sürgeti, hogy néprajztudományunk e területének fehér foltjai is csökkenjenek.

Írásunk e célt szolgálja, s talán nem lesz érdektelen, hiszen egy bácskai falu, Kupuszina szokásanyagából épp az ide vonatkozó részt tárgyalja.

Kupuszina lakosságának eredete pedig, magyar és szlovák telepesek népesítették be e falut 1752-ben, igazolhatja Jung Károly állítását a szokásátadás kölcsönös lehetőségéről. Gyűjtésünk idejében már kipuhatolhatatlan az esetleges adásvetés konkrét esete, de nem is ez a célunk. Csupán adalékot szeretnénk nyújtani a vajdasági néprajzkutatóknak e népszokás itteni meglétéről, elhalásának idejéről.

Természetesen nem a mai kupuszinai lakodalom része a hajnali mosdatás. Adatközlőink nyolcvanon felüli emberek, akik a maguk, a saját lakodalmukra emlékeztek, amelyben még élt a hajnali mosdatás szokása. Az időpontok mutatják majd, hogy Kupuszinán ez a rítus tovább élt – valószínűleg nemcsak Kupuszinán –, mint az eddig ismert lelőhelyeken.

Van egy adatunk, mely szerint mosdattak még a harmincas évek második felében is, de ez csupán kuriózumnak tekinthető, hiszen több adat szól amellett, hogy ekkor már nem mosdatott az újmenyecske. Azonban egy évtizeddel előbb ez a szokás még létezett a kupuszinai lakodalomban.

Valljanak most erről maguk az adatközlők:

„(- Mikor történt a mosdatás?)

- Akkor másnap reggē. Mēntek a kútra, mikor mellikre, akár mellikre, a faluba, utcān, az

* Hfđ, 1982. április, 486-504.

utcán, kint vót a kút az utcán, mer akkor vótak még kutak, sok. Többnyire is mindég a kutak az utcán vótak, ugyé. No, és akkor oda vezették a menyecskét. Mikor házajöttek, akkor a menyecske mosdatott. Hát a kúton csak húzta a vizet, háromszor kihúzott, azt kiöntötte, fére, nem tele vödörre, hát csak húzot valamennyit. És a negyedszer akkor öntötte ezt, amit hazahoztunk.

(– Miben hozta haza?)

– Vödörbe, vödörbe.

(– A kúton táncoltak vagy danoltak?)

– Addig, addig, még a vizet húzta. Addig:

Röggé van hármát,
Fázik a lábom,
Nem fogok itt álnyi,
Vizet énteni,
Lovakat itátnyi.
Röggé van harmat,
Fázik a lábom,
Nem fogok itt álnyi.

Ez vót. És akkor beleöntötte, ezét valami háromszor-négyszer elzenézték, eltáncoták, amég í meghúzta azt a vizet. No, és utánna beöntötte a vödörbe, amennyit hozott házá, amibe mosdatott.

(–Kit mosdatott?)

– Mind, ákik vótak a lakodalomba. Ákik még másnap reggel bdaméntek, azt még mind mosdatta. Mind, mind, mind, sorba, áki ot vót. Csak sorbá.

(–Meg is törölte?)

– Még. A másik törölte. Nem é, hanem egy menyecske, másik menyecske vót, fiatal menyecske. Az térélgetét utánna. Törüközövel. Fehér törükézével.

(– Ezért járt valami?)

– Nem, hát járt valami, mer ázé mindénki adot neki pár dínárt. Az a zivé vót. Kezibe adták.

(– Áz-öregvőfélynek nem volt ebben szerepe?)

– Nem, öregvéfény má másnap akkor nem vót. Nem.

(– A maga lakodalomban volt ilyen?)

– Ez vót az én lakodalombá is.

(– Melyik kúton húzta a vizet?)

– Jaj, én má nem tudom, hogy, nágyutcábú vót valamellikri, de hogy mellikri, má mos nem tudom.

(– Hányban ment maga férjhez?)

– Hányba? Tizenháromba... Ez divat volt még... Hát ez vót még utánám jó idejig. Ez lehetét még ojan hét-nyóc évig.

(– Miért kellett ezt csinálni?)

– Hát mos mé kellett csinányi? Ez ijen szokás vót, egy kis, téb pénz vót a menyasszonynak. Igén... Öregek (mondták), még a régi öregek, eléttink, amik vótak, még azok, azokru az maradt.

(– A menyecske ezt a nászéjszaka után csinálta?)

– Azután, azután, másnap reggel, Igén, igén.

(– Mít táncoltak a kúton?)

– Csárdást is, frisset is, téb féle nóta vót ot mindén féle, még í meghúzta a vizet.

(– A vendégek arcát mosta?)

– Csak á, csak kicsit, egy tányérba, kicsit égypárszó. Vödörbítányérba kivette (a vizet).

(– Szappan nem volt?)

– Nem, sémmi. Csak kicsit bevizezte a kezit, hogy éppen, no. Mindénki adot pénzt neki, ki mennyit akart.

(– Sok pénz volt az?)

– Akkoribá sok pénz vót, akkor ugyé még...

(– Annyit adtak, mint menyasszonytánckor?)

– Kevesebbet, kevesebbet.”

(*Elmondta 6zv. Horváthné Buják Erzsébet, sz6l. 1896-ban.*)

II. „– Tempolombá elméntek másnap regge, hát misére. Ázt szokták úgy, hogy a új menyecske az mindig elmént templomba. Mă, hogy a, a férje mēnt-ē, de a menyecske az elmēnt. Akkor, amikor hazagyittek, a reggeli vót, osz akkó merítették vizet a kúton, osz akkor a bandát mosdatta. Othun.

(– Nem mentek a falu kútjaira?)

– Vót, hogy elméntek, vót, hogy nem.

(– Mibe merítették?)

– Hát vödörbe, ijen istal6vödörbe. Ábbú akkó kézze.

(– Kit mosdattok?)

– Hát mindēgyiket, ázt mindēgyiket, aki még másnap ot vót a menyegzén.

(– Meg is törölte?)

– Hát, ákkor egy másik még mēnt utánná, osz az vót, hát egy ásszony, hát fijatal asszony, fijatal, mă a éregek evvē nem foglalkoztak, a fiataloknak vót az a mestérségik.

(– Mivel törölte?)

– Hát tērikézévē. Vótak, ugyē, mit mondják ojan új tērikézē, akibe vót hogy, mer ot ákoriba még vóták a tērikézék, ezt mind a mi izéjink sziték, takácsok, osz akkó vót ábbá oán piros stráf állú, hogy hát az mutasson valamit. Ojännā.

(– Ezért járt valami?)

– Hát, akkor adtak mégē a menyasszonnak, egy pár fillért, mer akkó még fillérek vóták. Aprót.

(– Hova tették a pénzt?)

– Hát, az a menyecskéjē vót.

(– Hogy adták neki át?)

– Hát hogy, hát odáadták neki, osz ákkó, kezibe... vót neki zsebkendēje, osz ákkó odā í áztát ráktā bele.

(– Miért csinálták ezt?)

– Akkor az vót a divát. Szokás.

(– Az arcukat mosta?)

– Hát, a csak a, bevезette egy kicsit, osz ákkó, isten āldjon.

(– Vöd6rb6l vette a vizet?)

– Á, kezit belemártottā, osz ávvā bekente egy kicsit az arcāt. Vót, amikor hó vót, ákkó még hóvā. H6vā.

(– Volt ennek a szokásnak külön n6tāja?)

– Hát, réggē vān hármāt, fāzik a lábom, de hát én azt mă elfelejtettem.

(– Muzsikáltak is?)

– Hát vót hā, amikor még másnap vót, hogy ot vót a zene, vāgy hogy még réggē elmēnt a zene odā.”

(*Elmondta P6p6 Istvān, sz6l. 1900-ban.*)

III. „– Mikor elmūt az esküvē, utānnā szokták 6sszej6nni a szomszédok, másnap, még a testvérek... és ákkor ot vālahogy párādézni kellene. Hát, hogy hogy mēnnek sz6thozni a faluvāl, mēnnek, a menyásszony kútra vezet iket, menyásszont, a menyecskét vezet, de nem az urā, hālēm egy másik legény vezet a menyecskét kútra. Akkor a kútbul, 6gszēr kiēnti a vizet, ákkó még 6gszēr hūz, mégēn kiēnti a vizet, akkor még 6gszēr, hármādszor mikor hūz, ákkó be6nti a vöd6rbe, úgy kicsit félīg, vagy tēbbet, hogy ne cipējēn az oán sokāt, hogy ez a céc6k tārts6n sokājīg. Akkor bēmēntek a Putri-kútra, mer (odjā mindenki mēnt, de ákkor nem ēre mēntek Sárutcānāk házā, hālēm (véjīg gyittek a Jā(nos) utcān és ki a Csillāg utcān vāgy a Nā, F6utcān kēri, hát 6sz ittāk, amēre mēntek, mer a bort mindēg vitték mágukkāl.

(– Hány kútra kellett menni?)

– 6gyre, 6gyyēn vette a vizet. Mikor haza tērtek, a menyasz, menyecske, még az embērek, ákkor ot 6sszegyittek, ugye, már egy 6gész t6mb vót. No, ákkor fogjā iket a menyecske mosdātni. És utānnā még 6gy másik férfi, az fogjā iket t6rigetni le a mosogattū, férfi, férfi

és annak a férfinak rendszeresen vágy gátyát vágy pendelt ádták, azt a csinovat pendelt, ámit, vágy az a csinovat gátya vót, oán, mind a zsák, no ojan valómi. Ávva jó mögdörgöni köllött neki, hogy pirosodjon, hogy a menyasszonynak az árcvize hasznos. Köllöt így megdérteni, az árcát, és mikor megdérgete, hogy ez végigmént, akkor itták rá megén egy áldomást.

(– De miért hasznos a menyecske vize?)

– Hát mé hasznos a zeregasszonnak a fingja? Ijent tilem nem léhet kérdezni. Még köllét nekije, mos azt mondom még(int), hogy há, kétszer kiöntenie a vizet, hogy hármádszor hűz, akkor is nem tele, védérbe úgy hármád részit. És akkor evvel elmöntenek köri-köri, mind mondom, és akkor othun megmosdatták, akkor ávval a érés vászonnal, ugye!

– Ádd ide, mögdörgölöm, hogy ne légyen rajtad, nyi, a piszok, vágy nem tudom én!

Persze, áttul az érés vászonytul kivörösödött az az arca: No, hogy ha szép vót a menyasszony, vágy hasznos lesz a vize, jó menyecske lesz beille. Ot minden félet montak... És akkor dobáták neki a tényérba, mikor mosdatot.

(– Tányérból mosdatott?)

– Tányérbú vágy vödörbül... ahogy mosdatot, odá dobáták neki pénzt... Megfizettek, ázt, hát ot nem vót akkor még bankó... egy koroná, két koroná, tíz fillér, húsz fillér, öt fillér, egy fillér, ki mennyit dobot bele, annyivá mégelegédet az a menyasszony, az léit annak a tálnak vágy annak az edénynek a fenekire. Mer az kemény pénz vót. Mer ákkó tíz-koronás az akkora érték vót, mit mondják én, mint máma, hát nem mondom, hogy ezer koron, ezer dinár, de ötszáz dinárnak vót az értéke, a tízkoronás.

(– Volt-e valamilyen nóta, amit a kútnál daloltak?)

– Vót, hogyné!

Nácá Kátá, Nácá Kátá, mén a kútrá.

Nem talál á, nem talál a gyalogutrá.

Édesányja mutogátja.

Áz a híres Zsódi Pista csalogatja.

– Mikó mēntek a kútrá. Ákkor még vót tēb, tēb.

Rēggē vān hármát,

Fázik a lábom,

Nem fogok ít áni,

Lovat itatni

– nem tudom ezt. Azt is danolták akkor, mikó mēnt, húztá ki a vizet az a menyecske: Deres a sudárfa, nehéz vizet húzni.

Ismeretlen kislánt nehéz megcsókolni.

Csókolni akartam, nem hájlot a karom,

Ölelni akartam, nem az én galambom.

Ez ijen, népdalnak mondjuk, jobban népdalnak mondjuk, ná akkor még vót ottán, még, még... még dánóták otán, ijen népdal darabokat, de nem az egészet, csak ojan darabot... Nem tudok rágyinni, nyolcvanéves koromra visszamenni hatvanat.

(– Miért kellett a menyecskét a kútra vinni? Van ennek valamilyen jelentősége?)

– Vān. A jelentősége az, hogy az a menyecske, hogy ot nē daridózzának, mā, nē légyenek ot az udvaron, mer ot mosogátrák még pucónák össze, még mindēnt, azok az ásszonyok, akik ot pucónák, ázt á, mer házná vót a lakodalom, ki köllēt a szobát is takarítani másnap, mer a nágyszobábá vót a lakodalom, még ot lē vót nyúzva, az(t) meszeltek még... S ákkor, ugyē, egy kicsit elmēnni a háztú.

(– De amikor hazaértek, akkor miért kellett mosdatni?)

– Hát a pénzér. Hogy mondjám, azé ápró pénzér, ámit ádták, nem vót annak sēmmi, sēmmi hátere, nem tudok az felí, hogy hátere lét vóná. Hát a menyasszony megmosdatot, ákkor kápot. Én ásszonyom is mosdatot, akkor a komá vezette, ember vót, ... vezette a kútrá... Csak ázok az emberek mēntek el, ákire othun nem vót szikség.

(– Hányban nősült maga?)

– 1924. május 12-én.

(– A maga lakodalma után maradt még ez a szokás?)

– Ha jól tudom, nekem vót az utolsó nagy rózsám, és a szokás is ez meghalt, hogy meddig tártot még azt nem tudom, de nem sokáig tártot ez a szokás. Hogy básszá még, hogy tē

rá v agy szor uv a úrrá pár din r ra, ugy e, mer m a  kk o   dinár vót   fé cél, hogy ra vagy t e úrrá szor uv a, úrrá pár din r ra, nem. Akkor  zok   m enyecsk ek is ot szuszogtak avval a id esekkel... Például azt  , nekem a id esebbek mesélték azt, hogy  z e ké m enni k ut ra, mer a lakodalom it történik, és it ki ké puc on i   házat... r endbet enni, és beköltözni, hát ákkor tisztán v ann ak, ákkor ot az udvaron nagyon darid oztak még  gy kicsit és elm ut a lakodalom.”

(*Elmondta Nagyfejű János, szül. 1902-ben.*)

Két adatk ozl onkt ol csupán a reggeli mosdatás szokásához kapcsolódó népdalokat sikerült lejegyezn unk.

- IV. „R egg e v an h arm at,
Fázik   lábom,
Nem fogok itt  lni,
Lov a  tetni,
Kocsit h ajt ani.”

(* nekelte  zv. Antalovicsn  Deák Verona, szül. 1906., megh. 1982*)

- V. „N ac  K att a, N ac  K att a mén   k ut ra.
Nem t al l  , nem t al l   gy alogutr a.
 d es nyj a,  d es nyj a mutog ss a,
 z   h ir s Zsódi Pista csalog ss a.
 d es nyj a,  d es nyj a mutog ss a,
 z   h ir s Zsódi Pista csalog ss a.

Katarin e, Katarin e id e b un a.
N ety e sz tati, n ety e sz tati p esk am p ut a.
Szl atk a m ajk a, szl atk a m ajk a pok az al a,
Sztevan Zsódi, Sztevan Zsódi hodi v al a.
Szl atk a m ajk a, szl atk a m ajk a pok az al a,
Sztevan Zsódi, Sztevan Zsódi hodi v al a.”

(* nekelte  zv. Bazsantikn  Kerh ut Erzsébet, szül. 1917-ben*)

Mint láthattuk, adatközlőnk emlekez eseib ol nem egyformán rajzolódik ki a szokás élete. Ma már ez szinte el sem várható a sok „nem tudom már” korában. De  sszefoglal ask ent elmondhatjuk a k ovetkezoket:

1. A hajnali mosdatás szokásának elterjedtségét immár újabb ponttal szapor ítottuk.

2. A szokás eltilt as nak időpontja, mint Jung Károly idézi hivatalos okiratból, az 1897.  v. N epszok ast azonban máról holnapra megszüntetni nem lehet. Az elhalási folyamat vidékenként eltérő.  gy Kupuszinán is valamivel tovább  lt, s még századunk tízes-húszas éveiben is szerves része volt a lakodalomnak a reggeli mosdatás.

3. A kultúrák egymásra gyakorolt hatását egy dal két nyelven történő előfordulásával még nem lehet bizony ítani. Az itt közölt szláv nyelvű szöveget 1981-ben jegyeztük föl népdalkutatás közben. Szövegéből számunkra kideríthetetlen az eredet, bár adatközlőnk szlováknak tudta. Minden kupuszin ai tudja, hogy őseink együtt  ltek a szlov akkal, az eredeztetés  gy adatközlőnk számára sem jelentett problémát. Ha a magyarok lakodalman ak, amelyben rokon, ismerős szlovákok is vendégeskedtek, ismert, és ez immár bizony ított, dala az említett, miért ne lehetett volna az a falu más nemzetiségű lakosainál is? Vagy fordítva? A kölcsönhatás legszebb példája lehet ez a dalt ored ek.

4. A feledésbe bukó múlt itt felcsillanó emlekfoszlan yaib ol nem értelmezhető ez a szokás gy ontet uen. A pénzszerzési lehetőség kínálkozik legelfogadhatóbb-

nak, ám valószínűleg, mint Jung Károly állítja, más gyökerei vannak e rítusnak. Érdekes mozzanat a kupuszinai anyagnak az a közlés, hogy a menyasszony menyecske vize hasznos. Talán nem túl merész az a feltételezés, hogy ez bizonyos termékenységi hiedelmekkel kapcsolatos adat, hiszen az újasszony-új ember személyéhez más ilyen hiedelem is kapcsolódik. A nászéjszaka cselekmény-mozzanataihoz köthető az ugyanott említett gatyá-pendely előfordulás is, melyek köztudottan a szexualitás gondolatának hordozói a nép körében, például a magyar népdalokban: Az első, férjével töltött éjszaka után a menyecske szimbolizálhatja a termékenységet, a megfogantatást, melynek ősi kultusza közismert. Pogány eredetű szokás rejlene a hajnali mosdatásban? Kockázatos állítás, bár feltevésnek nyilván elfogadható. Néprajztudományunk sok ilyen feltevésből, ezek kikutatásából építi a maga tornyait.

KRITIKAI SZEMLE

AZ INTELLEKTUS KALANDREGÉNYEI

(*Orpheus-kérdések*)*

„Az intellektusnak teljesen mindegy, hogy egy rákosodó vese vagy egy Oscar Wilde-hasonlat van a kezében.” Sz. M.

SZENTKUTHY ÍROI SZEMLÉLETE A PRAE UTÁN

Írónk hatalmas opusa sokat megőrzött a *Prae* eszmeiségéből és írói eljárásaiból, továbbra is a „mindenttagadások és mindennegatívumok paradicsomikertjében” vezetgeti (orránál fogva) olvasóját, de *néhány dologról* a későbbi műveiben teljesen másképp vélekedik.

(Több tény is indokolja, hogy most ismét Szentkuthy Miklóssal foglalkozunk; az egyik az, hogy az *Élet és Irodalom* 1982. április 23-i számában egy B. B. A. szignóval jelölt rövid cikket olvashattunk a párizsi *Magyar Műhely* szerkesztőinek budapesti látogatásáról. Ebből a cikkből azt is megtudjuk, hogy a folyóirat egyik alapítója (Papp Tibor) ez alkalomból a következőket mondta: „... a magyar próza csúcsa és utolérhetetlen teljesítménye Szentkuthy Miklós *Prae*-je...”, azaz a majdnem ötvenéves alkotás mindmáig a nyelvterület [méltatlanul agyonhallgatott] csúcsteljesítményének számít. Dolgozatunk megjelentetésének másik indoka, hogy Szentkuthy Miklós *Breviáriumának* IV. kötete is hamarosan az olvasó elé kerül. S végül, a legalaposabb indok az, hogy írónkkal foglalkozni mindenkor izgalmas és aktuális; hiszen ő irodalmunk kontinuitásában, irodalmi tudatunkban folytonosan jelenlevő és megújuló jelenség.)

Virginia Woolf már 1919-ben azon a véleményen volt a modern prózával kapcsolatban, hogy az írók csupán a konvenciók kényszerítik arra, hogy fabulát eszeljen ki, komédiát vagy tragédiát, szerelmet ábrázoljon, atmoszférát teremtsen, s ezáltal túl tökéletes, és éppenséggel ettől való-

* Részletek egy készülő magyatanulmányból; (egyik fejezete megjelent az *Új Szimposion* 197. számában).

szerűtlen ábrázolást nyújtson. Egy (ábrázolandó) közönséges ember közönséges napja nem konvenciókból tevődik össze, hanem tudatát a benyomások miriádjai bombázzák, és pengeélességgel vésik oda be magukat. Ezek a benyomások más hangsúlyokat követelnek, mint az irodalmi megszokás. Így maga az élet nem lesz sorba rakott színes égők rendje, hanem fényes oreol, áttetsző fátyol, ami tudatunk kezdetétől a végéig beburkol bennünket. Ennek a bemutatása az író feladata. (V. ö. V. W.: *A modern próza*, 165—166. o.) A *Prae*-ben Szentkuthy még az effajta ábrázolási módot alkotta ki, s így regény-konstrukciója szinte eseménytelenné, cselekménytelenné vált. De amennyire hiányzik a *Prae*-ből a *rabelais-i* fordulatosság, olyannyira zsúfoltak a későbbi regények vérbő cselekménnyel, fordulatokkal, izgalmas epizódokkal. A *Breviárium* utolsó kötetéről már nyíltan kimondja, hogy az nem más, mint „kalandregény” persze Szentkuthy-módon, azaz „theo-krimi”. Szerzőnk ars poetica-szerűen vall e szemléletbeli változásról Maupassant-ról írt nagytanulmányában, amikor a farce létjogosultságáról értekezik. (A farce és a haláltánc a fő mozgatórugói a szóban forgó Szentkuthy-regényeknek.) „A reneszánsz és a barokk idők boldogan veszik fel az ólatin komédia fonalát, (...) A népművészet és a nagyművészet nem soká bírja a ványadt-vérszegény, hazugul »eszményítő« maszlagokat.” (*Maupassant*, 145. o.) Írónk szinte *Prae*-ellenes állásfoglalásban igényli az anekdotát, az izgalmas „story”-t! „Sok úgynevezett »újregényt« olvastunk (bőkezűen osztott elméleteikkel együtt); és mégis, az anekdota, a »story«, a Boccaccio-és Bandello-és Cervantes-novellák változatlan jó és nagy hatást tesznek ránk, ergo igényünk is változatlan irántuk.” (*Maupassant*, 146. o.) Írónk így köztés helyzetbe került, egyik oldalon Robbe-Grillet és társainak „szárazsága”, a másikon az angol és olasz mesterek barokk terjedőssége, azaz az Élet Fájának paradoxonába esett: „Az Élet Fája! Az ember kettős ábrándja van benne: falni az almát, arany nyálal, gránát édességgel, de ugyanakkor ez azért erkölcsi is legyen, öröklékévaló, testetlen, természet-főlötti.” (*Vallomás és bábjáték*, 241. o.)

SZENT ORPHEUS BREVIÁRIUMA

A meghatározások, úgy tűnik, sohasem elég tágak, ha Szentkuthy Miklós műveit szeretnénk minősíteni. Tematikus és műfaji határok egyaránt a végtelenbe vesznek a *Szent Orpheus Breviáriuma* esetében, amely a világ össz dolgait kísérli meg katalógusba foglalni. A minden iránt érdeklődő, goethei intellektus önmaga csapdájába esik, mert a teljességre törekvő ábrázolása során újabbnál újabb témák és dolgok jutnak eszébe, enciklopédia módjára egyik tény a másikra utal, úgyhogy a dolgok egymással folytonos láncot alkotnak, aminek gátat nemigen tud szabni semmi.

A világ dolgai közt való bolyongás, amely a filterív hős (és az olvasó)

okulását szolgálja, régi regény-műfajt idéz elébünk; a nevelés-regényt. Marx György a *Breviáriumot* könnyedén a Bildungsroman kategóriájába sorolja, amely a „két modern vezető műfajt, az esszét és az önéletrajzot közös keretben egyesíti”. Ő is elveti az író szellemi rokonságát Joyce-szal és Prousttal, és archetípusként Thomas Mann Krull-regényét hozza fel. (*Die Bekenntnisse des Hochstaplers Felix Krull*)

Nem húzhatunk teljes meggyőződéssel egyenlőségjelet a *Breviárium* és a nevelés-regény kategóriája között mégsem, ugyanis a *Breviárium* nem csupán egy meghaladott, elavult világnézet, egy túlhaladott társadalmi berendezés, egy idejétmúlt erkölcsi rend vagy értékrendszer kíméletlen kritikáját nyújtja az általa felépített vagy sugallt világképpel. Ha a *Breviárium* által közölt ismeretanyag mennyiségét vennénk figyelembe, s úgy állítanánk be a művet, hogy számtalan témáról számtalan részletet tud meg belőle az olvasó, az ismeretterjesztő könyvek szintjére süllyesztenénk. Erről szó sincs, már csak azért sem, mert az író által tálat ismeretanyag sok esetben nem egyezik meg az objektív valósággal. Másodsor, írónk az információk hierarchikus elrendezésére nem ad sokat, tehát az ismeretszerzés didaktikus elveinek sem tesz eleget. Nem ismeretközlés hát a célja, hanem önfeltárás, önkifejezés.

Pomogáts Bélát jó Szentkuthy-ismerőnek, jó Szentkuthy-értőnek tartjuk, ezért nem árt véleményét a *Breviárium* műfaját illetőleg teljes egészében idemásolni: „Az Orpheus végülis nem regény, még szürrealista értelemben sem, hanem valami más. A regény mindig valami szervezett alakzatot jelent, még a modern irodalom formabontó kísérleteiben is. Szentkuthy műve éppen a szervezettséget utasítja el. Ezért legfeljebb azt mondhatjuk róla: *Próza*, amelynek vannak epikus, költői és esztétikus mozzanatai, részletei.”

Előre kell bocsátanunk, hogy Pomogáts véleményét sem fogadhatjuk el, hiszen a *II. Szilveszter második élete* minden mozzanata a mumifikálás testrészenként való előrehaladásához van kötve, ugyanúgy, akár az *Arc és álarc* gondolatai a strassburgi dóm szobraihoz, vagy a *Fekete Reneszánsz* felépítése egy filktív dombormű alakzatát követi stb. A szöveg tehát egyáltalán nem öntörvényűen építkezik, hanem éppenséggel egy jó előre meghatározott vázra épül rá, és költői annak minden parányi porcikáját. A szüntelen előre- és visszaulások, csapongó asszociációk, analógiahalmazások és szerkesztési trükkök nem utasítják el a szerves kompozíciót.

Enciklopédia és frivol történelemszemlélet, empiria és szubjektívizmus egyenrangú ötvözete kapcsolja össze a történelem és művelődés időrendtől megfosztott szeleteit Szentkuthy regényeiben a *Prae* önmegsemmisítő prózájától egészen a *Divertimento* könnyed hangvételéig. „Az 1934-es *Prae*-től kezdve mindmáig az egész világ ábrázolása volt a céloom, az a bizonyos *Catalogus Rerum* (kiemelés tőlem, F. J. J.): legtermészetesebb tehát, hogy a világon található összes szex-változatokat ábrázolni akarom, Múzsákkal, mikroszkóppal, pszichésétefejtéssel, historikummal” — vallja

írónk a *Breviárium* IV. és V. kötetének tervezése közben. (*Summa sex orphica*, in: *Új Symposium* 171/172. 225. o.)

Szinte csillagokig törő szándék rejlik e kijelentésben, hiszen a *Catalogus Rerum*, vagy a *De Rerum Natura*, mint a világ egyetlen lehetséges címe (vö. *Arc és álarc*, 756. o.), nem kevesebbet céloz, mint a természet össz megnyilvánulásait leltárba szedni, összegyűjteni, csoportosítani, átrendezni, rendszerbe állítani. Az ismeretek szerzésére a látható világ kevésbé alkalmas, mert nem tartalmazza a dolgok lényegét olyan esszenciálisan sűrítve, mint a könyvek. Ezért úgy tűnik, „... mintha az egész ember könyvek párosodásából született, könyveken nevelkedett volna, könyvekben laknék és könyveket étkezne...” — mondta írónkrol Hevesi András. Szentkuthy bibliofil hajlama nem merül ki a filológiai búvárkodásban; enciklopédia és harisnyanadrág-reklám egyenrangú forrásként szerepel bibliográfiájában. (Lásd *Summa sex orphica*.) Szinte önálló kis művek az egyes regények tartalommutatói, amelyek frappánsan, frivol kaulauzként átmesélik a regény tartalmát, esetleg még nagyobb zűrzavart keltenek az amúgy is nehéz eligazodásban. *A kanonizált kétségbeesés* 28 oldalas, vagy a *Prae* szerény 19 oldalas tartalommutatója szinte szabad versként is megállná a helyét. Mindehhez hozzájárul még, hogy Szentkuthy a regényeiben többet foglalkozik a drámával, építészettel, képzőművészettel, zenével filozófiával és mitológiával, mint magával a regénnyel, de ezeket az elemeket úgy építi be a szövegbe, hogy egyáltalán nem érezzük, hogy a regény kárára történt volna, sőt ezek által válik a regény regénnyé (*Universale Kunstwerk*).

Az univerzalizásra törekvés tölti ki az író ars poeticáját, egy homogén tudást céloz, amelyben az ismeretek, nem állnak hierarchikus rendben, de mégis ábrázolni tudják a totalitást, hiszen minden dolog jelen van, és egyik dolog elvezet a másikhoz. A mű formája a legtöbb esetben „napló-anarchia”, a módszere pedig „irracionalista asszociáció-tenyésztet”. Az író ön maga ragasztotta etikettjei nemigen hízelgők, de nem is szó nélkül elvetendőek, csupán magyarázatra szorulnak: „A 20. század irodalmi alkotása kifejezi egy-egy életgóc (mondjuk, egy nagy intellektussal és hajszálpontos érzékekkel megvert emberi élet) teljes egységét; naplóját, metafizikáját s a kertő harcából származó téma-jelképeit. Nincs külön „kiadatlan levelezés”, nincs külön „szerző tudományos kísérletei”, nincs külön „költői művei”. (...) kétségtelenül nemesen intellektuális és nemesen művészi vágy olyan művet látni, melyben életünk alapélménye nyerne hiánytalan kifejezést: az egész világ, természet és többi emberek, az egész történelmi múlt, az összes vallási kompenzációs reflexek, a nagy vágyak sémái, az egyéni élet pillanatról pillanatra bukdácsoló adaptáció egyetlenegy egységben — lírai kötöttség, metafizikai ikarusz-örület, hangulathomály és erőltetett dogma mind egyetlen nagy egységben, összefüggéseikben — élet és mű egyéni torzó és egész opus csodálatos házassága, egybeolvadása.” (*Europa Minor*, 654—655. o.) Mindez persze technikán, kom-

pozíció, rendszerezés alapul, mindezt meg kell csinálni, fel kell építeni, s nem is bármi módon. Ha a könyvek és a közvetlen tapasztalat nyújtotta adatok nem elegendők (és sohasem elegendők) a későbbi színezésre, formálásra, tágításra és zsugorításra váró váz elkészítéséhez, írónk nem riad vissza a feladattól, és hamis információkat tár az olvasó szeme elé, hiszen ezek az információk úgyszólván csak ugródeszkaként szolgálnak az író képzelete számára. „Forrásaim a Leopold- és Mozart-beszélgetéseken kívül talán nem mindig hitelesebbek, mint a Schikaneder erősen ellenőrizendő fantáziái” — mondja az öreg oboás a *Divertimento* 7—8. oldalán, s ezzel a két legyet üt egycsapásra: hitelesíti a képtelen információkat (Mozart és apja beszélgetéseit), és kétségbe vonja azoknak az adatoknak a hitelességét, amelyek egyedül ellenőrizhetők a különböző életrajzokban, azaz előre az olvasó tudomására hozza, hogy ne várjon hiteles életrajzot vagy történelmi regényt; Mozart is csak ürügy az író számára, hogy elmondja mondanivalóját.

„Amit most írok, nyilván nem juthatott akkor eszébe a festőnek, de csak azért is ide-glosszázom, és ide-kommentálom...” (*Wittenberg*, 362—363. o.) Az írói önkény fontos momentuma Szentkuthy írásművészetének, hiszen a dolgok szubjektív szemlélete és értelmezése nem is találhatóna jobb kifejezési formát az önkénynél. A *Burgundi krónika* merészen tépelődő szerzője így beszél: „Tekintettel arra, hogy ez a kis kísérleti művem egy testben krónika és vallomás is, fel kell jegyeznem azokat a talán bűnös és henyé, túlságosan frívól és evilági gondolataimat, melyeket ebből a két kurta szóból álló szentencia, hogy ‚Rómába megy’ — bennem felébresztett.” (98—99. o.) Az írói önkény természetesen megnyilvánulása, hogy szeretne témájáról minden létezőt elmondani, minden oldaláról megvilágítani azt, véres kézzel boncolni, aminek műfaji és nyelvi határok nemigen szabnak gátat. Szentkuthy nyelv- és témateremtő intellektusa bátran szárnyal elméletek és törvények felett: „...nem Luther tanulmányt írnánk, nem is Luther-románt s nem naplójegyzeteket (...) — hanem végigkísérnök a Luther-fogalom minden állapotját egy életen keresztül, összes asszociáció-helyzeteiben (...): essay, napló, regény, ima, karikatúra, betűcsoport, politika, könyvtábla és színészi póz ezer hajszálerén keresztül.” (*Európa Minor*, 655. o.)

A Szentkuthy-művek műfaját ő maga is, mások is csak körülírással tudták megoldani. (Egyedül a *Megszabadított Jeruzsálem*ről mondta ki nyílt ironiával — az olvasó becsapására —, hogy a mű az olvasó szempontjából *nem regény*. Legalábbis nem mai átlagregény. (Vö. *Megszabadított Jeruzsálem*, 32—33. o.) A körülírások azonban nem foglalnak konkrétan állást abban a kérdésben, hogy a művek műfaja regény, vagy nem regény. Mi magunk csak a saját véleményünket adhatjuk ebben a kérdésben. Már hangsúlyoztuk, hogy felfedezni véljük a művek szilárd szerkezetét, s úgy látjuk, a már-már féktelen mesélőkedv nem rombolja a

higgadt kompozíció arányait, a fel-felburjánzó idegen elemek pedig nem vesznek olyan irányt, hogy az megkérdőjelezhetné Szentkuthy prózájának regény mivoltát.

FEKETE J. József

A LELKIISMERET FRONTÁTTÖRÉSE

Antonije Isaković: *Tren 2* (Kazivanje Čeperku). Prosveta, Belgrád, 1982

Nem kis várakozás előzte meg a könyv megjelenését, aggodalmak, találgatások. Isaković regénye ugyanis, amint annak időnként hírért vehettük, nem minden nehézség nélkül vált könyvvé. Kéziratának első változatát a kiadó elutasította, ennek eredménye a mostani átdolgozott változat, ez azonban szerencsére nem csonkítást jelent, hanem kiegészítést, a mindenképpen kényesnek számító téma több oldalról történő megvilágítását, összességében tárgyilagossabb megmutatását.

Nem meglepő egyébként a kezdeti aggályoskodás, sőt a könyv megjelenésével szembeni bizonyos ellenállás sem. Figyelembe véve ugyanis, hogy a regény tárgyát a Tájékoztató Iroda emlékezetes határozata utáni helyzetben létrejött, Goli Otok néven ismert büntetőtábor hosszú ideig tabunak számító témája képezi, végső fokon az lett volna furcsa, ha nem kerül sor ilyenféle ellenállásra. Ami azonban érthető, sőt másképp nem is igen képzelhető el, nem bizonyos, hogy indokolt is egyúttal. Isaković műve ugyanis tagadhatatlanul fájó pontokat érint, feltár, leleplez, sőt bizonyos értelemben igazságot szolgáltat, ez azonban semmiképp sem jelenti az akkori jugoszláv álláspont valamiféle átértékelését vagy bírálását, még kevésbé pedig a Jugoszlávia elleni hajsza holmi „rehabilitációját” természetesen. Ezt ugyanis végérvényesen helyére tette már a történelem, lényegében pedig helyére tették maguk az „ellenfelek” is. Következésképpen, hogy annak idején kinek volt igaza, semmiképp sem képezheti már vita tárgyát. Annyira nem, hogy bizvást mondhatjuk: ennyire egyértelműen az igaz oldal ritkán különíthető csak el az igaztalantól a történelemben.

Lévn azonban szó történelemről, s az eseményeket illetőleg történelmi arányokról is, végeredményben az igaz oldalon belüli igazságtalanságok megléte is természetesnek könyvelhető el. Lényegében mindaz tehát, ami abból a tényből veszi eredetét, hogy — amint a könyv utószavát író dr. Đorđe Knežević megfogalmazza — a Tájékoztató Iroda határozatát tárogatókkal szemben annak idején bizonyos „adminisztratív eljárásokra” is sor került, illetve, hogy ezek a személyek „az Adriai-tenger magányos, táborokká alakított szigetein töltötték büntetésüket”. Vagy amint azt maga Isaković mondotta a belgrádi *Književne Novine* 1982. április 8-i számában megjelent interjújában: „Sztálinista módszerekkel számoltunk le

a sztálinizmussal." Ami egyébként ugyancsak természetesnek tűnhet — legalábbis amennyiben a történelem törvényszerűségeit tekintjük „természetesnek”, lényegében mindazt tehát, ami a dolgok mivoltából fakadóan, sok mindennek mondható inkább, csak humánusnak nem. Tekintve, hogy a történelem (vagy a forradalom) „nem majális”, továbbá, hogy egy büntetőtábor sem lehet „léánynevelő intézet” tudvalevőleg.

Ilyenféle nagyon is felelősségelhárító megállapításokkal azonban lehetetlen beérni. Írói becsületességgel, alkotói érzékenységgel megáldottan (vagy megverten) legalábbis semmiképpen sem. Ez ugyanis egyedül a „cinkos hallgatást” jelenthetné csak. Végső fokon a „miért?” kérdésnek fel nem tevését. Sőt a történelem közelképbeni, emberi sorsokra, egyéni tragédiákra történő lebontásáról való lemondást is egyúttal. Eltekintést mindattól, ami Isakovič műve esetében nem is pusztán kérdésfeltevést jelent, hanem választ is egyben.

Még ha ez a válasz, Isakovič sajátos, tisztán irodalmi-elbeszélői eszközeinek köszönhetően, szerencsére nem készen adott, hanem bennünk olvasóinkban áll össze, s kényszerít egynémely megállapítás, konklúzió megételére.

Vagy inkább újabb kérdések feltevésére.

Aligha önkényesen hozva előtérbe a hit fogalmát. Vagy akár a fanatizmus kérdését, amely megnevezést itt, a forradalmi harc szempontjai felől közelítve hozzá, nem kell okvetlenül elmarasztaló értelemben használnunk. Arra gondolva, hogy a forradalmi hit, a világ megváltoztatásának akarása, a fejlődés egy bizonyos szakaszában, illetve a tudat egy meghatározott szintjén, elkerülhetetlenül a vezetésbe, vagy éppen a csálhatatlan vezető egyéniségbe, a „karizmatikus vezérbe” vetett feltétlen bizalomban nyilvánult meg, gyakorlatilag, a cselekvés szintjén pedig a vak engedelmességre való kötelezettség érzésében jutott kifejezésre. Abban tehát, amit a hatékonyság, az ütőképesség érdekében, a forradalom vezetése tudatosan is igyekezett beleoltani a forradalom harcosaiba, tagadhatatlanul létre is hozva bennük egyfajta kételymentes meggyőződést arra vonatkozólag, hogy mit, illetőleg *kit* kell követni. Ami az adott körülmények szempontjából hasznos, sőt nélkülözhetetlen is lehet, mégha vitathatatlanul a személyiség autonómiájának feladását is jelenti annak minden veszedelmével egyetemben. Ez a veszedelem viszont éppen a vizsály, a „kizma” bekövetkeztekor jut kifejezésre, s válik dilemmák okozójává. Olykor már-már „ikonolátriai” szintre redukálódottan állítva választút elé, nemegyszer azonban az internacionalizmus kötelezettségének helytelen értelmezése rejtette a csapdát magában. Amiótt az is nyilvánvalónak tetszik, hogy az egyik vagy másik állásfoglalás nem jelentett okvetlenül vízvonalat a személyes (morális és intellektuális) értékek szempontjából is. Tévedni vagy „megtévedni” tehát nem feltétlenül jelentett a szó etikai értelmében árulást is egyúttal — legalábbis nem akkor, ha ezt a különben is rendkívül nehezen körülhatárolható, sőt feudá-

lis gyökerekből táplálkozó fogalmat önös érdekből fakadó tetteként definiáljuk. Annál inkább eleve ilyennek tetszett azonban a kiátkozásra mondott igen az ellene fellépők szemében, s ebben, Isaković könyvének tanúságtétele szerint, alighanem éppen az árulás mitikus felfogásának, patriarchálisan hagyományos értelmezésének is része lehetett. Főleg a fellépés milyensége, a büntetőtelepen meghonosított bánásmód, az ott alkalmazott átnevelés eszközeinek tekintetében. Túl azon, hogy nevelést vagy átnevelést illetőleg legkevésbé akkor táplálhatunk reményeket, ha a neveltek egyúttal kiszolgáltatottjai is a nevelőknek, mivel a megbélyegzettség így eleve meghatározója is már a nevelői hozzáállásnak, nemegyszer pedig a megalázás vagy a brutalitás apropója is lehet. Így alakul ki a bűvös kör: megbánás és beismerés elvárása az egyik részről, aminek a másik rész, valóságosan elkövetett tettek híján, sok esetben képtelen eleget tenni.

Ezt illetőleg Goli Otok — amint arra tanulmányában (*Književne Novine*, 1982. április 8.) Predrag Palavestra is utal — kétségtelenül a „Gulag” rokona. Úgy képezve egyfajta „antigulagként” a „gulag-jelenség” részét, hogy annak okozata is egyben. Abból fakadóan, hogy azzal a világgal szembeni védekezés egyik eszközeként jött létre, amelynek terméke volt a „gulag-szigetcsoport” is.

Ezért látszik most már esztétikai kérdésként is felvethetőnek, mennyire sorolható Isaković regénye a Szolzsenyicin- vagy Karlo Štajner-féle lágerirodalomba. Függetlenül attól, hogy dokumentumjellegű művel van-e dolgunk, vagy pedig, mint Szolzsenyicin *Első köre* és *Rákélinikája* esetében, „szépirodalmi” alkotásokkal. Amelyekkel kapcsolatban az idézőjelet a két szóban forgó regény „alfikciós” mivolta, megéltéssel azonos fokú hitelessége indokolja mindenekelőtt.

Isaković viszont, a fent nevezett szerzőkkel ellentétben, nem tartozik a „pokoljártak” sorába. Sosem volt Goli Otokon, úgyhogy tárgyát sem közelítheti meg hozzájuk hasonló módon. Nem hagyhatja figyelmen kívül, hogy éppen az ilyenfajta irodalomban, az ide sorolható művekben megmutatott emberi szenvedés és megaláztatás követeli meg irodalmi anyagként leginkább a személyes átéltség hitelesítő pecsétjét, illetve túri meg legkevésbé a „megjátszottságot” — akkor is, ha az alkotónak egyébként meglennének az eszközei kellő intenzitású mimézishez. Itt ugyanis az átéltség hiányának kérdése már-már etikai dilemmát is magában hordozva válik a tárgy másfajta megközelítését illetőleg esztétikai követelménnyé. Akár még Isaković korábbi ábrázolóeszközeihez viszonyítva is. Régebbi, közvetlen élményekből táplálkozó háborús tárgyú írásai, többnyire tragédiába ívelő „partizántörténetei” ugyanis, fogantatásuk folytán, nem igényelték azt a közvetettséget, amely itt a regényanyag demonstrálását, illetve a mű felépítését alapvetően meghatározza. Mindenképpen nyilvánvaló ugyanis, hogy elsősorban tárgyának közvetett megismerése készítette a szerzőt olyan elbeszélő hős megalkotására, aki,

magá sem tartozva az egykori elítéltek sorába, nem személyes élményeiről beszámolva válik a narrátori szerepkör hordozójává. Így lesz érthető csak, hogy az elbeszélő, akinek személyéről annyit tudhatunk meg mindössze, hogy foglalkozását tekintve hajós, és hogy még a telet is egy Szávan veszteglő uszályon tölti, voltaképpen egyfajta felderítői szerepet tölt be, s e minőségben igyekszik az egykori elítéltek sorsával megismerkedni, hogy azután ilyen irányú nyomozásának eredményeiről számoljon be meséi során hallgatójának. Annak a Čeperkónak, aki annyira a mesék „címzettjeként” léteznek csak, hogy azt is hihetnénk róla, mindössze az elbeszélő képzeletének lakója csupán. Úgyhogy a narráció így kétszeresen is közvetetté lesz: egyrészt az elbeszélő találkozásaival ismerkedhetünk meg az egykori elítéltekkel vagy azok hozzátartozóival csupán, hogy azután az ő beszámolóikból értesülhessünk a táborban törtétekről, illetve az odavezető út előzményeiről és okairól, valamint a meghurcoltatás utólagos, többnyire tragikus következményeiről egy-egy megmutatott emberi sors lezárásaképp — úgy, ahogyan azt az elbeszélő végül is továbbmeséli „alvás közben is figyelni tudó” fiktív hallgatójának.

Ilyen keretbe építetten bontakozik ki többek közt Toma alakja, aki pályafutása elején Párizsban a spanyol polgárháborúba igyekvő jugoszláv önkéntesek egyfajta összekötőjeként tevékenykedik, egyben pedig a valk engedelmesség hirdetőjeként is mutatkozik meg, hogy később, a szigetről való szabadulása után, már csak az öngyilkosság jelentsen számára menekülést a magány szorításából, Valjar figurája, aki a testi gyötrelmek elviselésére képes ugyan, de a megalázottság tudata végül is paranoid üldözési mániába kergeti, vagy az októberi forradalom hatására londoni tartózkodása során kommunisztává váló Brana Vršićé, akit végül tulajdon apja, az idős pap is árulónak bélyegezve utasít ki otthonából. Ugyanilyen eszközök révén ismerkedhetünk meg azonban Božo Krljával is, a tengerparti házában visszavonultan élő nyugdíjas nyomozóval, aki — amint az hátrahagyott feljegyzéseiből kiderül — először ugyan leköpi elítélteként szeme elé kerülő egykori harcostársát, titokban azonban pénzzel támogatja annak feleségét, majd őt magát is, ami a bűnüldözői szerepkörbe kerültek drámáját, belső meghasonlottságát érzékelteti itt végeredményben. Voltaképpen pedig az egyoldalúság veszélyétől való szabadulást biztosítja az író számára, annak elkerülését, hogy tárgyát kizárólag az áldozatok felől közelítse meg. Ennek a törekvésnek jegyében iktatódik be a regénybe, ugyancsak Krlja feljegyzéseinek részeként, az az 1921-es kronstadti felkelésre vonatkozó szovjet sajtóanyag, melynek segítségével a szerzőnek végső fokon a sztálinizmus genezisére sikerül rátapintania — akkor is, ha ez a szándék itt némileg talán túlságosan is szembeütően s a könyv hangvételének bizonyos fokú megtörése árán jut kifejezésre. Annál inkább elgondolkoztatónak mondhatók ezeknek a naplójegyzeteknek azok a részei, amelyek fejlődésünk kezdeti, „sztálinista szakaszának” egyes jelenségeit villantják föl, mint amilyen a köte-

lező terménybeszolgáltatással kapcsolatos értékezetek jegyzőkönyvszerű bemutatása, vagy az az ezekhez kapcsolódó félelmetes kép, amelyben az elkobzott, majd étlen-szomjan sorsukra hagyott sertések egymást répik szét; ez a leírás a maga véres szörnyűségével, már-már a szimbólum erejével hat. Ugyanennyire önmagán túlmutató a könyv zárófejezete is, ahol az elbeszélő észrevétlen hallgatóként egy egykori fogoly és egy egykori nyomozó kocsmái beszélgetésének válik fültanújává. Ez az el-elakadó, majd újrakezdődő, „áthallásokban” gazdag és több szólamú párbeszéd olyképpen lesz a regény problematikájának valamiféle összegezése, hogy nem jelenti egyben annak megnyugtató lezárását is — ellenkezőleg, sokkal inkább továbbgondolásra serkentő nyitvahagyását.

Ugyancsak az említett közvetett tárgymegközelítésből ered különben, az elbeszélő „anyaggyűjtő” szerepéből szervesen adódó novellafűzér-jelleg mellett, a könyv sajtósága, helyenként körvonalakat oldó legenda-szerűsége, ami azonban sohasem jelent holmi ködösítést is. Isaković téma-felvetése ugyanis ennél mindenképpen direktebb, amiért is az ábrázoló-eszközök bizonyos homályossága sohasem jelent holmi, a „zöld fény” érdekében alkalmazott többértelműséget, sokkal inkább a mélység érzete fokozásának szolgálatában áll, legkevésbé pedig az „anyag” hitelességet teszi kérdésessé. Amiért is a szóban forgó legendaszerűség funkciója nyilvánvalóan a problematika pusztán látszólagos meghaladottságának hangsúlyozása, úgyhogy Goli Otok világa ennek folytán valahogy úgy elevenedik meg, ahogyan egy számunkra kínos, lelkifurdalást okozó élmény támad fel bennünk, olyan eseménye életünknek, amelyre nem szívesen emlékszünk, tőlünk telhetően igyekszünk is a feledés sötétjébe szorítani, éppen csak képtelennek bizonyulunk rá. E képlet jegyében válik ugyanis az elbeszélő alakja nem csupán az író alteregójává, hanem a társadalmi lelkiismeret egyfajta inkarnációjává is egyúttal, úgy is mondhatnánk, a társadalom önismereti igényének megtestesülésévé. Végső fokon azzá, akinek szavát Čeperko nem bizonyos, hogy hallja — talán mert nem is akarja meghallani. Ebben a minőségben pedig mintha csak azt a magatartást jelképezné, amit a szerző már említett interjújában a „középszer önvédelmeként” határozott meg.

Magas fokú művészi értékei mellett ugyanis Isaković regénye legfőképpen ennek leírása szempontjából tekinthető frontáttrésnek a jugoszláv irodalomban. Társadalmi-történelmi önismeretünk további elmélyülését tekintve, remélhetőleg jelentős mérföldkönek is.

VARGA Zoltán

PILINSZKYRÓL

Radnóti Sándor: A szenvedő misztikus (Misztika és líra összefüggése). Akadémiai Kiadó, 1981.

A misztika és a misztikus líra marxista interpretációját tartjuk kezünkben. Ez a könyv egyben Radnóti Sándor művészetfilozófiai krédóját is tartalmazza, melynek főtétele — olvasatunkban — az, hogy minden igaz mű létezése valóságos vagy virtuális közösséget tételez; a mű formájának az intencionáltságában van a szociológiája is. Egyfajta próba *A szenvedő misztikus*, aminek a szerző marxista módszerrel alapuló esztétikai gondolkodását kiteszi, annak a próbája, hogy képes-e egyáltalán az esztétika megérteni és értelmezni misztika és líra összefüggését. Pontosabban: ezen keresztül, és e tárgy igencsak speciális szakítóprobát jelent, a művészetelméletnek olyan kérdéseit igyekeztek újrazivizgálni, mint a műalkotás újkori és archaikus funkciója közötti különbség, a befogadás és a műtárgy viszonya, stb. Radnóti Sándor könyvének remeklése, az összefüggés kimutatása — az immanens világkép partvidékén maradva, a próbában rejtőző kérdésre a könyv meglete tehát önmagában is igenlő választ ad. E siker ugyanakkor a marxista esztétika hazai és európai reneszánszának, újraértelmezésének korától (1960-as évek vége, 1970-es évek eleje) nem független. A két tanulmányt magába foglaló könyv 1974-ben keletkezett, az egyik (*Misztikus eszme — lírai forma*) a misztika és a költészet viszonyát vizsgálja, a másik (*Pilinszky János lírai költészetéről*) Pilinszky lírájának korszakain keresztül hasznosítja az előző írás tanulságait.

A teória esélyeit próbára tevő két tanulmány együttes megjelenése *esemény* a magyar esztétikában és a marxista teóriában, két okból. Az egyik: szerzője több mint egy évtizede jelentős, magas színvonalú és igen konstruktív dolgozataival, finom műkritikáival köztudottan rangos helyet foglalt el kritikai és szellemi életünkben. A másik ok: mindig eseménynek nevezhető, ha olyan radikális és eredeti kérdésfelvetések, olyan szinten és gondolati gazdagsággal, elemző érzékkel válaszolhatnak meg, mint amilyen az övé. Ez utóbbihoz most csak egyetlen adalék: történeti érzékenysége, mely főleg tipológiateheremtésben működik (kimagaslóan, továbbá abban a ragadásban és megkülönböztető elválasztásban, mellyel egy jelenségről elsősorban azt mondja meg, hogy *mi nem*, nos ez a képesség módszertani következetességgel párosul; tárgyát mindvégig a marxista—hegeli elidegenedélmélet és kultúrkritika felől értelmezi.

A két dolgozat arányos összefűzését maga a gondolatmenet indokolta: ugyanannak a kétféle megközelítéséről van szó. Az első tanulmány megállapításai akkor igazolódnak, akkor érvényesek, ha a másodiknak a gyakorlatában próbára tehető. Minden olyan művészetfilozófiai gondolatmenet, amely a forma kérdéseivel foglalkozik, a művészet konkrét

problémáira *irányul*, kizárólag műelemzések révén, illetve a műalkotás-elmélet gyakorlati alkalmazása révén igazolható. Következésképpen léteznek olyan művészetfilozófiák, amelyek eleve nem tartalmaznak műalkotás-elméletet, és nincs is szükségük ilyenre, nem hiányosak ettől, mert nincs szükségük a fenti feltételre, hiszen nem a műalkotásra, nem a művészet valóságára, hanem a művészet mint össz-objektíváció fogalmára irányuló filozófiai reflexiók. Radnóti könyvének fő sikere szerintünk abban áll, hogy egy műalkotáselméletet *valójában* nem tartalmazó esztétikából (a Lukács Györgyéből) kiindulva filozófiai reflexiójában irányt változtat, figyelmét a művészet valóságára fordítja. Ezért e reflexió valóban érvényes marad a művek elemzése során, sőt, a szerző következetesen a konkrét művészeti szférában *verifikáltatja* saját, immár önálló gondolatmeneteit.

A két tanulmány közül az első tulajdonképpen a másodiknak az elmélete, a második az elsőnek a gyakorlati alkalmazása. Kétségtelenül kauzális a viszony közöttük, ugyanakkor e kapcsolatot mégsem a lineáris szükségyszerűség logikájának ideologikus erőltetése jellemzi, mivel legalább annyira összeköti őket a bizonytalanság, a kaland, az ismeretlen izgalma is. Sikerül-e az, ami elméletileg elővételezett az elsőben, és megfordítva: a másodiknak a megállapításai megóvják vagy megdöntik az elsőben foglalt premisszákat? Ilyen értelemben viszonyuk *koncentrikus* is, egyazon problémakörnek az ismételt, más-más dimenzióban történő repetitív tárgyalását eredményezik. Ez a koncentrikus írás- és gondolkodásmód Radnóti egész munkásságára jellemző. Két különböző szempont-rendszer *együttállásával* van dolgunk. A központi probléma, mely összeköti a két írást, a következő: „Születhet-e művészi forma misztikus eszméből?”, illetve: a misztika feltételezett formátlansága, objektívációnak ellenálló mivolta hogyan válik mégis formaalkotóvá a lírában és elsősorban, sőt talán a zenén kívül egyedül ebben a műfajban?

Az első tanulmány gondolatmenete a közösségi misztikától elkülönülő individuális misztika tárgyalásával indul. Ez egyúttal rávilágít a modern személyiség kialakulásának és szabadságharcának vallásos útjára is. Szűk, keskeny és rendkívül problematikus út ez, mondja a szerző, de legnagyobbjait, a XVI. századi spanyol misztikus szenteket és a XVII. századi német misztikusokat éppen *ugyanaz a küzdelem*, az eldologiasodás és az elidegenedett történelem-logika elleni harc jellemzi és fűti, mint e szabadságharcnak nagy világi alakjait. A misztikusok töretlen objektíváció-ellensége, illetve a társadalmi viszonylatokat és közvetítéseket figyelmen kívül hagyó magatartása *nem elfordulás a világtól*, és nem közönyös neutralizálási törekvés (tehát nem énésség), hanem egyfajta, szociológiai-történeti-immánens logikával is értelmezhető, megfeythető, de *misztikus nyelven felhangzó válasz* e világ szenvedéstörténetére. Méghozzá felfokozott, semmilyen más nyelvvél nem helyettesíthető, szenvedélyes és páratlanul radikális válasz, mely azonban bizonyos értelemben *idegen nyelv*

vü, a többi társadalomkritikai nyelvhez képest. Radnóti könyvének egyik érdeme, hogy tulajdonképpen bevezeti a köztudatba és felfedeztetni a köztudattal ezt a nyelvet, beszédmódot, melynek *fordítását* végzi el. *Mintegy* lefordítja a kultúrkritikai alapzatú esztétikai és általában a világi ideológia-elemzés nyelvére a misztikus szellemiséget. Ez nemcsak komoly tudományos eredmény, hanem ritka érzékenységet feltételező munka is. Kifejtésmódjának technikájához tartoznak a szerves beékelések, a gyakori kitérők is. Így az első tanulmányban olvashatunk fejtegetést Simone Weil misztikájáról mint a modern misztikus magatartás lehetőségéről és érvényes útjáról, továbbá az allegorikus ábrázolásáról, illetve a középkori „esztétikáról”, az allegória sorsáról a modern művészetben, a befogadás-elmélet és a félreértélmélet összefüggéséről, a műkritika feladatairól, valamint az újkori líra műfaji meghatározásáról. Konkrét elemzéseit, Eckhardt mesterről, Jakob Böhméről, Angelus Silesiusról, Keresztes Szent-Jánosról, új s új oldalról világítják meg az elkülönülő misztika eszméjét. Radnóti, mint említettük, szembeállításában és szétválasztásaiban a legkiválóbb. Megkülönböztetései, melyekkel könbefárja, hogy mi *nem* a misztika (pl. az istenkereső, az okkultista, a jógi, a miszticista, itt említendő a kiváló szembeállító összehasonlítás Blake-ről és Novalisról), egyrészt bizonyítják annak a keskeny sávnak a létét, amelyen a lírában megtestesülhet a misztika eszméje, másrészt előre utalnak Püliniszky költészetére. Ebben az értelemben a misztika lírája a „teljes és az eredeti ellentmondásmentesség” vonzásában jön létre. Kitűnők ellenőrző megvilágításai is, mint pl. a rövid Blok-utalás, amely a szkepszist és az íróniát a misztikus kiegészítő, vitkos ellenlábás-testvéreként mutatja fel. A Püliniszky-tanulmányban is találunk kitűnő distinkciókat (pl. Claudel), melyre egészében a dinamikus ciklikus *formaeszmé-elemzés* jellemző. Ebből következik persze, hogy elsősorban az egész Püliniszky-líráról kapunk hiteles és nagyvonalú képet; nekünk hiányzott legalább egyetlen vers végigelemzése. Egyedül ebben éreztük erősebbnek a misztikus eszme megértőjét a misztikus forma elemzőjénél. Talán mondani sem kell, hogy mindehhez hatalmas apparátus társul, amelyet elegánsan, nem hivalkodóan kezel. Rokonszenves vonása a szerzőnek, hogy mindvégig hangsúlyozza kívülállását, illetve másutt állását a tárggyal szemben, ami azt jelenti, hogy a misztika sorsának vizsgálata végső soron magyarázat kíván maradni, hiszen mélyebb megértése, átélése oly azonosulás volna, melyre saját világnézeti önállósága menne rá. Más kérdés, hogy a misztikus magatartásnak különleges státusa van az etikailag érvényes — egyáltalán az immanens ítélet alá vonható — magatartások között; maga Radnóti mondja, hogy az igazi misztika *nem életformát, hanem látásmódot jelent*. Ez a szuverén következetesség, mely olyannyira átjárja a nagy misztikusok szövegeit, és amely *túlmutat az etikán*, komoly erőfeszítést igényel gondolatilag; *kisiklik* — mert több annál? — az etikai ítélet korlátozott érvénye alól. E látásmód azért lehetséges, mert lát valamit-va-

kit, és lát valahonnan, ami-aki illetve ahol túl van már az immanencia nyelv-gondolati határán: másfajta függés és szabadság ez. Etikai érvényessége éppenséggel az etikai kérdéseken való radikális túllendülésében áll, *anélkül*, hogy „meghalladná” vagy figyelmen kívül hagyná azokat. Az *unio mystica* és a *Most örökkévalósága*, a világ felől, csak a „mozdulatlan elkötelezettség” révén minősíthető és érthető, ám a saját valóságában, jelenlétében: maga a telt csend. Hogy Radnóti közel kerüljön a meghallásához, hallatlan érzékenységgel és leleménnyel választott egy, a misztika kínálta határ-médiumot, a lírát, továbbá egy átvértett, nagy misztikus költészetet, a Pilinszkyét. A közelség azonban, és ezt a szerző főmódot következetességgel és bizonyos mértékig a tárgy iránti alázattal hangsúlyozza, legalább annyira távolság, túlpárt, tehát: evillági, fogalmi megértés marad, és ez a természetes.

Úgy véljük, hogy ha mégis van problematikus vagy nyitott kérdése *A szenvedő misztikus* c. könyvnek, akkor ez senkinek sem a szerzővel szembeni többlet-tudásából fakad a misztikáról, hanem magából a tárgyból, a jelenlét megfoghatatlanságából. Itt legfőképpen sejtés, sejtélem lehetséges. A misztikus szövegek különböző olvasata részben a misztika két- és többértelműségére mutat, részben érintetlenül hagyja azt minden ezen értelmezésváltozat hiszen nem műről: hitről van szó. Két pontban foglalhatjuk össze azt, amivel vitatkozunk. Az első Radnóti egyik kifejtetlen, de ismételt gondolata veti föl: mit jelent és miből fakad általában a mítosszal szembeni ellenérzése, illetve a misztikus és a művészi elvi összeegyeztethetetlenségét deklaráló megjegyzése: „Meggyőződésem, hogy a valóban misztikus lírai forma lehetetlen.” Nos, akkor hogyan értelmezzük *egyáltalán* például *Dante lírai mitológiáját*, a *Divina Commediát*, mely közösségi, konszenzuális (tehát az elkülönült előtti) misztika világ-értelmezése: *mitikussá formálva?* A vitathatatlanul misztikus kiindulópont; — a túlvilág látása — az üdvtörténeti fölemelkedés és az individuális megigazulás páratlanul együtt hangzó teleológiáján keresztül közösségi mítosszá változik. Vélekedésünk szerint a keresztény *mitológia* is, mint amilyen a dantei, teremthet nagy lírát.

A másik, fogósabb, általánosabb problémát ez az alaptétel jelenti: „A misztika igazi személytelenje ugyanis nem az ember, hanem az isten” — írja műve elején, és megtámogatandó, két Angolus Silesius-költeményt idéz. Úgy véljük, idézetestől is félreértése ez a misztikus eszmének, a szerző ama másutt állásából fakad. Ha már, teljes joggal s bravúrral, az elkülönülő misztikát a platonizmussal hozza kapcsolatba, akkor annál inkább *fordítva áll* a dolog: a misztika számára, a misztikusnak az egyetlen és igazi személyesség és személyiség: Isten, akihez fölemelkedve — elhagyjuk személyiségünket (ez az *unio mystica*, mely valóban *nem* a jogi depersonalizációja), az elhagyás folyamata azonban maga sem személytelen, e mód misztikusonként tökéletesen eredeti és összehasonlíthatatlan (csak az eszméje és a teleológiája egy és oszthatatlan). Az elha-

gyás, a visszaröpülés folyamata Öhöz teszi lehetővé a misztika líráját, és hatja át a misztikus szövegeket: a lélek sötét éjszakája, a csend, az elszegényedés, a kiüresedés mint kulcsfogalmak, a nagy szenteknek önmaguktól való *eredeti* elszabadulásáról, nem pedig Isten személytelenségéről hoznak hírt. Különbözik éppen emellett szól Radnóti megvilágító értelmezése Pilinszky harmadik korszakáról, mely e kulcsfogalmak nélkül így nem is volna érthető. Egyébként a szeretet-misztika, fogalma szerint, lehetetlenné teszi a *depersonalisatio Dei*-t. A misztikusok legfőbb a *szövegghordozó* elnémulásáról tudósítanak, a dadogásról, az „Igen!” végső, artikulálatlan hangjairól, de ez is inkább a szüntelenül erősödő kommunikáció, a Másik mindennél erősebb válasza, hívása, a párbeszéd földi tagjának fokozatos nemulása közben. A kommunikációnak legfőbb a másikkal való egyesülésben, a másikban való fölerősödése ez. Ha lehet arról beszélni érvényesen egy adott szövegösszefüggésben, hogy Isten igazsága nem micsoda, hanem Kicsoda (Krisztus), akkor a személytelen istenről beszélni különösen a keresztény misztikában lehetetlenség. Ebből következik, hogy Radnótinak az a tétele, mely szerint a misztika ab ovo formátlan: túlfeszített gondolat, mivel a *misztikus látásmód eleve dialogikus*, illetve a dialógus tagolásának azon a határpontján van, amely *valóban* már-már formátlan és közvetíthetlenné teszi nyelvét. Szághat az elnémulás tartományai felé, de ha szabad ezt az értelmesnek gondolt paradoxont használni, akkor *elnémulása maga is párbeszéd formájú*, valakiben, a Másikban szűnik meg a földi hang. Maga az unio mystica: kétszemélyes, tehát erőter, tehát eleve formát rejt magában. Ide tartozik az is, hogy mivel az első tanulmány elején nincs elég világosan, hosszabban kifejtve a szeretet-misztika és a tudás-misztika különbsége, a későbbiekben önkéntelenül fölmerül bennünk, hogy lehetséges-e tudás-misztika egyáltalán, önmagában, szeretet-misztika nélkül vagy helyett? Lehetne-e beszélni a misztika „mennyei episztemológiájáról”? A kérdés azért indokolt (s a mi sejtő válaszuk nemleges), mivel Radnóti egész könyvében később a tudás-misztika felől közelít a misztikához, holott — azt gondoljuk —, ez nem lehet más, mint szeretet-misztika. Nincs kétféle misztika, illetve misztikus individuumonként van ama egyetlen misztika. Ha ugyanis a tudás-misztika felől tárgyaljuk a misztikát, és annak líráját, akkor a „misztikus személy versus személytelen isten” gondolata alapján eljutunk a „megismerő alany versus megismerendő tárgy” filozófiatörténetileg nagy múltú ismeretelméleti-logikai dialektikájához, vagyis pedig ennek teológiatörténeti párhuzamosaihoz (Canterbury Anselm tétele: *fides querens intellectum* — az értelmet kereső hit). Ezzel szemben a misztikus, úgy sejtjük, nem ismeri, nem ismerheti meg Istent, nem keresi hozzá az értelmet, nem is törekszik erre, ezért bizonyos értelemben tagad mindenfajta teológiát és dogmatikát, csupán szereti és közelíti, ha tesszük: *Isten-hermeneutika a módszere*. A közelítés, vagyis a szeretetparancs, sőt az ellenségszeret-parancs pedig a misztikus számára nem

egyszerűen dogma, mint általában a hívők számára, hanem: dogmán túli élet. A könyv vitatható gondolatai tehát a személyes ember—személytelen isten „dogmájából” következnek a szövegben, egyben a tárgyhoz való imponáló és tiszteletreméltó közelség relatív távolságáról is tudósítanak, amennyiben az immanencia felől: *kell és muszáj*, hogy isten személytelenként tételeződjön, már csak azért is, hogy ily módon egyedül váljék lehetővé a misztika érvényes ateista megértése.

Mindezt tehát nyilvánvalóan nem a valódi eseménynek és teljesítménynek kijáró köszönettel és örömmel szemben mondtuk, hanem éppen neki; általa elgondolkodva és inspirálva. Maga is párbeszéd. Hiszen „a mélypont ünnepélyes” legföljebb körülállhatjuk — kívülről vagy belülről —, de el nem dönthetjük, meg nem ítéelhetjük: magunkban. A „cítok” és a „szemek becsukása” (mindkettő a mysztériont jelenti): *valaki igazsága*.

BALASSA Péter

ISMERETBŐVÍTÉS

Sükösd Mihály: *Babilon hercege*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981.

Sükösd Mihály új prózakötete a könyvszerkesztésnek azokat a jegyeit mutatja, amelyek az utóbbi években a magyar irodalomban is ismertek lettek. A kötetlen fikciót ripont követi, a kitalált és a megtörtént események között olykor elmosódik a határ, az idegen szövegrészletek montázsa pedig eredeti műalkotással kiválthatatlan asszociációk elindítására pályázik. Az eszközök sem lepnek meg újdonságukkal, s a módszer sem lenyűgöző, de talán éppen a szerzői törekvés következtében nem az.

Az író ugyanis eddigi gyakorlatát folytatva civilizációnk nem eléggé ismert, háttérbe szorított vagy éppen eltitkolt életjelenségeinek a tudatosítását igyekszik elvégezni. Könyvében meglehetősen sok a vallomásértékű megnyilatkozás, a saját hivatásáról azonban mégis ott árul el legtöbbet, amikor a tudományban elől járó idegeneket tanulmányozó, ismeretek szerzésében és azok népszerűsítésében egyaránt gátlástalan Apáczai Csere János szellemi arcának mozaikcempéit állítja össze. A szerepet már a „falfelirat” címe — *Az értelmiség hivatása, avagy ő az én apám* — is értelmezi. E funkció a *Babilon hercegének* tanúsága szerint a fontosnak vélt társadalmi-erkölcsi összefüggéseknek az ábrázolás általi sejtetése vagy pedig szociografikus-riportszerű feltárása. Sükösd nem bocsátkozik tehát a nyelv és a képzelet kalandjaiba; amit kitalál — akár tapasztalat formájában, akár célzatosságként —, annak is van valóságfedezete.

Ciklusbeosztása meglehetősen talányos. Az *Elbeszélések*, *Falfeliratok* és a *Történetek* ugyanis a műfajjal kapcsolatos elmefuttatásra csábítják az

olvasót; céljuk nyilvánvalóan a valóság-hűség fokára és formájára való figyelmeztetés. A kritikának tudniillik az a dolga, hogy gyanakvó legyen: a dokumentum vagy az idegen szövegegység csupán eredeti szerepének megjegyzésével kerülhet új, a vele rendelkező által előre látott viszonyba. Az „elbeszélés”, valamint a „történes” megkülönböztetése tehát az alkotói invenció mértékét jelzi. Néhol akár ellentmondást is érezhetünk a bevallott tény és a megvalósult eredmény között. *A mélyben* adatszerűen leíró, jegyzőkönyvre emlékeztető formája például inkább hat „történetként” a kitűnő novella benyomását keltő, de dokumentumszintre kategorizált *Hódolat Ingmar Bergmannnak* című szövegénél. Az előbbinél a forrás és a végeredmény között azért sem tűnik jelentősnek a távolság, mert ilyen bűnügyek évente Pannóniában és azon túl tucatjával akadnak, még ha a rendőrségi jelentések nem törekednek is választékos tömörségre; következésképp a szerzőnek szinte felesleges lett volna kitalálni az eseményeket, míg az utóbbinál az eseménykeret valóságossága sem zárta ki a szabadabb alkotói hozzáállást.

A feltárás beállítottsága a műfaj hagyományos kritériumainak leginkább eleget tevő „elbeszélés”-ben, a *Szövegségben* is jelen van; a konfliktusos drámaiságot ugyanis az elemzés oldja fel, még akkor is, ha a reflexiók jelzészzerűek. A megrázkódtatások, a stresszek feltételei, az agyba vésődött emlékek okai, az időnként jelenbe tolatkodó kellemetlen múltélmény hosszmeteszetének boncolása képezi itt az epikumot. De minthogy eleget értelmeznek-magyaráznak a napi kommunikációs eszközök, ezért Sükkösd is többnyire eltekint saját korábbi módszerétől, s inkább tapasztalati közvetlenségre törekszik. Montázsai és kollázsai többnyire paradoxális szembeállítás révén érik el céljukat. Az író abban bízott, hogy a tények („tények”) egymásra villanása kifejezőbb lesz a külsőségekbe bolygó bőbeszédűségnél. Így például *A tudat váltóáramában* az általános, valamint az egyéni kerül egymás közvetlen szomszédságába, azzal a céllal, hogy a két tartomány közötti nagy távolságot is érzékeltesse. Ez az eljárás az író székesziszét nyomatékosítja: a hagyományosan realista („lúkácsista”) megjelenítésmód ugyanis mintha a típusban megteremtendő szintézist kereste volna. Sükkösd azonban tudja, hogy ez önmagából vetített többlet lenne, mely ellenkező a jelenségeket illúziótlanul megfigyelő pártatlanságával. Amit az emberi naivitás vagy jól álcázott sarlatánság egymásért valónak, végső soron tehát antropomorf érdekűnek hisz vagy hitet el, az a jobbik esetben legfeljebb csak a lehetőségét tartalmazza az élet szolgálatának; a valóságban a konkrétumok mélyvizének világa feneketlen és partatlan. Ezért lehet az angolé az utolsó szó (nem pedig a németé) az említett kompozíció egyik szövegegységében: „Miért gondolja, hogy Hegel Phänomenologie-ja egy meseköltemény?” „Azért” (...), mert kellemes és okulnivaló olvasmány, de az égvilágon semmiféle haszna nincs és nem is lesz soha.”

Sajátos ironia, jellegzetes frivolság lappang az ilyen kommentárt nél-

különböző, szembesítő kísérletek mélyén. Sütkösd azt sugallja: azért nem bocsátkozik mélységekbe, mert nincs miért; mert nem érdemes. Megcsinálja például azt a viccet, hogy a három „Károlyt” (Darwin, Dickens és Marxot) szembesíti egymással, méghozzá 1869-ben Londonban, sakkozás keretében. Az írás ideológus-pukkasztó pamfletnek is tekinthető: a három öregúr gondja-baja és gondolatvilága igen nagy távolságra van egymástól, annak ellenére, hogy a tárgyilagosság a tényszerű vagy csupán feltételezhető rokonszenvet sem hallgatja el. Az allúzió ennek ellenére félreérthetetlen: az erkölcsi idealizmus, valamint a természet- és a társadalomtudomány vitája alkotja tulajdonképpen korunk szellemi lényegét.

Ennek ébren tartása, jelzése Sütkösd Mihály prózájának ars poeticából következő feladata.

VAJDA Gábor

K É P Z Ő M Ű V É S Z E T

INNOVÁCIÓK A HETVENES ÉVEK HORVÁT MŰVÉSZELETÉBEN

A felszabadulás utáni művészet legérdekfeszítőbb, legradikálisabb változásaira a hetvenes években került sor. Ez idő tájt ugyanis a hazai közeg is egyre inkább magába szívta a nemzetközi relációkon kisarjadt újító eszmék legjavát, a hetvenes évek közepe táján pedig már szinte vonalba került az országhatárokon túli eseményekkel. Ezért aztán nem is tűnik véletlennek, hogy a zágrábi Modern Művészetek Galériája nagyméretű reprezentatív kiállítás keretében tért vissza a tegnap jelentősebb művészeti eseményeire, hiszen a jugoszláv — ezzel pedig a horvát — művészet korszaknyitó történései éppen a hatvanas évek végére és a hetvenes évekre esnek. Ezt a viszonylag rövid időszakot korábban nem tapasztalt mozgalmasság, újítássorozat jellemzi. Közülük is a műtárgy anyagtalantítását, a műfajok összemosódását, a kiállítói intézmények demisztifikálását, az alkotó státusának minőségi átalakulását, a korlátlan anyagkezelést s a művészet mint magánvaló megkérdőjelezését, fogalmi tágítását kell kiemelni. A hetvenes évek művészetét ugyanazok a törekvések jellemzik világszerte; a helyi, törzsökös értékeket az összemeri, kozmopolitika alkotói kísérletek kényszerítik visszavonulásra. A művészeti folyamatok a társadalmi-politikai események szintjére emelkednek: nincsenek elszigetelt jelenségek, az életbevágó kérdések világproblémává nőnek, egy-egy ország, szűkebb közösség tragédiája világtragédiává, világfájdalomná nő.

Talán a horvát főváros földrajzi helyzetével magyarázható, hogy a friss alkotói gondolatok és ötletek valamivel előbb találhatnak benne meg-

értésre, mint mondjuk Belgrádban vagy bármely nagyvárosban, hiszen a hatvanas évek elején jelentkező Gorgona nevű csoportosulás, majd az őt követő Nove tendencije nevű neokonstruktivista mozgalom a szocialista realizmus szemantikusan dogmatizmusával leszámolva mintegy előkészíti a talajt a radikális változások előtt.

A Gorgona művészete alapja és egyben szerves része is a következő évtized alkotói folyamatainak. Ennek a művészeti társulásnak a tagjai — Dimitrije Bašičević-Mangelos, Manijan Jevšovar, Julije Knifer, Ivan Kozarić, Matko Meštrović, Radoslav Putar és Đuro Seder — ismerik fel elsőként a művész fokozódó társadalmi angazsáltságának jelentőségét, az új médiumok termékenyítő hatását és a műalkotás fogalmi átminősítésének forradalmi erejét. Gyakorlatuk nyomán az utánuk jövő nemzedék már nem kénytelen mindent előlről kezdeni. A Gorgona működéséhez fűződik a klasszikus festmény nyelvi szövetének a feldarabolása is. A korai konceptualizmus eszméi a csoport által időnként megjelentetett *Gorgona* című ellenfolyóiratban látnak napvilágot. Hogy általános alkotói intencióik mennyire az európai események párhuzamán haladnak, bizonyítja, hogy csupán anyagi okok közrejátszása folytán maradtak el azok a *Gorgona*-kiadványok, amelyek (külön-külön Manzoni, Munari és Duchamp javaslatait kellett volna hogy tartalmazzák. Ezt tanúsítja az az intenzív levelezés, amelyet jelenleg Josip Vaništa dokumentációjában lehet megtalálni.

Bár a Gorgona tagjai jobbára elismert alkotók és elméleti szakemberek voltak, mégis szűkségét érezték a hivatalos kereteken kívüli együttes munkának, miáltal művészetünk első olyan szabad alternatív társulását hozták létre, amely időálló prototípusa lett a később országszerte felbukkant művészeti csoportosulásoknak is.

A hatvanas évek közepére rátelepedő szélcsendet követően kezd kibontakozni a neokonstruktivista törekvéseket képviselő Nove tendencije mozgalma, melyet a Modern Művészetek Galériája karol fel. Anyagi támogatásának köszönhető, hogy hamarosan a kétévenként megrendezendő nemzetközi tanácskozásai — ha csak rövid időre is — maguk köré gyűjtik az európai művészet számos tekintélyét. A mindinkább elméleti kérdések felé forduló Nove tendencije *BIT International* néven időszakos folyóiratot jelentet meg, melynek tematikus számai az információelmélet, a tévé, a konkrét vizuális költészet, a komputerművészet stb. témáit dolgozzák fel. (Talán ezen a helyen kell korrigálni Szabolcsi Miklósnak *A neoavantgarde* című szöveggyűjteményben közzétett téves értékelését, miszerint a *BIT International* „a gépi költészet egyik műhelye”, hiszen kísérleti költészeti számában a folyóirat a gépi lírát csupán fragmentárisan, ágazati értelemben fogta át, míg a komputerművészetet tárgyaló kiadványában is inkább a grafikán, mintsem a költészetben van a hangsúly.)

1967-től az Egyetemista Központ Galériája, 1969-től pedig vele párhuzamosan a Modern Művészetek Galériája válik az új művészeti gya-

korlat igencsak aktív képviselőinek munkaterévé. Míg az utóbbi az új művészeti gyakorlat legkiemelkedőbb jugoszláv képviselőinek egyéni és csoportos tárlatait igyekszik rendszeresíteni, az Egyetemista Központ kiállítótere a legszabadabb alternatív alkotói elképzeléseknek vállalkozó támogatójává. 1975-től ezt a szerepet a legifjabb alkotói nemzedék bemutatásával a Galerija Nova veszi át. Az Egyetemista Központ keretében 1976-ban megnyílt Multimediális Kutatóközpont pedig azt a hírnevet lesz hívatott visszahódítani, amely valamikor ennek az intézménynek a galériájához fűződött. Szinte nincs olyan — meghatározott eredményeket felmutató — alkotói csoportosulás vagy akár egyén az országban, akiknek e négy fórum közül valamelyik ne nyújtott volna bemutatkozási, afirmációs lehetőséget. Elgondolkodtató azonban, hogy Zágrábban kívül a nagyobb horvát városokban — Splitben, Rijekán vagy Eszéken — nem jelentkeztek hasonló művészeti törekvések, valahogy minden egy központ köré tömörült. A hetvenes évek horvát művészetében tehát a központ és a vidék viszonyában egészen más a helyzet, mint például Szlovéniában (Ljubljana—Kranj) vagy akár Vajdaságban (Újvidék—Szabadka).

A hetvenes évek művészeti újításainak nagy része természetesen nem a hagyományos kiállítóterekhez, zárt formákhoz fűződik. Az újonnan fel lépő nemzedék egyik vezérmotívuma éppen az volt, hogy a művészetet ki kell vinni az utcára, a terekre, az emberek közé, a valódi életterbe. A művészet ilyen úton történő demokratizációjának fellelegvárává éppen a horvát főváros, Zágráb vált, ahol több, egymás után kirajzott csoportosulás lett az urbánus művészet népszerűsítőjévé. Boris Bučan és Josip Stošić 1969-ben megvalósított városi ambientusától 1975-ig többé-kevésbé folyamatos intenzitással folyik e téren a munka. Az alkotók új, művészetileg kiaknázatlan ipari anyagokkal interveniálnak a városi környezetben: Bučan színesre festi az óváros épületeinek több kéményét, Sanja Iveković világító neoncsövekkel vidítja fel a szürke utcácskákat, mások színesre festett műanyag gömböket és hengereket helyeznek a forgalmasabb helyekre. A térintervenciók egyik, a többiétől már jóval radikálisabb és eszmeibb esetét képezi Goran Trbuljak műve, melyet a karlovaci parkban felirat formájában helyezett el: „Az én szobrom a parkban van elrejtve.” A kihívó és kutatásra serkentő mondat paradoxona, hogy az állításnak nem volt igazságfedezete, a szerző csupán a járókelőket kívánta aktivizálni.

1971 folyamán újabb sor urbánus intervencióra kerül sor Zágrábban. Braco Dimitrijević ekkor realizálja először később nemzetközi relációkon is érvényesített alkotói ötletét, a Véletlen járókelőt; Bučan járdát fest, Trbuljak pedig azt kéri, hogy zárják le a város meghatározott negyedeit és tegyék bennük lehetővé a szabad művészeti beavatkozást. Dimitrijević és Trbuljak javaslatai már ekkor túlmutatnak az urbánus térintervencióknak azon a „képzőművészeti”, hagyományosnak mondható koncepcióján, amelyek az elviselhetetlenné, embertelenné laposodó környezetek

egyszerű piktorális kiegészítését, feléléskítését szorgalmazzák, de ezen túlmenően híján vannak bármilyen eszmei többletnek.

Nem is csoda, hiszen Dimitrijević és Trbuljak mögött ekkor már jelentős urbánus ténykedés áll, az 1969-ben kettejük által megalakított Penzioner Tihomir Simčić csoport működése ugyanis éppen az utcai környezethez kötődik, s a műtárgy értékét a szerzői hitelesség viszonylatában vizsgálja. 1969-ben négy akciót hajtanak végre ezen a néven. Ezeknek egyike volt *A véletlen szobor*, amikor egy átjáró ajtajánál Trbuljak agyagtömböt tartott az ajtókilincs alá, az arra tartó Tihomir Simčić zágrábi nyugdíjas pedig az ajtót nyitva lenyomta a kilincset, amelynek túlfoldali szárnya nyomot hagyott az alá helyezett agyagban. Trbuljak ekkor megkérte Simčićet, hogy vállalja az így létrejött szobor szerzőségét. A véletlen járókelő eleget tett a kérésnek, s egyben jóváhagyását adta, hogy elő- és utónevét a két alkotó ezentúl művészeti célokra használhatja fel. Dimitrijević és Trbuljak ezt követően még számos ehhez hasonló akciót vitt végbe Tihomir Simčić nyugdíjas csoport néven. Városi környezetben lejártsódott akcióik lényege, hogy kivétel nélkül a műalkotás eredetének a galériától független kontextusa mentén haladnak, továbbá a művész egyéniségének és azonosságának kérdését, a mű értékrendszerét vizsgálják. Az így kapott következtetések eredményeként könyvelhető el Trbuljak következő kijelentése is: „Az a tény, hogy valakinek lehetővé tették hogy kiállítson, fontosabb annál, ami majd a kiállításon kerül bemutatásra.”

Trbuljak későbbi tevékenysége szintén a művészi státus problémáit elemzi, vagyis azt, hogy mitől lesz valamiből műalkotás s mitől lesz valaki művésszé. Ezt kutatva 1972-ben referendum elé viszi tulajdon művészi identitását: ötszáz kérdőívet oszt ki a horvát főváros utcáin, s arra kéri a járókelőket, a referendum résztvevőit, hogy válaszoljanak a feltett kérdésre, vajon a számukra ismeretlen személy — Trbuljak, a cédulák osztogatója — művész-e vagy sem. A megkérdezettek közül 259-en azt a választ adták, hogy a művészről és műveiről korábban nem hallottak, s ezzel közvetetten elismerték a referendumot végző személy művészi státusát. Akciójával a szerző azoknak a kritikai értékmérőknek a viszonylagosságát parafrázálta, amelyek meghatározzák, ki tekinthető művésznek és mi tekinthető műalkotásnak. Ezek után Trbuljak megállapítja, hogy „művésszé az válhat, akinek azt mások lehetővé teszik”. Ez irányú következtetéseit fejlesztve tovább még ugyanabban az évben Párizsban végrehajtja *Névtelen művész* — Goran Trbuljak című ankétját, melynek során az ismertebb galériáknak megvételre ajánl fel műveket, előbb névtelenül, majd két év múlva teljes néven, s ezt követően a válaszokból kikövetkeztethető álláspontokat összegezi. Az ankét arra mutat rá, hogy a (az ismert) művész neve döntően befolyásolja az általa szignált alkotás társadalmi és piaci értékét.

Braco Dimitrijević tevékenységének kiindulópontját szintén a Penzioner Tihomir Simčić csoport kutatásaiban kell keresnünk, hiszen ott jelentke-

zett elsőként a Véletlen járókelő ötlete, melynek továbbfejlesztésére Dimitrijević majd egy évtizedet szentelt más munkáival párhuzamosan. A Véletlen járókelőt 1971-ben realizálta Zágrábban, ezt követően 1972-ben Londonban, 1974-ben pedig Torinóban. Általában óriási méretűre nagyította a véletlen járókelők portréit, melyeket alkalomadtán a városok főterein tett közszemlére, később pedig szobrot és emléktáblát lepezett le, utcát avatott tiszteletükre. Londonban David Harpernek, Torinóban Alberto Vierinek emeltetett mellszobrot. Más alkalommal fogadást vagy ebédet adott a véletlen járókelő tiszteletére. Dimitrijević konceptusa az avatás szertartását parafrázálva azoknak a kritériumoknak a viszonylagosságát elemzi, melyeken kultúránk értékrendszere nyugszik. Ismeretlen személyeket emel ki a tömegeből, s piedesztálra emeli őket azoknak a mércéknek az alapján, melyeknek hitelességét ismert személyek esetében általában nem teszük kérdéssé. Dimitrijević ezzel egy egész értékmechanizmus hitelességét vonja kérdőre, s viszonylagossá teszi azt a lehetőséget, hogy egy személy, egy tárgy vagy egy időpont megfelelő pillanatban történelmi, kulturális vagy anyagi értéké minősülhet.

Trbuljak és Dimitrijević markáns egyéniségei mellett a hetvenes évek horvát művészetére számos más alkotói javaslat is újító hatással volt. Ezeknek a kezdeményezéseknek az értékét persze cseppet sem csökkenti az a tény, hogy nem vívtak ki maguknak nemzetközi elismerést, hiszen sokan tudatosan kerültek ezt a lehetőséget, s az alternatív, föld alatti tevékenység látszatra elviselhetlenebb formái mellett tartottak ki.

A nemzetközi művészeti munkázkodás kevésbé reprezentatív formáját választotta Ida Biard. Nevéhez fűződik az úgynevezett *French Window* (Francia ablak) és a *Galerie des Locataires* (Lakók galériája) létrehozása, melyek nem voltak hagyományos értelemben vett galériák, ellenkezőleg, éppen a burzsoá kiállítói intézmények gyakorlatával fordultak szembe. A Lakók Galériája például jobbára fiatal, kezdő alkotók munkáit mutatta be. Biard újsághirdetéseket tett közzé és meghívókat küldött szét, s a nevére poste restante Milánóba, Düsseldorfba, Párizsba, Zágrábban, New Yorkba stb. beérkezett küldeményeket lakásának ablakában, az utcán, üzletekben, bankokban, metróállomásokon, postaépületekben állította ki. Volt eset, hogy a befutott anyag diadokumentációját a játékfilmek kezdete előtt, hivatalos filmszínházakban (pl. a zágrábi Balkan moziban) levetítette, vagy az alkotásokat utcai kirakatokban tette közszemlére. A városi környezetben végzett akciói utóbb diverziós jelleget öltöttek: a Meght Galériában például Adami olasz művész tárlatának megnyitóján Biard a francia Cadere munkát mutatta be az egybegyűléknek. Biard ezekben az alternatív kiállítói, illetve közlési formákban főként a piac, az alkotás árújellege ellen küzdött. Végül is a pénz győzött, s a Lakók Galériája elvesztette híveinek többségét. 1976-ban Biard sztrájk útján hozta nyilvánosságra, hogy igyekezetének többé semmi értelme, a maguk nemében egyedülálló galériák megszűnnek létezni.

Az 1972-ben megalakult és csupán két évig fennálló TOK csoport az urbanus művészetnek egy, az eszteticista intervencionisták felfogásával ellentétes irányzata mellett szállt síkra. A sivár városi környezetet nem színes műalkotásokkal kívánta felüdíteni, a valóság hiányosságait nem akarta falfestményekkel eltakarni. A TOK csoport a másik véglet mentén haladt; a fogyatékoságok és hiányosságok kiemelésével kívánt hatni az emberek környezeti kultúrájának a tudatára. Fegyverülk sok esetben az irónia volt. Az általuk kiadott „Üdvözet Zágrárból” feliratú képeslapra a város ökológiai szempontból legveszélyeztetettebb részének fényképét iktatták, a Na—Ma áruházban autógumikat görgettek végig, a köztereken átlátszó műanyag szemeteskosarakat állítottak fel.

A felsorolt egyének és csoportok mellett még vagy két tucat olyan szerzőt lehetne megemlíteni, kiknek munkássága valami módon rányomta bélyegét a hetvenes évekre. A metaszemiotikai irányzat képviselői közül nem hagyható említés nélkül a Gorgona nemzedékéhez tartozó Josip Stošić neve: személyében a zágrábi vizuális költők legrangosabb egyéniségét tisztelhetjük. Az időszzerű politikai és kulturális jelenségek szemiotikai értelmezésén fáradozott Vladimir Gudac, továbbá a formatervező Boris Bučan, aki világszerte ismert cégek és társaságok védjegyeinek képi elferdítésével adott új tartalmat a kérdéses jelképeknek. A politikai és művelődési események funkcionálásában lehetséges hibák, rövidzáratok vizsgálhatását vizsgálta Gorki Žuvela 1976-os önálló tárlata, melynek legérdekesebb darabjai közé sorolható a Chilei Kommunista Pártnak a CIA nevére Santiago Chilébe címzett levél, valamint Kissinger „A Nobel-díjas” felirattal ellátott arcképe.

A multimediális kísérletekben Ladislav Galeta jutott legmesszebb. Környezetünkben ő alkalmazott először több vászonra való egyidejű vetítést, álló képeket vont össze mozgó képekkel. Jelentős eredményeket mutatott fel a xerox, a fotó, a film és a video művészeti alkalmazásában, e médiumok nyelvzetének szintetizálásában. Az új művészeti gyakorlat pályájának bizonyos szakaszához kötődik a hazai alternatív filmzés úttörőjének, Tomislav Gotovacnak a hetvenes évek végén realizált néhány urbanus akciója is. Ilyen volt a Zágráb, szereitek című is, melynek folyamán a pucér Gotovac a város legforgalmasabb utcájára vonult, és ott hasra ereszkedve többször megcsókolta az aszfaltot. Mivel művészetének jelentős része a kísérleti filmzés szféráját érinti, munkásságát egyik következő alkalommal fogom tárgyalni. A videoművészet, a performance, illetve a videoperformance műfajában főként Dimitrijević, Tribuljak, Dalibor Martinis és Sanja Iveković jeleskedett a már említett Galeta tisztán nyelvi próbálkozásai mellett. Iveković szinte állandósuló témájává a tömegkommunikációs eszközök érdekkörében identitását kereső nő helyzete válik. Feminista felhangokkal kidolgozott videofelvételein a reklám erősödő hatásának és a női egyéniség független formálódási igényének az ütközéspontjait igyekszik kidomborítani. Művei a korszerű felfogású nő-

nek a mai társadalomban vívott mindennapi küzdelmét, a bevett rítusok elleni lázadását aktualizálja.

Az 1975 utáni időszak aktivitását a fiatalabb nemzedék tagjainak kezdeményezései jellemzik. Nem fűzték őket szorosra közös eszmék és célok, szabálytalan csoportjukat csak a gyorsabb érvényesülés érdekében alapították meg. A *Hat szerző csoportja* jellegzetesen esztétikaellenes álláspontot képvisel, munkáik piszkosak, szakadozottak, egyszerűen hanyagok. A legegyszerűbb eszközökkel és anyagokkal bánnak: fotóval, papírral és ironnal; műveik prezentálásában is van valami szándékosan amatőr beütés. Szövegeiket a padlón állítják ki, vagy a legköznapibb módon erősítik őket a falra, de számos művük az utcán születik a közönség bevonásával. Nem tekinthetők a hagyományos intervencionisták követőinek, munkáik megfelelő lingvisztikai és értelmi síkon mozognak, gondolkodásra serkentenek, részvételt igényelnek.

A *Hat szerző csoportjának* opusa egészében véve szociális indítékú, a jugoszláv művészetben belül pedig kifejezetten szubverzív irányvételű; erős kritikai éllel veti el még az új művészeti gyakorlat eredményeinek nagy hányadát is. Anyagválasztéka szándékosan szegényes, de ennek ellenére is alkotásaikat mély gondolatosság és filozófiai tartalom hozza közös nevezőre.

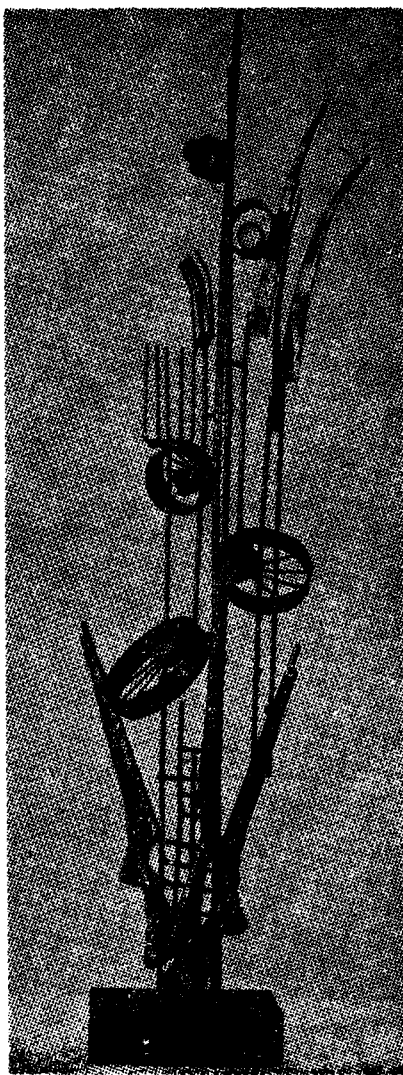
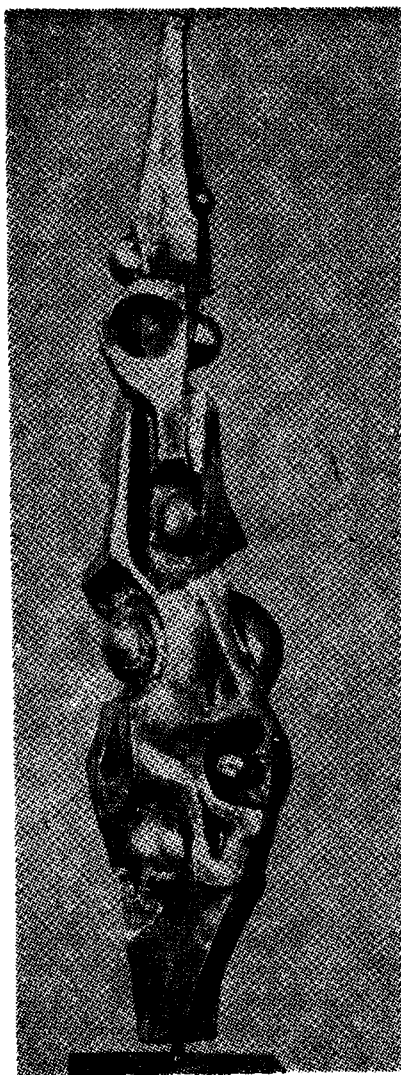
A primér és elementáris festészet, valamint a transzavantgarde festészet fellendülő hullámára ezúttal nincs módomban kitérni, mivel időben túl közeli, fejlődésük ebben a pillanatban előreláthatatlan. Nem hagyhatom azonban említés nélkül, hogy a zágrábi Modern Művészetek Galériája volt az, amely a jugoszláviai új művészeti gyakorlat első, immár történeti pályaszakaszának aprólékos bemutatására és felmérésére vállalkozott. A jelentős anyagi befektetést felemésztő vállalkozás logikus folytatásaként került sor a szűkebb horvát környezetben történt jelentősebb események összefoglalására. Várható, hogy a belgrádi Modern Művészetek Múzeuma hasonló körülményekkel végzi majd el a hetvenes évek szerb művészetében tapasztalt innovációk összegezését, melyet a mostani zágrábi anyag cseretárlataként visznek majd a horvát közönség elé.

SZOMBATHY Bálint

SZABADKAI KIÁLLÍTÁSOK

Nedeljko Gvozdrenović akadémikus első ízben állított ki önállóan Szabadkán. Tízegy-néhány művét bocsátotta a Franzer Galéria rendelkezésére. A lehetőséget adva a szabadkai művészetkedvelőknek, hogy megismerkedjenek alkotói tevékenységének egy kis részével. Ezen a kiállításon is kiderült, hogy Gvozdrenović nem a külsőségek művésze.

Festőnk kiállításán 1929-ben jelentkezett először három évvel később

Kalmár Ferenc munkái

pedig már helyet kapott a jugoszláv modern művészet brüsszeli szemléjén is. Ivan Tabaković-tyal együtt 1934-ben rendezett kiállítást Belgrádban, de ezt követően két és fél évtizedig, egészen 1961-ig önálló tárlata nem volt. Időközben művei csoportos tárlatokon mégis bejárták a világot: Velencei Biennálé, Tokió, Moszkva, Oslo, Marseille, Kairó, Budapest — hogy csak néhányat említsünk a jelentősebbek közül. Leggyakrabban azonban a belgrádi akadémia közönségének mutatta meg egy-egy újabb alkotását, de festményei fel-fel tűntek Zrenjanin, Čačak, Niš Ujvidék, Bácsstopolya és Zombor tárlatain is. Ez utóbbi városban 1945-ben Pavle Beljanski nagy műgonddal válogatott gyűjteményében is szerepelt Gvozdenović-kép. Zomborban a Képzőművészeti Ősz elnevezésű rendezvényen azóta is jelen vannak e festő művei. Szabadkán legutóbb 1963-ban a háború utáni szerb művészet kiállításán láttuk képeit.

Todoš Manojlović kritikus és költő, — aki a valamikori Beckserek által kötődött a vajdasági síksághoz és régi városi múltjához — 1934-ben ezt látta Gvozdenović képein: „Gyöngyházfényű, arany csillogású, anyagiatlan; mint a kifakult értékes régi gobelének.”

Gvozdenović képein a már eltűnt vajdasági városi szobák, és azoknak bársonyos csendje, a vastag szőnyegek, a régi ezüstök csillogása, az évtizedeken át gondozott és őrzött csipkék fehérsége, a régi képek, a megszáradt virágok jelennek meg, egyszóval a vastag falakkal körülvett egyfajta hamis biztonság dominál. Mintha nem is kívánna tudomást venni az élet fergetegéről.

Nem összehasonlítani, csak emlékeztetni szeretnék a Manojlović előtti évekre s arra emlékeztetni, hogyan értek be a színek hogyan változott a képek felépítése és tisztult a forma Gvozdenovićnál. A cizelláltság szakmai fogásai iránti hosszú kutatásai jártak eredménnyel: letisztult, költői, intim, humanus hangja a „Belgrádi iskola” kiemelkedő tagjává teszi.

Menekülést jelez ez a művészet? Nem.

A szemlélődés, az emelkedés ereje sugárzik képeiből. Következétesen csökkenti a tárgyiasság jelentőségét, annak érdekében, hogy a poétikus intimitást, és ennek tartós reallitását fejezze ki. Gvozdenović professzornak sikerül fél évszázadon keresztül ellenállnia a művészetben jelentkező efemer, tematikus és teatrális törekvéseknek.

Végezetül egy kis összehasonlítás. 1930-ban Sreten Stojanović a fiatal Gvozdenović második kiállítása kapcsán megállapította, hogy a képek „kétségbeejtő keretekben” vannak. Fél évszázaddal később Franzer István mester munkája nyomán túlzás nélkül mondhatjuk: Gvozdenović képei kitűnő keretekben vannak!

Szabadkai képzőművészeti sétánk során még egy Franzer Galéria-beli kiállításra kell fölhívni a figyelmet.

A *Magyar gyermekirodalom élő fája* című (Forum Könyvkiadó, 1981) antológia képanyagának szerzője, Maurits Ferenc a kötet illusztrációit

Maurits Ferenc szövegillusztrációja

mutatta be a közönségnek úgy, hogy következetesen ragaszkodott a keret egy meghatározott formájához, a körhöz. Franzer mester eleget tett ennek a kívánságnak. Persze nem csak ezért volt jó a Maurits kiállítás.

A modern művész agresszív koloritásával találtuk magunkat szemben, akinek nincs illúziója az elmúlt idők romantikus ködösségéről és nem rejti el a mai emberi pillanat lemeztelenített könyörtelenségét; ez a koloritás az emberi szervezet titkain keresztül jut kifejezésre, mint a hét lakt alatt történő reneszánsz boncolások. Ezeknek a képeknek az élő szöveve mint a szív úgy lüktet, dobog. A harmónia és az egység azonban, amelyet a kör sugall, különös ellenpontot jelent és így az illusztrációk nemcsak egyszerűen költőiek, hanem rendkívüli szenzibilitásukkal is hatnak.

A kör alakú keretekkel Maurits, Franzer segítségével még egy hatást ért el: felidézte a múlt majdnem elfelejtett divatját, nagyanyaink korából a fekete-fehér gobelineket. A nosztalgia e minimális mellékzöngéje az egyetlen engedmény az úgynevezett gyermekillusztrációk felé. Nyilvánvaló a szerző célja, hogy az illusztrációkkal fokról fokra megnyissa a gyermekek előtt a természetet, amíg ők maguk is be nem kerülnek a modern élet örvényébe, hogy ott a legkegyetlenebb igazságokkal találják magukat szembe.

Mily játzsi könnyedséggel dolgozik a festő, s milyen mélyről jövő érzéseket szólaltat meg. Egy egész világot teremt a félszáz képpel, egy sajtós, a mauritsi művészetbe tökéletesen beleillőt, de a gyermeki fantáziát is ébresztgetőt. Régen látott homogén, és rendkívül magas színvonalú képek tárlata volt Maurits Szabadkán.

Kalmár Ferenc több mint három évtizede gyúrja az agyagot, faragja a fát, égeti a földet és hegeszti a fémet.

A figurális rajz szabadkai tanfolyamának első hallgatói között volt. Még mielőtt elment volna Milan Besarabić belgrádi szobrászhoz, felfigyeltek a fiatal művészre éles meglátásai miatt. Mestere mellett több kollektív kiállítás után 1956-ban jelentkezett első önálló tárlatával. A nyugtalanság és a kíváncsiság ötvöződött a művész munkájában. Az agyagot később már „könnyűnek” találta, s ezért vasat vágott és gerendákat faragott, úgynevezett enformel szobrokat készített. Évről évre mind nagyobb örömet talált az anyaggal való birkózásban, főképpen a fém érdekelte.

A forma önálló létezése iránti kutatásban jöttek létre a terrakottával kombinált, hálószerűen összehegesztett konstrukciók. Ezt követően a fémvirágok, amelyeket szinte símogatóan fényesített. Környezetét figyelve s a kezdeti észrevételekből kiindulva, elmélyítve az átélteket, a szobrász a gyengéd és törékeny növényből dinamikus, erős tárgyat készített. „Témái mindig valamivel a tárgyiasság fölött vannak, amelyek körülvesznek bennünket, de mindig arra figyelmeztetnek, hogy sűrített életről és folyamatról van szó, amely létrejött, vagy ezután keletkezik, de ugyanakkor az élet korábbi és jövőbeni egységes történetét foglalja össze.” (Djordje Jović)

Szabadkai kiállítása is azt bizonyítja hogy a formának ad jelentőséget emlékműveit is funkciójában látja. Több pályázaton vett részt és kapott díjakat. Az építészeti-urbanista megoldások közül a Modul-csoport munkájában kifejtett tevékenysége érdemel említést. Másrészt a kisplasztikái is széles körben ismertek, különösen a B. Szabó György tervei alapján készült Híd-díj plasztikája.

Kalmár elképzeléseinek és alkotásainak sajátossága a kíváncsiság, hogy kipróbálja az anyagot és hogy a kibontakoztatott formával sugallja annak életét, amelyek az alkotói lázban az élet tartós jegyeivé válnak.

1962 április végén alapították meg a LIKOVNI SUSRET — KÉPZŐMŰVÉSZETI TALÁLKOZÓ elnevezésű intézményt, amely azóta is szervezi a jugoszláviai művésztelepek részvevőinek kiállításait. Az első néhány évben a Palicsi tó partján tartották meg ezeket az érdekes rendezvényeket. Később nem tudni miért, a kiállítások az intézmény mai székhelyére, a Reichle-palota termeibe kerültek.

A képzőművészetnek, joggal mondhatjuk, hagyománya van Szabadkán. Mesterházi Kálmán 1881-beli kiállítása, majd Balázs G. Árpád 1926-ban és 1927-ben, (Cseh Károly értékelte) később pedig Hangya András tárlatai országos eseménynek számítottak. Időről időre egyes akciók kibontakoztak és tovább fejlődtek, vagy pedig befulladások, de nyomot minden bizonnyal hagytak. A Képzőművészeti Találkozó is többek között ezekből a hagyományokból is táplálkozik bár más éghajlatban fejlődött. És e fejlődés tart immár húsz esztendeje!

A Képzőművészeti Találkozó kiállta a próbát, valóban nagykorú lett. Igaz, mindig voltak szükséges „nélkülözhetetlen személyek” (akiket gyorsan elfelejtenek), de hát ez is velejárója a Találkozásnak.

Ilyen nélkülözhetetlen volt például Dévics Imre (1922—1971) is, aki az egész életét beépítette a művésztelepekbe és a képzőművészeti találkozóba. A télen, halálának tizedik évfordulóján, emlékeztünk meg róla, a nevét azóta egy művésztelep is viseli. A művészet szerelmese volt, tevékenysége megoszlott a Szabadkai Népszínház és a Bácsstopolyai Művésztelep között. Mellesleg a Képzőművészeti Találkozó első fizetetlen igazgatója volt.

A Képzőművészeti Találkozó fennállásának két évtizede alatt igen tekintélyes képtárrá fejlődött, amelynek gazdag képanyaga és a művésztelepekről szóló értékes dokumentációja van. Az intézményt többször kitüntették: 1967-ben megkapta a Jugoszláv Képzőművészek Szövetségének plakettjét és a Vuk-díjat, továbbá az Alkalmazott Művészek Szövetségének elismerését a Jugoszláv Keramikai triennálé megszervezéséért, valamint Szabadka város Októberi-díját. További eredményes munkát kívánunk a huszadik évfordulóját ünneplő intézménynek! A magunk részéről pedig szükségesnek tartanánk megírni e Találkozó történetét is, amely fontos adalékot képezhetne Szabadka művészet- és művelődéstörténetének megírásához.

Bela DURANCI

KRÓNIKA

A DUNDO MAROJE A LEGJOBB ELŐADÁS. Május 2-a és június 4-e között rendezték meg az országos színházi fesztivált, a Sterija Játékokat. Az idei újjvidéki rendezvényen kilenc versenylőadást láthatott a közönség, s ezeket értékelte a Boro Drašković, Semka Sokolović, Bertok, Andrej Inkert, Dževad Karahasan és Tomislav Kenig összetett bíráló bizottság is. Tekintettel arra, hogy következő számunkban részletes kritikai ismertetést közlünk a fesztiválról ezen a helyen csupán a díjnyertesekről számolunk be.

Az egészében vett előadás művészi megvalósításáért járó Sterija-díjat a zágrábi *Horvát Nemzeti Színház* érdemelte ki *Marin Držić Dundo Maroje* című színművének előadásával, Ivica Kunčević rendezésében.

Korszerű drámaszövegért *Drago Jančar* maribori szerző Arnož disszidens és övéi című művével nyert díjat (a ljubljanaei Szlovén Nemzeti Színház előadása); korszerű dramaturgiáért *Miroslav Marinović* belgrádi dramaturg Svetožar Corović Az anya kedvence című regényének feldolgozásával (a Mosztári Népszínház előadása); korszerű színpadi adaptációért pedig *Borislav Mihajlović Mihiz* belgrádi író részesült díjban Borislav Pekić regényének Korrespondencia című átdolgozásáért (a belgrádi Atelje 212 Színház előadása).

A rendezésért járó Sterija-díjat *Ivica Kunčević* nyerte el a Dundo Maroje színpadra állításáért.

Színészi alakításukért az alábbi művészek érdemesültek díjra:

Mustafa Nadarević, a zágrábi Horvát Nemzeti Színház tagja Pomet szerepéért a Dundo Maroje előadásában; *Meri Boskova*, a szkopjei Macedón Nemzeti Színház tagja Madame Du Bois alakításáért Jordan Plevnes Erigon című színművében, Lyubica Georgijevszki rendezésében; *Danilo Stojković*, a belgrádi Atelje 212 Színház tagja Simeon Njegovan Lupus alakításáért a Korrespondenciában, Arsenije Jovanović rendezésében; *Radko Polić*, a ljubljanaei Szlovén Nemzeti Színház tagja Andrej Arnož alakításáért a Jančar-mű előadásában, Zvođe Sedlbauer rendezésében, valamint *Nenad Sztojanovszki*, a szkopjei Drámai Színház tagja Mihajlo alakításáért Goran Sztefanovszki Helyben repülés című művének előadásában, Szlobodan Unkovszki rendezésében.

A díszlettervezői díjat *Miodrag Tabacki* nyerte el (Mosztári Népszínház: Az anya kedvence, Miloš Lazin rendezése), a jelmeztervezőt pedig *Milena Ničeva* (Atelje 212: Korrespondencia, Arsenije Jovanović rendezése).

A színpadi megjelenítés eredeti megoldásaiért járó különdíjat a zsűri egyhangúlag a *szkopjei Drámai Színház együttesének* ítélte oda Jordan Plevnes Erigonjának Lyubisa Georgijevszki rendezésében bemutatott előadásáért.

A Sterija Játékok és a Dnevnik napilap közös díját *Jovan Cirilov* belgrádi színikritikus nyerte el a szarajevói Kamaraszínház 55-nek a tavalyi országos fesztiválon bemutatott Karamazovok című előadásáról írt műbírálataival. Végül: az idei Sterija

Játékok kritikásai kerekasztallának díját a zágrábi Horvát Nemzeti Színház érdemelte ki a Dundo Maroje előadásával.

KÜLFOLDI KÖNYVKIÁLLÍTÁSOK — JUGOSZLÁV RÉSZVÉTELEK. Szófiában megnyílt a 15. nemzetközi könyvvásár, amelyen harminchét ország képviselteti magát, köztük hazánk is.

Köztársaságaink és két tartományunk könyvkiadói több mint négy-száz címszót állítottak ki valamennyi jugoszláv nemzet és nemzetiség nyelvén. A központi helyet Tito elvtársnak a nemzeteink és nemzetiségeink nyelvén megjelent összegyűjtött művei és azok a könyvek foglalják el, amelyek Tito elvtárs születése 90. évfordulójához fűződnek. Ezután következnek a hazánk műkincseit bemutató albumok, továbbá a jugoszláv öngazgatásról, az el nem kötelezett politikáról és a jugoszláv népfelszabadító háborúról szóló könyvek.

Nagy érdeklődés tapasztalható a macedón történelmet tárgyaló művek és az enciklopédiák iránt. Sajnos, az eddig megjelent 78 különböző tárgyú jugoszláv enciklopédiai kiadvány közül csak kettő van kiállítva. A kiállítás szervezői követelték, hogy két macedóniai kiadványt távolítsanak el a jugoszláv standról: a macedón nőknek az 1941—45-ös népfelszabadító háborúból való részvételéről szóló dokumentumgyűjteményt, valamint dr. Gligor Todorovszki *Macedónia a balkánháborúk után (1912—1915)* című történelmi művét.

Egyébként ezen a kiállításon mintegy hatvan macedóniai kiadvány szerepel, amelyek mind felkeltették a látogatók érdeklődését.

Megnyílt a hagyományos lipcsei könyvvásár is. A világ valamennyi földrészéről 82 ország írói és könyv-

kiadói sereglettek össze, köztük Jugoszláviából is.

Ezen a legnagyobb európai könyvvásáron, amelyet ötvenként tartanak meg, mintegy 6000 címszót és 2000 képes albumot állítottak ki. Az öt héttig tartó rendezvényen a fő helyet a Goethe születése 150. évfordulójára rendezett kiállítás foglalja el, valamint Karl Marx műveinek bemutatása.

Május utolsó hétvégén nyílt a hagyományos budapesti Ünnepi Könyvhét, amelyen, ugyancsak a hagyományokhoz híven, részt vettek a szomszédos országok magyar nyelvű könyveket megjelentető kiadói, köztük a Forum Könyvkiadó is. A Forum-kiadványok mellett a pesti könyvsátorban megvásárolhatók voltak a Hungarológiai Intézet tanulmánykötetei, valamint az intézeti folyóirat újabb számai is.

Az Ünnepi Könyvhét alkalmából a Forum sajtóánál dedikált Bori Imre, Hódi Sándor és Szeli István, a rendezvényen pedig ott voltak a Vajdasági Íróegyesület küldöttsége és a mura-szombati Pomurska založba képviselői is.

A könyvhét közönsége nagy érdeklődést tanúsított a Forum-könyvek iránt. A rendezvényre egyébként kiadónk mintegy 100 címszót kínált föl, s mintegy 6500 könyvet vásároltak meg. Megkapható volt a politikai jellegű könyvek közül többek között *Josip Broz Tito összegyűjtött műveinek* tíz kötete, valamint Edvard Kardelj *Visszaemlékezések* és Veljko Vlahović *Fegyver és eszme* című könyve, továbbá számos irodalmi alkotás, néprajzi tanulmánykötet, monográfia, útirajz stb. A Forum Könyvkiadó a rendezvényre elkészítette az új könyvkatalógust, amely egyben poszter is: rajta Pechán József Haditanács című 1911-ben festett ismert képét láthatjuk.

PEN CLUB ÉRTEKEZLETEK. Tizenöt ország Pen Clubjainak és hazánk köztársaságainak és tartományainak képviselői: írók, irodalomteoretikusok, műfordítók és könyvkiadók jelenlétében május 11-étől 14-éig tartották meg a Zágrábi Irodalmi Beszélgetéseket. A téma: Az irónia és a modern irodalom volt. A Zágrábi Irodalmi Beszélgetések során átadták a jugoszláv irodalom legérdemesebb külföldi népszerűsítőinek kijáró Julije Benešić díjat. Ezzel a díjjal az idén a szovjet Natalija Vagafova és a csehszlovák Irena Wenigowa műfordítókat tüntették ki.

Bledben is Pen Club értekezlet volt május 13-a és 16-a között a szlovén Pen Club rendezte meg a 15. nemzetközi irodalmi találkozót. A vendéglátó jugoszláv írókon kívül argentin, osztrák, ciprusi, csehszlovák, francia, NDK, nyugatnémet, magyar, olasz, mexikói, holland, spanyol, román, svájci, török és svéd írók, irodalomteoretikusok és esszéisták sereglettek össze. A beszélgetések témája az irodalom, az idea és az ideológia kapcsolataihoz fűződött.

JUGOSZLÁV—ROMÁN IRODALMI KAPCSOLATOK. A jugoszláv és a román írószövetség képviselőinek bukaresti megbeszélésén a tárgyaló felek megállapították, hogy bár a feltetelek hagyományosan jók, a két ország íróinak együttműködésében korántsem használták ki a lehetőségeket. Kole Cașule és Ivan Ivanji, a jugoszláv, illetve Dumitru Radu Popescu, a román írószövetség képviseletében megállapodott, hogy ezen túl intenzívebb lesz az írók, műfordítók és kiadók kölcsönös látogatása. Az aláírt jegyzőkönyv szerint a román írók részt vesznek a sztrugai költészeti fesztiválon, Ivo Andrić születése 90.

évfordulójának ünnepein és más jugoszláviai irodalmi rendezvényeken.

Ugyancsak bukaresti hír, hogy a minap elhunyt Aco Sopov nemrégiben elhunyt macedón költőnk poémáinak gyűjteményes kötete román nyelven. A Románia Literara, a román írószövetség lapja a legnagyobb elismerés hangján méltatja Aco Sopov költészetét. Emlékeztet, hogy a költő részt vett a jugoszláv népfelszabadító háborúban s ez költészetének egyik fő ihletője. Nem egy verse antológiai értékű — írja a lap.

Temesváron kiállítást nyílt Jovan Sterija Popovićről. Mint a megnyitó ünnepségen elhangzott, a rendezvény hozzájárul a két ország művelődési együttműködéséhez. A kiállítást a jövő hónapban Bukarestben is megrendezik.

ÁTADTÁK A HÍD- ÉS A FORUM-DÍJAT. Május 14-én Újvidéken ünnepélyesen átadták a Forum Lap- és Könyvkiadó és Nyomdaipari szervezet hagyományos irodalmi és képzőművészeti díját, a Híd-, illetve a Forum-díjat. Mint ismeretes az elmúlt év legjobb könyvéért járó Híd irodalmi díjat Szeli István akadémikus érdemeke ki *Történo történelem* című tanulmányokat, irodalmi kritikákat és cikkeket tartalmazó gyűjteményes kötetével, a Forum képzőművészeti díját pedig a TAKT elnevezésű (Temerini Amatőr Képzőművészeti Találkozó) fiatal amatőr képzőművészei érdemelték ki.

Juhász Géza a Híd-díj bíráló bizottságának elnöke Szeli István könyvét értékelve többek között a következőket mondta: „Állítólag senkit sem lepett meg a bíráló bizottság döntése, mellyel az 1981. évi Híd irodalmi díjat — egyhangúlag — Szeli István

akadémikus irodalomtudósnak ítélte oda a *Történi történelem* című könyvéért. Ha a bizottság döntése nem is lepett meg senkit a szerző, úgy vélem meglepte olvasóit és irodalmi közvéleményünket, talán még azokat is, akik közelebbről figyelik munkásságát s utóbb — szerbhorvát nyelven is — megjelent könyveit. Meglepte őket tudományos érdeklődésének sokoldalúságával, könyve anyagának páratlan gazdagságával és sokrétűségével. E meglepetés pedig jórészt azzal magyarázható, hogy Szelei Istvánról, az egyetemi tanárról, akinek köztudomásúan a XVIII. század, tehát a felvilágosodás irodalma a szűkebb tudományos szakterülete, a tudomány-szervezőről, aki alapításától jó egy évtizeden keresztül vezetője volt a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének, elnöke a Nyelvművelő Egyesületnek, egyszerűen a kutatói, tanári és kulturális-közéleti feladatokat egyaránt vállaló tudósról létezett egy olyan tévhit, hogy nem mindennapi tudását és munkabírást — adott és vállalt helyzeténél fogva — nagyon is sokrétű tennivalók között kénytelen megosztani... Szelei munkásságánál arról van szó, hogy az ő vizsgálódási módszere és érdeklődése lényegében tér el a nálunk megszokott irodalomközponthú szemlélettől. Ő ugyanis az irodalmat sohasem önmagával és önmagából magyarázza, hanem nemzetiségi kultúránk egészében, annak részeként ragadja meg. A saját fogalmazása szerint »egy mikroközösség kulturális életében érvényre jutó erők mozgásirányait, tendenciáit és fordulatait« vizsgálja. Ha például a nyelvművelés időszerű feladatairól értekezik egyfelől áttekintő a nyelvről való gondolkodást tájunkon a kezdetektől 1918-ig, majd a két világháború között, s végül az új Jugoszlávia megváltozott nemzetiségi viszonyai között, de mindezt olyan

távlatból, mint a felvilágosodás és a koraromantika nyelvszemlélete a homogén európai és a nemzeti fennmaradásukban tartósan fenyegetett kelet-európai társadalmakban, sőt külön az itt élő magyaroknál és szerbeknél. S ebből a kultúrtörténeti folyamatból bontja ki a két háború közötti kisebbségi magyarság torzult nyelvi tudatát, téves nyelvszemléletét, amelyet mint terhes polgári örökséget ma, szocialista társadalmunkban az egyenlőség és nyelvi egyenrangúság körülményei között, a korszerű nyelvművelés érdekében le kell küzdeni, túl kell haladni... A *Történi történelem* — Szelei István munkásságának egy lehetséges keresztmetszetét s tudományos szemléletének és módszerének legfőbb jegyeit felmutatva — nemzetiségi kultúránk s benne irodalmunk alapvetően fontos elvi és elméleti kérdéseit vizsgálja, s megnyugtató és tudományosan megalapozott válaszai a további kutatások keretétől és alapvetésétől szolgálnak.”

A díj átvétele után Szelei István élőszóval köszönte meg az elismerést:

Igen tisztelt kedves barátaim, első-sorban Önöknek szeretném megköszönni, hogy eljöttek a díjátadásnak erre az aktusára, kifejezve egyben talán azt is, hogy érdeklődnek a munkásságom iránt. Köszönöm továbbá a díjazó bizottságnak a kedvező értékelését, valamint Juhász Géának, kedves barátomnak talán érdemen felül tartott méltatását. A díjazott nem szokott saját könyvéről beszélni, nem is illik, ezúttal magam sem ezt akarom, hanem csak egy-két reflexiómat szeretném elmondani a könyvnek az ürügyén.

Akik ismerik az én sok aggálllyal körülvett természetemet, azok tudják, hogy a Híd-díj híre hallatán én egy kissé meglepődtem — nem úgy, ahogy Juhász Géza az imént mondotta —,

meglepdtem, hiszen irodalmi díjról van szó, a könyvnek azonban mintegy csak ötven százalékka, mondjuk fele foglalkozik irodalmi kérdésekkel. Rögtön a korábbi Hid-díjasok neve jutott eszembe, Herczeg Jánosé, Sinkó Erviné, akik nemcsak azzal érdemelték ki a Hid-díjat, hogy megírták az év legjobb könyvét ahogy azt már a szabályzat előírja, hanem a Hid-díjuk azzal kapott egy mélységet, egy dimenziót, egy távlatot, hogy az év legjobb könyve mögött ott sorakoztak a többi könyvek, amelyek ezáltal a díjazott könyvnek mélységet tudtak adni. Eszembe jutott olyan név is, mint Majtényi Mihályé, aki hosszú évek során volt jogos várományosa ennek a díjnak, de nem kaphatta meg a körülmények folytán. Nos, amikor én arra gondoltam, hogy mi készíthette a zsűrit arra, hogy nekem ítélje a díjat, akkor elsősorban arra a meggyőződésre vagy következtetésre jutottam, hogy ha a könyvnek vannak bizonyos erényei, akkor azok bizonyára abban találhatók, hogy az írásokat válogató Hornyik Miklós és a szerkesztő Bordás Győző megérezték, kifejezésre juttatták a szerző válaszkereső szándékát olyan kérdésekben, olyan problémákban, amelyeket a könyv egyik írása a következőképpen fogalmaz meg:

„A problémát, amely a mai Európa ma sem eléggé megnyugtatóan rendezett kérdését, a nemzeti kultúrák országhatárokon kívüli egzisztenciáját érinti, nem itt és nem mi döntjük el. Erre a legelfogadhatóbb válaszok egyikét a jugoszláv gyakorlat adta meg. A problémát egyébként sem lehet annyira sáskítva felvetni. A kulturálisan mind jobban integrálódó Európa nem ismeri ma már azokat a merev határokat, amelyekkel a nemzeti kizárólagosság elvét valló, és az arra épülő társadalmi közösségek körülveték magukat. Ma már kulturális nagy-

területekről, zónákról, kontinenseket átfogó művelődési folyamatokról szoktunk beszélni, amelyek nem ismerik el a zárt, belső fejlődésű kultúrák érintetlenségét és tisztaságát. A Goethe, majd pedig mintegy két évtizeddel később Marx által is megfigyelt és megfogalmazott művelődési folyamatok századunkban, de különösen jelenünkben, igen erős hangsúlyt kapnak. Európa és a világ kulturális zónáinak integrálódása azonban nem a kultúrák elhalása révén valósul meg, hanem úgy, ahogyan a jugoszláv társadalmi gyakorlat is kijelölte az útját: szabad fejlődésük biztosítása és termékeny kölcsönössége révén. A jugoszláv kulturális közösséghez való tartozás kritériuma nem a kiválás az etnikai, nyelvi, művelődési közösségből és asszimilálódás egy másikba, hanem e nyílt társadalmi közösséghez való csatlakozás, ami egyúttal határozottan elutasítja a nyelvi és művelődési alárendeltséget és függőséget is.”

Köszönöm a figyelmüket.

(Lejegyezte: Vékás János)

A Forum Képzőművészeti Díjjal kitüntetett képzőművészeti találkozó munkájáról Szombathy Bálint kritikus, a zsűri tagja beszélt: „... A TAKT tehát rövid időn belül tartományi jellegűvé fejlődött. Nemcsak szervezeti formájának hanem bátor kérdésfeltevésének és problémakezelésének, időszerű művészeti tájékozódásának köszönhető, hogy nem rekedt meg a csoportérdekkekhez fűződő bezárkózottságnál, valamely kiemelt stílushoz vagy izmushoz makacsul ragaszkodó céhbéli tömörülésnél. A művésztelepi tartalmat egészen új mozzanatokkal gazdagította a hagyományos táborozási formák kötetlensége ellenében előre lefektetett programhoz igazodott. Megtudta látni az időszerű művészet égető problémáit, homályos, tisztázást igény-

lő pontjait, nem elégedett meg a tanácstalan gondolatmorzsolással, az öncélú pepecseléssel. Tevékenységét kezdetől fogva az az igény fűtötte, hogy valami módon kiemelkedjen a vidékiességből, hogy céljait ne az esetlegesség hanem a határozott céltudatosság jelölje ki. Országos viszonylatban is páratlan érdeklődéssel fordult a korszerű művészet elméleti kérdései felé, melyeket szeminárium-szerű találkozásokon, előadások, viták formájában tűzött napirendre. Az elméleti igényesség mellett a TÁKT az

amatőrök, az éppen induló, tudásvágytól szomjúhozó fiatalok felkarolásáról sem feledkezett meg. Ennek köszönhetően máig is megtartotta tömegességét, nyitottságát... A Forum Képzőművészeti Díj méltó elismerése a fennhangoztatott érdemeknek, de kötelez is egyben. Nem is annyira a fiatal alkotókat, hanem inkább a helyi tényezőket ösztönzi ennek az országos viszonylatban is páratlan kezdeményezésnek, az erkölcsi-anyagi támogatásra, osztatlan elismerésre" — mondta Szombathy Bálint.

A FORUM KÖNYVKIADÓ ÚJ KIADVÁNYAI

- Bori Imre: *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története* (második, bővített kiadás)
- Bosnyák István: *Szóakció II.* (tanulmányok)
- Brasnyó István: *Az imágó* (novellák)
- Brasnyó István: *Bereniké haja* (versek)
- Veljko Vlahović: *Fegyver és eszme* (tanulmányok)
- Ár ellen* (Mártír hidasok 1941—1945)
- Mélyföld* (A jugoszláviai szlovák költészet antológiája)
- Kalapis Zoltán: *Zendüléstől forradalomig* (Bánáti munkásmozgalmi dokumentumriportok)
- Tóth Ferenc: *Topolya és környéke népballadái*
- Kovács Endre: *Doroszló hiedelemvilága*

- Zdravko Kučinar*: Lukács „Budapesti iskolája” (tanulmány)
794
Bodrogvári Ferenc: Előszó a „Feljegyzésekhez” (tanulmány)
800

HOZZÁSZÓLÁS

- Silling István*: Kútra mennek 803

KRITIKAI SZEMLE

K ö n y v e k

- Fekete J. József*: Az intellektus kalandregényei 809
Varga Zoltán: A lelkiismeret frontáttörése (Antonije Isaković: *Tren*
2) 814
Balassa Péter: Pilinszkyről (Radnóti Sándor: *A szenvedő misztikus*)
819
Vajda Gábor: Ismeretbővítés (Sütkösd Mihály: *Babilon hercege*)
824

K é p z ő m ű v é s z e t

- Szombathy Bálint*: Innovációk a hetvenes évek horvát művészetében
826
Bela Duranci: Szabadkai kiállítások 832

KRÓNIKA

A Dundo Maroje a legjobb előadás; Külföldi kiállítások — jugoszláv részvétellel; Pen-Club értekezletek; Jugoszláv—román irodalmi kapcsolatok; Átadták a Híd- és a Forum-díjat.

HÍD — irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat. — 1982. június. Kiadja a Forum Lap- és Könyvkiadó és Nyomdaipari Munkaszervezet. — Szerkesztőség és kiadóhivatal 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić utca 1., 021/611-300, 51-es mellék. — Szerkesztőségi fogadóórák: mindennap 10-től 12 óráig. — Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. — Előfizethető a 65700-603-6142-es folyószámlára; előfizetéskor kérjük feltüntetni a Híd nevét. — Előfizetési díj belföldön egy évre 200, fél évre 100, egyes szám ára 20, kettős szám ára 40 dinár, külföldre egy évre 400, fél évre 200 dinár; külföldön egy évre 12 dollár, fél évre 6 dollár. Diákok és egyetemisták csoportos előfizetése egy évre 100 dinár. — Készült a Forum nyomdájában, Újvidéken.